

**ПРАВО
СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В УКРАЇНІ**

Міністерство освіти і науки України
Одеська національна юридична академія

І.М. Сирота.

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Підручник
для студентів вищих навчальних
закладів I–IV рівнів акредитації, що навчаються
за фахом «Правознавство»

2-е видання, доповнене та перероблене

НБ ПНУС

639437

Харків
«Одіссей»
2001

Рецензенти:

Кафедра трудового права і права соціального
забезпечення Одеської національної
юридичної академії;

Усенко В.Т — начальник Головного
управління праці та соціального захисту
Одеської обласної державної адміністрації,
Заслужений юрист України

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеської національної юридичної академії**

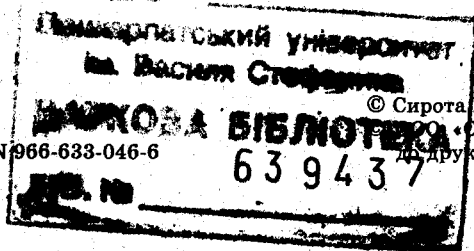
Сирота І.М.

С 73 **Право соціального забезпечення в Україні: Під-
ручник. — Х: «Одіссей», 2001. — 384 с.**

ISBN 966-633-046-6

Підручник написаний на основі діючого законодавства про соціальне забезпечення і перспективи його реформування, у ньому враховані теоретичні положення галузі права соціального забезпечення. Головна увага приділяється викладу матеріалу, знання якого необхідно для здійснення функцій соціального захисту населення. Система викладу матеріалу побудована до навчальної програми таким чином, щоб, по можливості, охопити інститути загальної й особливої частини права соціального забезпечення. У підручнику висвітлюються питання здійснення і захисту права на пенсію, розкривається зміст суб'єктивних прав громадян на окремі види забезпечення.

Для студентів, аспірантів, науково-педагогічних працівників юридичних вузів, факультетів, інститутів і коледжів, а також фахівців органів соціального захисту, профспілок, правоохоронних органів і всіх тих, хто цікавиться проблемами теорії і практики соціального захисту населення в Україні.

ISBN 966-633-046-6

**З передмовою до читачів звертається
Президент Одеської національної юридичної академії,
доктор юридичних наук, професор,
народний депутат України
СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ КІВАЛОВ**

Старість завжди приходиться раптово, як сніг, — вранці подивився у вікно і побачиш, що усе біле. Вона — вечір життя і завжди запалює свою лампу. Відомо, що невелике мистецтво старим стати, мистецтво — старість подолати. І в цій боротьбі одне з перших місць займає державна організація соціального захисту населення.

Що вище моральна атмосфера в суспільстві, то ефективніше його допомога тим, хто відійшов від активного трудового життя і знаходиться на заслуженому відпочинку. Мова йде про систему соціального забезпечення, що була і залишається одним із пріоритетних напрямків соціальної політики і діяльності держави.

Підручник «Право соціального забезпечення в Україні», підготовлений професором Одеської національної юридичної академії І.М. Сиротою, призначений для студентів вищих закладів освіти I–IV рівнів акредитації, що навчаються за спеціальністю «Правознавство», є одним із найбільш кваліфікованих навчальних посібників з проблематики законодавства про соціальне забезпечення. Без сумніву, навчальний посібник, що базується на положеннях Конституції України, чинного законодавства з питань соціального забезпечення, про який іде мова, стане джерелом знань не тільки для студентів, але й для практичних робітників.

У кожній з XIV глав підручника розглядаються ключові питання права соціального забезпечення в Україні — трудовий стаж і вислуга років, пенсійне забезпечення, допомога непрацездатним і малозабезпеченим громадянам, пільги і гарантії соціальної захищеності ветеранів війни, праці і військової служби і таке інше. Виклад теоретичних основ права соціального забезпечення відзначається простотою і ясністю, образністю і лаконічністю, що робить підручник «таким, що читається з захопленням», а не «таким, що вивчається заради вивчення».

Матеріал, що викладається в навчальному посібнику, безпосередньо пов'язаний з економічними реаліями сьогодення — зниженням життєвого рівня населення, неадекватною заробітною платою, одержуваною

працівниками, інфляційними процесами. У зв'язку з цим нормативна база права соціального забезпечення знаходиться в безперервному розвитку — практично щомісяця з'являються нові законодавчі акти з цієї проблематики. Підручник, так би мовити, йде в ногу з часом — у ньому приводяться практично всі правові акти, присвячені соціальному забезпеченню на січень 2001 року.

Цей підручник відрізняється від інших подібних видань своєю гуманістичною і реальною спрямованістю — за кожним рядком відчувається прагнення автора не просто викласти читачу інформаційний матеріал, а й вивести його на практичні рейки — показати застосування в житті, відповісти на виникаючі питання, дати кваліфіковану консультацію. Головний лейтмотив навчального посібника — повага до старості і до тих, кому сьогодні в силу тих або інших обставин жити сутужніше, ніж іншим. Старість ніколи не може бути щастям. Її уділ — або спочинок, або біда. Спочинком вона стає тільки тоді, коли її шанують, коли про неї піклуються. Турботі і повазі старості присвячено багато сторінок цього підручника, який у багатьох відношеннях є незвичним. І насамперед його незвичність у тому, що, уникнувши повчальності, автор домігся переконливості. Вона виникає від стратегічної думки — турбота про старість є справа державної важливості.

Автор підручника — професор Іван Михайлович Сирота — Заслужений юрист України, один з активних вчених-юристів по розробці нової галузі права — права соціального забезпечення. Ним підготовлено й опубліковано багато наукових праць, у тому числі монографічних, навчальних посібників, наукових статей. Він автор численних публікацій у часопису «Право України». Тому викладений ним матеріал багато в чому заснований на його великому життєвому досвіді, на багаторічній роботі в правоохоронних органах, органах місцевого самоврядування й у системі юридичної освіти. За кожним положенням законодавчого документа стоїть конкретна людина, громадянин України, його проблеми. І тому такий популярний цей підручник як серед студентів, так і серед тих, хто професійно займається проблемами теорії і практики соціального захисту населення в Україні.

Президент Одеської національної юридичної академії
С.В. Ківалов

Розділ I

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Глава I

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

§ 1. Теоретичні основи соціального забезпечення чи соціального захисту непрацездатних громадян

Теоретичне обґрунтування необхідності соціального забезпечення непрацездатних громадян розроблено майже у всіх країнах наприкінці XIX — початку XX століть, тобто в період інтенсивного процесу індустріального розвитку і росту чисельності працівників найманої праці. Збільшення найманих робітників супроводжується змінами вікової структури працездатного населення: у його складі систематично підвищується кількість літніх людей, потребуючих їх соціального захисту.

Одним з важливих факторів, під впливом яких у великому ступені зростає необхідність соціального захисту, його роль і значення в житті людей, є різке зниження рівня забезпеченості економічно неактивної частини населення (літніх, непрацездатних і безробітних). Втрата основного і єдиного джерела засобів існування, яким є заробіток, ставить працівника і його сім'ю у винятково важке матеріальне становище, несе із собою втрати, нужденість, бідність. У силу цього введення і розвиток соціального забезпечення був і залишається одним із пріоритетних напрямів соціальної політики і діяльності держави.

У будь-якій промислово-розвинутій цивілізованій державі, де існують ринкові відносини, соціальне забез-

печення займає важливе місце в системі гарантій здійснення прав і волі громадян.

За більш ніж столітню історію існування в різних країнах світу соціальне забезпечення неодноразово змінювало свої функції, форми і схеми фінансування, але ціль залишається колишньою — поліпшення життя людей. Соціальне забезпечення тісно зв'язано з рівнем життя населення. Фактором, що визначає рівень соціального забезпечення непрацездатних членів суспільства, є джерело, механізм чи схема фінансування заходів соціального захисту.

Ретроспективний аналіз світового досвіду соціального захисту населення дозволяє виділити дві основні схеми фінансування соціального забезпечення: так звану тристоронню схему участі суб'єктів у фінансуванні соціального забезпечення і державну адміністративно-розподільчу (бюджетну) систему асигнувань соціального захисту.

Наприклад, у США, де, як відомо, уперше з'явився термін «соціальна захищеність» чи «соціальна безпека» і поступово поширився у всіх західних країнах для позначення системи заходів, що захищають будь-якого громадянина і навіть будь-якого жителя країни від економічної і соціальної деградації, внаслідок безробіття, втрати чи різкого скорочення доходу, хвороби, народження дитини, виробничої травми чи професійного захворювання, інвалідності, старості, втрати годувальника, надання медичних послуг, допомоги сім'ям з дітьми, затвердився тристоронній принцип відповідальності за соціальний захист громадян і, відповідно, за його фінансування. Сторони, що беруть участь у фінансуванні соціального захисту, це: по-перше, кожен працездатний працюючий громадянин, потенційний одержувач пенсії, допомоги і т.д., по-друге, роботодавець і, по-третє, держава. Тристороння схема фінансування соціального захисту сьогодні діє практично у всіх промислово розвинутих країнах.

Хоча, як уже відзначалося, є й інші схеми фінансування заходів соціального захисту, де головним суб'єктом фінансових ресурсів виступає держава. Саме така

схема дісталась нам у спадщину від колишнього Союзу РСР, але вона буде реформована. Уже намічені основні етапи її розвитку.¹

Перспективи розвитку системи соціального захисту, орієнтовані на ХХІ століття, визначені Концепцією соціального забезпечення населення України, схваленою постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року²; Посланням Президента України Верховній Раді України³; указами Президента України «Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки» від 18 жовтня 1997 року⁴; «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» від 13 квітня 1998 року⁵; «Про основні напрями соціальної політики до 2004 року» від 24 травня 2000 року.⁶ У цих найважливіших документах, власне кажучи, розроблена широкомасштабна, комплексна державна програма розвитку соціального забезпечення. Така програма створена в нашій країні вперше. Вона покликана радикально змінити систему соціального захисту населення. Головною метою цієї програми є розширення соціальної бази ринкових перетворень на основі стабілізації життєвого рівня населення, зменшення ваги внаслідок реформи для самих уразливих верств населення, вживанні заходів щодо соціальної адаптації населення до цих перетворень.

Передбачається в стислий термін створити основні правові й організаційні умови для переходу до змішаної системи, що буде трирівневою. Вона буде містити в собі: істотно реформовану державну солідарну систему; обов'язкове накопичення коштів у пенсійних фондах; добровільні пенсійні заощадження населення.

Здійснення в нашій країні реформи системи соціального захисту вносить багато нового в сферу правового

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 209.

² Відомості Верховної Ради України, 1994.— № 6.— Ст. 32.

³ Урядовий кур'єр, 2000.— № 34.

⁴ Урядовий кур'єр, 1997.— № 202.— 203.

⁵ Офіційний вісник України, 1998.— № 15.— Ст. 569.

⁶ Офіційний вісник України, 2000.— № 21.— Ст. 858.

регулювання соціального забезпечення населення. Власне кажучи, створюється нова національна система соціального захисту, що одержала своє законодавче закріплення в Основному законі України — Конституції. У ст. 46 Конституції закріплене право громадян на соціальний захист. Воно гарантується і забезпечується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел фінансування. Згідно зі змістом цієї статті Конституції України можна вважати, що й у нашій країні одержить повний розвиток тристороння схема фінансування соціального захисту населення.

Найважливішою вимогою статті 46 Конституції України є те, що держава не залишається осторонь від участі у фінансуванні соціального захисту своїх громадян. Хоча більший внесок у нього повинні вносити роботодавці, а також ті, кого «захищають».

Універсальним методом фінансування соціального захисту є соціальне страхування працівників, яке побудоване на принципах солідарності поколінь, паритетності і перерозподілі коштів від працездатних непрацездатним. Соціальне страхування є матеріальною основою реалізації права громадян на соціальний захист. Воно нерозривно зв'язано з трудовою діяльністю людини в різних сферах народного господарства.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні створені необхідні економічні і правові передумови для розвитку такої важливої галузі права, як право соціального забезпечення. Законодавче регулювання у сфері соціального забезпечення почалося з перших днів утворення незалежної держави України. 5 листопада 1991 року був прийнятий Закон України «Про пенсійне забезпечення»¹, що поклав початок формуванню національної системи пенсійного забезпечення.

Але повернемося до історії розвитку галузі права соціального забезпечення. Ідея про нову комплексну галузь права соціального забезпечення як визначену сис-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1992. — № 3. — Ст. 10.

тому правових норм виникла в ході активних наукових дискусій вчених-юристів і економістів у середині п'ятдесятих років. Саме тоді в колишньому Союзі РСР були розроблені і прийняті основні законодавчі акти, що поклали початок створенню єдиної державної системи соціального забезпечення.

Важливим соціальним актом був Закон «Про державні пенсії», прийнятий Верховною Радою СРСР 14 липня 1956 р.¹ Питання соціального забезпечення селян були вирішені в шістдесяті роки. 15 липня 1964 року був прийнятий Закон «Про пенсії і допомоги членам колгоспів» від 15 липня 1964 р.²

Однак створення системи правових норм у сфері соціального забезпечення і перетворення її в галузь права пройшло тривалий період. Тільки в сімдесяті роки право соціального забезпечення як галузь права одержала своє визнання в юридичній науці і придбала статус самостійної навчальної дисципліни у вищих юридичних навчальних закладах. Ця галузь права згідно з діючою у даний час класифікацією, затвердженою Вищою атестаційною комісією (ВАК), входить у єдину систему галузевих дисциплін, і за деякими спорідненими ознаками з трудовим правом має спільний номер спеціальності — 12.00.05.

Термін «соціальне забезпечення», який означає форму соціального захисту громадян, з'явився в юридичній літературі в перші роки радянської влади. Офіційно термін «соціальне забезпечення» закріплений у міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. У ньому, зокрема, говориться про те, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, що включає соціальне страхування.³ Термін «соціальне забезпечення» застосовується й у Концепції соціального забез-

¹ Ведомости Верховного Совета СССР, 1956.— № 15.— Ст. 313.

² Ведомости Верховного Совета СССР, 1964.— № 29.— Ст. 340.

³ Правові джерела України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 1994.— № 6.— С. 31.

печення населення України, схваленої постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р.¹ Хоча в Конституції України (ст. 46), як відзначалося вище, вживається й інший термін — «соціальний захист». Але це, на нашу думку, не знижує значення терміна «соціальне забезпечення». Вважається, що обидва ці терміни — слова-синоніми.

За змістом ст. 46 Конституції України «соціальний захист» містить у собі «соціальне забезпечення», тобто «соціальний захист» — більш широке поняття. У юридичній науці і, зокрема, у праві соціального забезпечення, поняття «соціальний захист» як правова категорія поки ще не визначено.

На наш погляд, термін «соціальний захист» належить до функції держави, що означає турботу про матеріальне забезпечення непрацездатних громадян. Для здійснення цієї функції створений спеціальний орган державної виконавчої влади — Міністерство праці та соціальної політики України. Його статус визначений Указом Президента України від 30 серпня 2000 року.²

Історії розвитку права соціального забезпечення як галузі права і юридичної науки присвячено чимало праць вчених і практиків-юристів і економістів. Значний внесок у розвиток права соціального забезпечення вніс професор В.С. Андреев. Він здійснив розробку предмета права соціального забезпечення. Саме ним уперше, у 1966 році, на Міжнародному симпозиумі у Празі було поставлене питання з проблем формування нової галузі права соціального забезпечення.³

Значний внесок у розвиток теорії права соціального забезпечення зробили визначні вчені-правознавці: В.А. Ачаркан, О.Д. Зайкін, М.Л. Захаров, Р.І. Іванова, О.Є. Козлов, В.А. Тарасова, Я.М. Фогель, інші визначні юристи. Вони, по суті кажучи, заклали фундамент нової галузі права соціального забезпечення. Їхніми зу-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1994. — № 6. — Ст. 32.

² Офіційний вісник України, 2000. — № 35. — Ст. 482.

³ Вестник Московского университета. Серия «Право», 1983. — № 4. — С. 46.

силлями були розроблені вихідні загальнотеоретичні положення, визначені сфера правового регулювання і юридичні критерії галузі права, видані перші підручники, навчальні посібники і монографії з права соціального забезпечення. Звичайно, багато з них у зв'язку зі зміною політичної системи застаріли і мають потребу у відновленні стосовно до нових економічних умов.

Найважливішим досягненням наукових досліджень є обґрунтування визначення поняття права соціального забезпечення як галузі права. За визначенням В.С.Андрєєва, автора багатьох наукових праць, право соціального забезпечення розглядається як система правових норм, встановлених державою, що регулюють соціальне страхування, пенсійні та деякі інші відносини щодо забезпечення громадян у старості і при непрацездатності, державну допомогу сім'ям з дітьми, медичне, санаторно-курортне лікування, а також тісно пов'язані з ними процедурні відносини щодо встановлення юридичних фактів та вирішення суперечок.¹ Вважається, що це визначення може бути модифіковане і використане і на сучасному етапі.

Ця галузь права включає широку внутрішню погоджену, хоча й некодифіковану сукупність правових норм. Вона має свій набір вихідних загальних положень: предмет, метод, принципи, джерела і т.д., що розкривають специфіку правового регулювання соціального забезпечення.

§ 2. Поняття й основні риси предмета та методу права соціального забезпечення

Для кожної самостійної галузі права вирішальне значення має дослідження її вихідних понятійних категорій, до числа яких належать предмет і метод правового регулювання. Предметом, чи об'єктом, галузі права визначаються/стійкі, якісно однорідні суспільні відносини, що можуть піддаватися правовому регулюванню тільки визначеною системою правових норм (га-

¹ Див.: Андрєєв В.С. Право соціального забезпечення в ССРСР.— М.: Юрид. лит., 1987.

лузью права). Відокремленим «суверенним» предметом галузі права соціального забезпечення є відносини із соціального забезпечення. Усі вони якісно однорідні, оскільки виникають із приводу надання громадянам різних видів соціальних послуг, передбачених законодавством. Ці відносини до визначеного моменту розвивалися в рамках традиційних галузей права — трудового, адміністративного, фінансового. Але під впливом великого законодавчого матеріалу, що відбив особливості соціального забезпечення, вони досягли такої високої зрілості, що відділилися від «материнських» галузей права й утворили компактний предмет нової галузі права.¹

«Ядром», основним видом суспільних відносин, які складають предмет права соціального забезпечення, є пенсійні відносини. Пенсійні відносини раніше належали до предмету різних галузей права. Тепер вони стали складовою частиною права соціального забезпечення.

Крім основних відносин соціально-забезпечувального характеру до предмету права соціального забезпечення входять деякі похідні, процедурні відносини, що нерозривно зв'язані з основними суспільними відносинами. Вони обумовлені предметом права соціального забезпечення і виконують службову роль стосовно нього.

Теоретичне обґрунтування предмета права соціального забезпечення тісно пов'язане зі з'ясуванням питання про те, що таке соціальне забезпечення, який його обсяг, мета, задачі і т.д. Треба підкреслити, що й в умовах ринкових відносин характер і зміст соціального забезпечення не змінюється, але змінюються їх обсяг і умови забезпечення.

У юридичній літературі висловлюються різні точки зору. Одні автори включають в обсяг поняття соціального забезпечення всі соціально-економічні заходи, спрямовані на відшкодування громадянам втраченого

¹ На розвинутий характер відносин з права соціального забезпечення звертається увага у юридичній літературі з загальної теорії права. Див.: Халфіна Р.О. Загальне вчення про правовідносини. М.: 1974.— С. 237; Алексеев С.С. Структура радянського права. М.: 1975.— С. 200.

заробітку внаслідок втрати працездатності, і безеквівалентне їхнє забезпечення з державних і суспільних джерел поза прямим зв'язком з результатами їхньої праці. Інші — тільки ті відносини, що пов'язані з забезпеченням непрацездатних, хворих і сімей, що мають дітей. Треті вважають, що до предмета права соціального забезпечення повинні належатъ тільки ті суспільні відносини, що безпосередньо пов'язані із соціальним страхуванням працівників. Ця думка знаходить своє підтвердження й в офіційних документах органів державної влади. Так, у Концепції соціального забезпечення населення України (1993 р.) відзначається, що «соціальне забезпечення повинне поширюватися тільки на громадян, що працюють по найманню, членів їхніх сімей і непрацездатних осіб... Для непрацездатних громадян гарантується матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування за рахунок соціального страхування і виплат з державного і місцевого бюджетів. На громадян, що самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів, повинні поширюватися лише ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь».

З цього випливає, що коло осіб, що користуються правом на соціальне забезпечення, джерела фінансування, обсяг соціальних виплат і умови їхнього надання повинні бути визначені законодавством. Причому правовому регулюванню повинний піддаватися весь комплекс суспільних відносин, що складають предмет права соціального забезпечення. Хоча, звичайно, визначити цей комплекс відносин представляє найбільші труднощі.

Вважається, що в коло суспільних відносин, охоплених предметом права соціального забезпечення, повинні входити такі компоненти: загальне поняття соціального забезпечення, коло забезпечуваних осіб, обсяг видів соціального забезпечення, рівень забезпечення, джерела фінансування, відносини, пов'язані з обов'язком держави і роботодавців по утриманню певного контингенту непрацездатних громадян, і інші.

До відносин щодо соціального забезпечення приймають і тісно з ними пов'язані відносини щодо здійс-

нення соціального страхування, формування і використання Пенсійного фонду і фондів соціального страхування, виплати різних допомог сім'ям з дітьми, медичне і санаторно-курортне лікування громадян, надання пільг ветеранам війни і праці за рахунок соціальних фондів.

Безумовно, що всі перераховані компоненти повинні враховуватися при визначенні предмета права соціального забезпечення. Це й буде складати предмет права соціального забезпечення.

Крім правового регулювання, юридична наука визнає *метод правового регулювання суспільних відносин*. «Він повинний бути справді науковим, дійсним, тобто впливати з досягнень практики, відображати об'єктивні закони життя, враховувати особливості предмета вивчення, адекватно відобразитися у свідомості суб'єкта».¹

На відміну від предмета галузі права, що окреслює коло суспільних відносин, метод дозволяє повніше охарактеризувати природу цих відносин, виявити їх юридичні ознаки і тим самим точніше визначити межі правового регулювання.

Проблема методу права соціального забезпечення належить до числа недостатньо досліджених і дискусійних. Проте в юридичній літературі, навчальній і спеціальній, висвітлюються основні критерії визначення поняття методу правового регулювання. Метод являє собою сукупність способів-приймів юридичного впливу держави на формування суспільних відносин, на поведінку людей як учасників цих відносин, для того, щоб вони діяли відповідно до вимог законодавства. Наукова розробка питання про метод галузі права привела вчених до плідних висновків про його поняття і структурні елементи.² Аналіз різних стадій регулювання соціально-забезпечуючих відносин і похідних від них відно-

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юрист, 1994. — С. 16.

² Алексеев С.С. Проблемы теории права. — Свердловск, 1972 — Т. 1. — С. 134; Витченко А.М. Метод правового регулирования общественных отношений. — Саратов, 1974 — С. 49 і наступ.

син свідчить про своєрідність визначення: по-перше, загального юридичного положення учасників цих відносин (їхнього правового статусу, правосуб'єктності); по-друге, юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються і припиняються правовідносини з соціального забезпечення; по-третє, порядок формування прав і обов'язків суб'єктів правових відносин; по-четверте, способів охорони прав і забезпечення виконання обов'язків.

Метод нормативного регулювання соціального забезпечення являє собою комбінацію імперативного і диспозитивного способів-приймів регулювання. Імперативному способу правового регулювання притаманний метод влади і підпорядкування, а диспозитивному — метод юридичної рівності. Диспозитивний метод регулювання знаходить своє втілення в такому різновиді, як метод соціально-забезпечуючих вимог і надавань. Метод права соціального забезпечення використовує обидва способи у сполученні з іншими способами-прийомами регулювання: дозвіл, наказ, заборона.

Одним зі способів-приймів правового регулювання суспільних відносин у соціальному забезпеченні є дозвіл. Він застосовується для регулювання поведінки фізичних осіб. Це означає, що громадянам надається можливість за своїм розсудом вибрати той чи інший вид соціального забезпечення на умовах, установлених законом. Використовуються і такі способи-прийоми, як заборона. Вони застосовуються, наприклад, при розподілі коштів Пенсійного фонду і фондів соціального страхування. Законодавством заборонено використовувати ці кошти не для цільового призначення.

Метод права соціального забезпечення має і свої особливості. Відзначимо такі з них. Громадянин, як учасник відносин з соціального забезпечення, наділяється не тільки галузевою правоздатністю, але і правом вимагати надання йому конкретного виду забезпечення, а орган соціального захисту населення зобов'язаний надати його на умовах, установлених законом. Це основна схема поведінки учасників соціально-забезпечуючих

відносин. Її визначає чітка правова формалізованість поведінки сторін, оскільки усі права й обов'язки суб'єктів правовідносин установлені законом і не можуть бути змінені угодою сторін. За загальним же правилом органи соціального захисту населення, що призначають різні види забезпечення, тільки застосовують норми права, але самі їх не встановлюють. У зазначених правовідносинах суб'єкти рівні в реалізації наданих їм прав і обов'язків, тому що між ними не встановлюються відносини влади і підпорядкування. Обидві сторони зобов'язані виконати вказівку закону. Рівність тут виявляється у виконанні волі законодавчої влади, що прагне за допомогою правового регулювання домогтися визначених цілей.

Таким чином, у самому загальному вигляді, під методом регулювання потрібно розуміти специфічні способи правового впливу на суспільні відносини щодо соціального забезпечення. Вони залежать від особливостей предмета регулювання і знаходять своє вираження в соціально-забезпечуючих вимогах громадян, з одного боку, і задоволенні цих вимог органами соціального захисту — з іншого, на умовах соціальної компенсації. Тому метод даної галузі права може бути названий методом соціальної компенсації втраченої працездатності застрахованим працівникам.

Наявність особливого предмета і метода регулювання права соціального забезпечення свідчить про автономний режим існування і розвитку самостійної й однієї з профілюючих галузей права, у якій найбільш зримо втілюється соціальна політика держави.

Динамічний розвиток права соціального забезпечення залежить від багатьох факторів, і, насамперед, від економічного потенціалу і зацікавленості держави в правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. Визнаючи право соціального забезпечення з усіма юридичними ознаками самостійної галузі права, *необхідно відмежувати її від суміжних галузей і, насамперед, від трудового, адміністративного і фінансового права.* Однак у силу структури предмета права соціального забезпечення неможливо

вказати якийсь єдиний критерій відмежування предмета цієї галузі від названих суміжних галузей права. Проте право соціального забезпечення, як і будь-яка галузь права, має свою галузеву специфіку регулювання суспільних відносин, визнану в юридичній літературі. Галузева специфіка регулювання відрізняється відомчою замкнутістю, свого роду суверенністю, вона не стосується відносин, що лежать за межами галузі. У галузевому регулюванні в принципі неможливе субсидіарне застосування юридичних норм. Право соціального забезпечення в цілому має достатній власний інструментарій для розв'язання всіх основних питань даної галузі права.

І все-таки треба зазначити, що характерними ознаками суміжних галузей права прийнято вважати предмет і метод регулювання. Предмет права відповідає на запитання, що воно регулює, а метод — якими способами здійснюється правове регулювання суспільних відносин. Так, основна відмінність відносин, які регулюються трудовим правом, від відносин, що складають предмет права соціального забезпечення, полягає в тому, що перші пов'язані з трудовою діяльністю людини в громадській організації праці (незалежно від форм власності і видів господарської діяльності); другі — із соціальним захистом, матеріальним забезпеченням і обслуговуванням контингенту непрацездатних громадян.

У трудових відносинах учасниками є працівник і роботодавець, а в соціальному забезпеченні — непрацездатний громадянин, з однієї сторони, й орган соціального захисту населення — з іншої. Трудові відносини входять до кола виробничих відносин суспільства, а відносини з соціального забезпечення — до кола соціально-забезпечуючих. За своєю природою вони близькі. Але не ідентичні.

Важливою ознакою, що дозволяє відмежувати відносини соціального забезпечення від трудових відносин, є їхня юридична основа, тобто конституційні права, що реалізуються в рамках кожного з розглянутих видів суспільних відносин.

Тернопільський університет
ім. Василя Стефанива

ЦАТКОВА БІБЛІОТЕКА
63 943.7
ІНВ. №

Відносини соціального забезпечення виникають при реалізації громадянином свого конституційного права на соціальний захист в разі втрати працездатності. У рамках же трудових відносин громадянин реалізує конституційне право на працю, «що включає можливості заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обрав або на яку вільно погодився» (ст. 43 Конституції України).

Між трудовим правом і правом соціального забезпечення існує не тільки відокремленість правового регулювання, але і визначений зв'язок і взаємодія. Це виражається насамперед у тім, що право соціального забезпечення за своїм генезисом є галуззю, що виділилася не з однієї (як, наприклад, трудове право), а з декількох галузей права. Правовому регулюванню трудових відносин і відносин соціального забезпечення властива наявність ряду загальних понять. До їхнього числа можна віднести наступні: «трудоий стаж», «трудоє каліцтво», «професійне захворювання» та ін.

Трудові відносини в багатьох випадках передують відносинам соціального забезпечення або існують поряд з ними.

Наявність трудового відношення у минулому чи в сьогоденні є, як правило, умовою реалізації права на матеріальне забезпечення, а також підставою встановлення диференційованих розмірів забезпечення різних категорій працівників. Однак є види пенсій і допомог, що призначаються і виплачуються незалежно від трудових відносин громадян у минулому (соціальні пенсії). Право соціального забезпечення стикається і з адміністративним правом з питань управління соціальним захистом населення. Так, через владно-організаційні відносини, регульовані адміністративним правом, визначається соціальна політика держави в галузі соціального забезпечення, приймаються нормативні акти, що встановлюють умови, розмір і порядок надання забезпечення; визначаються джерела фінансування соціального забезпечення.

Адміністративне право забезпечує організаційні зв'язки у відносинах з соціального забезпечення. Але ці зв'язки не аналогічні владним організаційним від-

носинам в адміністративному праві, тому що положення учасників цих відносин — державних органів і громадян — не дає можливості розглядати останніх суб'єктів, які управляються й знаходяться у відносинах із владою — підпорядкування з відповідним державним органом. Відносини з надання громадянам окремих видів забезпечення обумовлені соціальною функцією (обов'язком) держави здійснювати і розвивати різні форми соціального захисту населення. Однак на практиці іноді важко відрізнити відносини з соціального забезпечення, що регулюються адміністративним правом чи правом соціального забезпечення. Тому рекомендується відмежовувати їх не за змістом соціального забезпечення, а за характером виникаючих соціально-забезпечуючих відносин (тобто згідно з предметом права).

У числі галузей, що стикаються з правом соціального забезпечення, фінансове право. Під егіду його регулювання підпадає частина суспільних відносин, що складається в процесі акумулювання і розподілу коштів, необхідних для соціального забезпечення. За допомогою норм фінансового права забезпечується функціонування фондів пенсійного забезпечення і соціального страхування. Вирішуються розрахункові, кредитні, страхові й інші питання фінансового контролю за використанням коштів за прямим цільовим призначенням. Дотримання і точне виконання фінансово-правових розпоряджень забезпечується шляхом застосування різних санкцій. Застосування норм фінансового права дозволяє виявити специфічні особливості й ознаки тієї предметної галузі, до якої вони причетні.

Відзначаючи основні аспекти взаємодії права соціального забезпечення з зазначеними галузями права, треба підкреслити, що цим не вичерпується і не виключається зв'язок даної галузі права з іншими галузями права, наприклад з цивільним, сімейним і навіть кримінальним правом. Усе залежить від того, під сферу якого юридичного режиму підпадає конкретна життєва обставина.

З'ясування загальних положень, що характеризують право соціального забезпечення як самостійну галузь

права, має не тільки теоретичне, але і практичне значення. Чітке визначення юридичних ознак даної галузі права сприяє розкриттю поняття, структури, форм і змісту соціального забезпечення.

§ 3. Правові форми і види соціального забезпечення

Соціальне забезпечення виступає в декількох організаційно-правових формах і видах, що пов'язано зі специфікою забезпечення окремих категорій громадян. Усі вони визначені Конституцією України, поточним законодавством і характеризують соціальне забезпечення з зовнішньої сторони — з боку його організації.¹

В Україні, на наш погляд, існують такі форми соціального забезпечення:

- 1) обов'язкове державне пенсійне страхування;
- 2) обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності;
- 3) соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України;
- 4) забезпечення за рахунок коштів соціальних фондів підприємств, творчих об'єднань, благодійних організацій і приватних добровільних внесків громадян;
- 5) утримання непрацездатних громадян у державних, комунальних та інших установах соціального призначення;
- 6) адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацездатним громадянам за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів;
- 7) недержавне пенсійне забезпечення громадян згідно з договорами працівників з роботодавцями, недержавними фондами, приватними пенсійними системами.

Для кожної з цих форм соціального забезпечення, як правило, є специфічно: певний контингент забезпе-

¹ Див.: Максимовский В.И. Управление социальным обеспечением. — М.: 1974; Топчиев И.С. Организация работы органов социального обеспечения. — М.: 1971.

чуваних; джерела фінансування, з яких провадиться забезпечення; види забезпечення (обслуговування); органи, що здійснюють його.

Обов'язкове державне пенсійне страхування здійснюється державою, Пенсійним фондом України, системою матеріального забезпечення непрацездатних громадян пенсіями, допомогами, іншими видами забезпечення й обслуговування, передбачених законодавством. Пенсійне страхування має державно-обов'язковий характер: кожне підприємство, установа, організація, фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю, підлягають обов'язковій реєстрації як страхувальники, а всі працівники найманої праці з моменту зарахування на роботу вважаються застрахованими.

Пенсійне забезпечення провадиться за рахунок Пенсійного фонду, утвореного зі зборів страхувальників на обов'язкове державне пенсійне страхування, розмір яких порівнюється сумою виплаченої заробітної плати й інших видів доходів.¹

За рахунок коштів Пенсійного фонду виплачуються пенсії за віком, за інвалідністю, в разі втрати годувальника, соціальні пенсії відповідно до Законів України «Про пенсійне забезпечення» і «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»; пенсії військовослужбовцям термінової служби, допомоги сім'ям з дітьми, інші види соціальних виплат, передбачені законодавством.²

Управління пенсійним страхуванням і пенсійним забезпеченням покладено на Пенсійний фонд України і його обласні, міські управління та відділи в районах, містах і районні у містах, що утворюють загальну систему органів управління фінансами Пенсійного фонду.

¹ Див.: Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 237.

² Див.: Положення про Пенсійний фонд України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р. № 345.

Іншою суміжною формою соціального забезпечення є обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності. Ця форма являє собою систему забезпечення працівників і членів їх сімей у період соціально-трудоких відносин з підприємством. Джерелом фінансування в даному випадку служить Фонд соціального страхування України.

Фонд соціального страхування утворюється за рахунок зборів страхувальників (фізичних і юридичних осіб у встановлених відсотках) до об'єктів оподаткування підприємницької діяльності й осіб, що працюють на умовах трудового договору. За рахунок цього фонду працівникам виплачуються допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, вагітністю і пологами, на народження дитини і на поховання, а також виділяються кошти на придбання путівок на санаторно-курортне лікування працівників і їх дітей на базах відпочинку.¹

Здійснення соціального страхування покладено на правління, виконавчі дирекції відділень Фонду і галузеві профспілкові об'єднання.

Соціальне забезпечення за рахунок прямих асигнувань з Державного бюджету України. Кошти бюджету мають суворо цільовий характер. Вони призначені для виплат державних пенсій військовослужбовцям офіцерського складу і прирівняним до них особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, державним службовцям, науковцям, журналістам, суддям, прокурорським працівникам, підвищень пенсій ветеранам війни і деяким іншим категоріям громадян.

За рахунок прямих асигнувань з державного бюджету надаються численні види допомог сім'ям з дітьми, на медичне обслуговування, професійне навчання і працевлаштування інвалідів, протезування, забезпечення засобами пересування та ін.

¹ Див.: Положення про Фонд соціального страхування України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 1998 р. № 972 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 № 1351) // Офіційний вісник України, 1998.— № 26.— Ст. 946; №35.— Ст. 1300.

Практичне виконання цієї роботи здійснюється в основному місцевими органами соціального захисту, військкоматами, регіональними відділеннями соціального забезпечення МВС України й інших служб соціального призначення.

Забезпечення за рахунок коштів соціальних фондів підприємств, творчих об'єднань, благодійних організацій і приватних добровільних внесків громадян. Надання допомоги непрацездатним громадянам із зазначених фондів носить додатковий цільовий характер. Вона надається найменш соціально захищеним громадянам (хворим, старим, дітям), матеріальне становище яких є критичним.

Найбільш великими суспільними об'єднаннями і фондами розглянутої форми соціального захисту є Чорнобильська організація «Союз Чорнобиль України» і Фонд України соціального захисту інвалідів. Наприклад, Чорнобильська організація нараховує більш 1,5 млн чоловік і захищає інтереси 4 млн потерпілих від Чорнобильської аварії. «Союз Чорнобиль України» має розгалужену мережу регіональних організацій. 518 місцевих організацій мають статус юридичних осіб. У 1999 році Чорнобильська організація виділила допомогу на лікування 1180 чорнобильцям. Допомога надається вибірково, враховується діагноз хвороби і матеріальний стан потерпілих.¹

Фонд України соціального захисту інвалідів є державною організацією соціальної допомоги. Він створений і діє відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р.² Бюджет фонду формується за рахунок коштів держбюджету, благодійних внесків підприємств і громадян, інших надходжень. Порядок і умови витрати коштів регламентуються Положенням про фонд, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 1991 року №922. Фонд має свої регіональні — обласні відділення соціального захисту інвалідів. Вони

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 218.

² Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 21.— Ст. 252.

працюють у тісному контакті з місцевими органами соціального захисту. Наявні в них кошти використовуються на фінансування державних програм з соціальної захищеності інвалідів, професійної реабілітації, витрат на створення робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, надання грошової допомоги інвалідам на придбання засобів пересування, протезування, санаторно-курортне лікування, установалення квартирних телефонів, інші види соціальної допомоги інвалідам.

Розглядаючи цю форму соціального захисту, треба мати на увазі, що сюди потрібно відносити і забезпечення непрацездатних працівників різних сільгосп підприємств за рахунок внутрішньогосподарських фондів соціальної допомоги. Відповідно до статутів кооперативних підприємств за рішенням загальних зборів підприємства можуть робити доплати до усіх видів пенсій, установавати персональні пенсії ветеранам праці, а також надавати матеріальну допомогу за рахунок своїх коштів непрацездатним особам, що одержують соціальні пенсії.

Ряд функцій соціального забезпечення у свій час виконували творчі союзи (літераторів, художників, музикантів і ін.), але сьогодні вони практично втратили ці можливості. Тому ми надалі не розглядаємо їхню соціальну діяльність, оскільки вона грає порівняльно невелику роль.

Визначну роль у соціальному забезпеченні окремих категорій громадян відіграють благодійні фонди, гуманітарні акції «Милосердя». Благодійна діяльність регламентується Законом України «Про благодійність і благодійні організації» від 16 вересня 1997 р.¹ Форми здійснення благодійної діяльності можуть бути різні: від надання благодійної допомоги у виді одноразової чи систематичної фінансової, матеріальної й іншої підтримки до прийняття на себе благодійними організаціями витрат з безкоштовного, повного чи часткового утримання об'єктів добродійності.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 46.— Ст. 292.

Держава в особі її органів влади заохочує, гарантує і забезпечує захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що займаються благодійною діяльністю.

Вагомий внесок у ході Всеукраїнської благодійної акції «Милосердя» у 1999 і 2000 роках внесли міністерства, підприємства, установи, організації й окремі приватні особи. Наприклад, у 1999 році Міністерством агропромислового комплексу України надана допомога у виді продуктів харчування, палива 560 тис. малозабезпеченим громадянам на суму 7,8 млн гривень. Працівники апарату міністерства і підвідомчих організацій зібрали і перерахували благодійному Фонду ветеранів війни і праці Мінагропрома 4,5 тис. гривень для адресної матеріальної підтримки самотніх ветеранів.¹

Організаціями і підприємствами Центрального союзу споживчих суспільств України виділено матеріальну допомогу 4 тис. пенсіонерам на суму 600 тис. гривень.²

Постійно займається проблемами допомоги пенсіонерам металургійний комбінат «Запоріжсталь», який надав допомогу малозабезпеченим пенсіонерам області на загальну суму 400 тис. гривень.³

За підсумками Міністерства праці та соціальної політики України у 2000 році під час проведення благодійної акції в Україні було зібрано грошової та натуральної допомоги на загальну суму 106,4 млн гривень та надано допомогу понад 2,1 млн малозабезпечених громадян. Крім того, на спеціальний рахунок благодійної акції у Головдержказначействі надійшло 160,4 тис. гривень. Внаслідок посиленої уваги до літніх було виявлено в країні близько 2,7 млн людей похилого віку, які не можуть обійтися без сторонньої допомоги й потребують постійного догляду.⁴

Утримання непрацездатних громадян у державних, комунальних та інших установах соціального призна-

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 218.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Див.: Урядовий кур'єр, 2000.— № 242.

чення. Утримання непрацездатних громадян в установах соціального захисту являє собою самостійну форму соціального забезпечення за рахунок прямих асигнувань з державного бюджету. Вона належить до сфери послуг людей літнього віку.

Практика показує, що потребу в різного роду послугах мають у першу чергу літні громадяни, більшість з яких знаходять притулок у стаціонарних установах системи соціального захисту населення. За допомогою в ці установи звертаються, як правило, громадяни літнього віку і хворі, що цілком утратили здатність до самообслуговування і мають потребу в постійній допомозі. Такі люди складають відносно невелику групу в загальній чисельності осіб, що потребують додаткових послуг з боку суспільства і держави.

У стаціонарних установах (будинках-інтернатах для літніх і хворих) системи соціального захисту України знаходяться зараз більш 50 тис. громадян літнього віку. Утримання у такій установі однієї людини обходиться державі в 300–400 гривень на місяць.¹

Статус і форми діяльності інтернатних установ регулюються Типовим положенням про будинки-інтернати для старих, інвалідів і дітей, затвердженим наказом Міністра соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 року.

Сучасні стаціонарні установи державної системи соціального захисту населення походять від давніх установ (притулків), призначених для громадян, що не мають будь-яких коштів для існування. Зараз багато хто з проживаючих в інтернатах мають свою невелику пенсію, якої, звичайно, не вистачає для покриття всіх витрат для утримання пенсіонерів у цих інтернатних закладах.

Поряд з інтернатами одержало розвиток надомне обслуговування непрацездатних. Це одна з найбільш розповсюджених зараз форм надання послуг старим і хворим. Наданням таких послуг займаються патронажні медичні сестри товариства Червоного Хреста, соціальні працівники територіальних центрів і відділень соціаль-

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 218.

ної допомоги вдома. Вони допомагають вдома самотнім старим хворим, у першу чергу з числа ветеранів війни і праці.

Адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацездатним громадянам за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. Це нова форма допомоги конкретним непрацездатним, малозабезпеченим сім'ям з дітьми, пенсіонерам. Розвиток адресної допомоги розглядається в Основних напрямках соціальної політики держави як один з першочергових засобів реформування системи соціального забезпечення населення.

Виділення адресної допомоги в самостійну форму соціального забезпечення непрацездатних громадян супроводжується посиленням правового регулювання цього виду допомоги. Останнім часом прийнято ряд нормативно-правових актів з цього приводу. Так, 1 червня 2000 року прийнято Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям».¹ А раніше, 22 лютого 1999 р., Кабінет Міністрів України затвердив окреме Положення про умови і порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям.² Відповідно до цього нормативного акту право на адресну допомогу має сім'я, у якої середньомісячний сукупний прибуток нижче мінімальної величини (46 грн. на місяць). З 1 січня 2001 року встановлено новий розмір сукупного прибутку (50 грн.).

Збільшено розміри державних допомог сім'ям з дітьми в 2001 році. Згідно з Законом України «Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми у 2001 році»³, допомоги призначаються в підвищених розмірах.

Диференційований підхід до різних груп населення й окремих непрацездатних осіб у залежності від рівня їхньої забезпеченості і можливості держави — у

¹ Відомості Верховної Ради України, 2000. — № 35. — Ст. 290.

² Офіційний вісник України, 1999. — № 8. — Ст. 289.

³ Див.: Постанову Кабінету Міністрів України від 12.01.2001 р. «Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми у 2001 році» // Урядовий кур'єр, 2001. — № 8.

цьому суть цільових адресних виплат малозабезпеченим, найменш соціально захищеним громадянам. Однак потрібна система адресної допомоги, і її можуть створити місцеві держадміністрації й органи самоврядування. Цікавий досвід адресної допомоги накопичено в Одеській області. За рішенням Одеської облради управління соціального захисту області розробило систему адресної допомоги малозабезпеченим категоріям населення області, що має три рівні: базовий (село, селище), районний (місто, район) і обласний.

На рівні конкретного села, селища працівники територіального центру чи відділення проводять обстеження кожної сім'ї, кожного мешканця. Так виявляються люди, яким необхідна соціальна підтримка, визначається вид можливої допомоги і хто її може надати (сільська рада, сільгоспвідприємство, фермери, інтернатна установа, працівники служби соціальної допомоги, приватні особи і т.д.). Допомога ця не разова, а постійна, і якби її не було, людина могла б вмерти в повній самотності.

На рівні міста чи району ведеться облік громадян, що гостро потребують допомоги, здійснюється керівництво роботою територіальних центрів, контролюються витрати фінансових ресурсів, ведеться пошук відповідних позабюджетних джерел матеріальних коштів.

Важливу роль на цьому рівні відіграють територіальні центри соціальної допомоги пенсіонерам та одиноким непрацездатним громадянам. Ця служба допомоги завдяки продуманій організації роботи стає повноцінним структурним підрозділом у системі соціального захисту населення. Це підтверджує досвід роботи центрів не тільки в Одеській області, а в інших областях України (Вінницькій області).¹

Обласний рівень визначає через бюджет області основні статті витрат на соціальний захист населення. Облуправління соцзахисту тримає усі нитки адресної допомоги на рівні області. Воно координує, контролює,

¹ Див. Урядовий кур'єр, 2000. — № 244–245.

організує усі заходи, пов'язані з наданням адресної допомоги малозабезпеченим громадянам.

Недержавне пенсійне забезпечення громадян згідно з договорами працівників з роботодавцями, недержавними фондами, приватними пенсійними системами.

Реформування системи соціального захисту припускає встановлення додаткової недержавної пенсії, що буде забезпечуватися в основному за рахунок добровільних страхових внесків громадян недержавними пенсійними фондами. Такі фонди можуть створюватися роботодавцями чи приватними особами для недержавного пенсійного забезпечення працівників при виході їх на пенсію.

Недержавна пенсія відрізняється від державної тим, що її розмір можна встановити за власним бажанням. Він залежить від того, скільки грошей людина виплатила у фонд у вигляді внесків. Вкладники коштів у недержавні фонди не позбавляються державних пенсій, а лише одержують до них додатки.

Зовнішнім проявом волевиявлення сторін (пенсійного фонду і платника внесків) у сфері недержавного пенсійного забезпечення може стати пенсійний страховий договір між працівником і роботодавцем чи страховою компанією. Його змістом можуть бути відповідні пенсійні обставини (старість, утрата годувальника, інвалідність), настання яких буде обумовлювати виникнення права учасника договору (працівника) на додаткову недержавну пенсію. Висновок пенсійного договору може стати першим компонентом юридичного (фактичного) складу пенсійних правовідносин.

Правовою підставою впровадження недержавного пенсійного забезпечення повинні стати відповідні нормативні акти, що, до речі сказати, уже розроблені і знаходяться у Верховній Раді України.

Вважається, що недержавна форма пенсійного забезпечення повинна входити в загальну систему соціального захисту населення. Не потрібно її виділяти з загальних джерел фінансування. Цю форму забезпечення необхідно розглядати як один з рівнів пенсійного забезпечення незабезпечених громадян, а їх повинно

бути, як відомо, три рівня. Головний критерій цієї форми забезпечення — її надійність, вірність зобов'язанням, узятим перед страхувальниками чи вкладниками внесків у недержавні фонди. За недержавним сектором пенсійного забезпечення повинна бути встановлена ефективна система контролю.

Держава повинна дуже уважно стежити за діяльністю фондів, за тим, куди вони вкладають гроші своїх клієнтів, отриманих від них у вигляді внесків.

Усі існуючі форми організації соціального забезпечення непрацездатних громадян мають свої достоїнства і недоліки. Але всі вони доповнюють один одного й в цілому складають розгалужену систему соціального захисту населення.

Види соціального забезпечення. Перелік видів забезпечення визначений Конституцією України (стст. 46, 92).

Під видами соціального забезпечення розуміються соціальні виплати, пільги, послуги, надані непрацездатним громадянам чи безкоштовно, чи на пільгових умовах за рахунок спеціальних джерел фінансування.

Соціальні виплати надаються у вигляді пенсій (допомоги), у натуральному вигляді (одержання харчування, технічних засобів пересування, протезування, працевлаштування громадян, що частково втратили працездатність, розміщення непрацездатних у будинках для старих і інвалідів і т.д.).

Найважливіший вид соціального забезпечення — пенсії. Визначення поняття пенсії в юридичній літературі носить дискусійний характер. Тому автор пропонує детально розглянути цей вид забезпечення у відповідній главі особливої частини підручника.

Пенсії потрібно відрізнити від допомог із соціального забезпечення. Якщо для пенсій характерна регулярність виплат, то допомоги являють собою одноразові або періодичні, обмежені в часі платежі. Більшість видів допомог не порівнюються з заробітком і призначаються в установлених розмірах.

У той же час допомоги мають і багато спільних рис з пенсіями. Як і пенсії, допомоги являють собою мате-

ріальний (грошовий) вид соціального забезпечення. Вони видаються у вигляді платежів. Виплати допомоги практично провадяться з тих же соціальних фондів, з яких виплачуються пенсії.

На відміну від пенсії допомоги мають за соціальну мету не постійне забезпечення непрацездатного громадянина чи сім'ї, надання їй (сім'ї) матеріальної допомоги в визначених законодавством випадках. Коло допомог соціального призначення в нашій країні досить широке. Про це мова буде йти спеціально в окремих розділах підручника.

Третім видом соціального забезпечення є соціальні послуги, пільги побутового характеру. Вони можуть бути різні. Законодавство називає такі з них, як оплата житлово-комунальних послуг, проїзд на транспорті, санаторно-курортне, медичне обслуговування і лікування, професійна реабілітація інвалідів, допомога сім'ям з дітьми та ін.

Чисельні види послуг соціального призначення надаються ветеранам війни, військової служби, ліквідаторам Чорнобильської аварії, воїнам-афганцям, деяким іншим категоріям громадян.

§ 4. Система права соціального забезпечення

Право соціального забезпечення має свою систему, структуру, засновану на визначених закономірностях, елементах, його утворюючих (інститутах, нормах права).

Під системою права соціального забезпечення потрібно розуміти науково обґрунтований, об'єктивно існуючий зв'язок інститутів і норм, що складають у цілому єдину самостійну галузь права.

Норми права соціального забезпечення мають свою класифікацію. У її основі лежить їхній розподіл на норми загальної й особливої частин. До загальної частини галузі права соціального забезпечення відносяться норми, що характеризують предмет, метод і задачі галузі права, сферу дії норм права по категоріях осіб, у просторі

і в часі, правовідносини (правосуб'єктність) учасників, юридичні факти — підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин (їхні об'єкти), принципи, на яких будується і розвивається галузь права, а також основні правові категорії (форми, види соціального забезпечення).

До норм загальної частини права соціального забезпечення належать стст. 46, 92 Конституції України, стст. 1, 3, 5, 7 Закону України «Про пенсійне забезпечення», стст. 1, 2, 3, 4, 5 «Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р. і багато інших.

До особливої частини права соціального забезпечення належать всі інші норми, що детально регламентують умови і порядок надання громадянам різних видів соціального забезпечення, їхні розміри. Система особливої частини більш складна. Насамперед вона поділяється на правові інститути, що поєднують норми, регулюють окремі види соціального забезпечення і похідні від них відносини або окремі сторони цих відносин. Вихідною підставою класифікації правових інститутів служать види і порядок надання соціального забезпечення: пенсії, допомоги, санаторно-курортне лікування, утримання і обслуговування літніх і інвалідів в установах системи соціального захисту та ін.

У кожному інституті є норми, що встановлюють як загальні, так і особливі правила забезпечення для окремих категорій осіб. Ці правила виявляються в підставах виникнення права на соціальне забезпечення, у способах визначення його обсягу, у порядку і тривалості надання тих самих видів забезпечення. У цьому виражається єдність і диференціація норм права соціального забезпечення. Єдність виражає основні початки, на яких будується і розвивається галузь права (принципи). Диференціація виявляє себе в умовах і нормах забезпечення пенсіями й окремими видами допомог. У них враховується трудовий внесок працівника, характер і тривалість трудової діяльності, а в майбутньому буде враховуватися тривалість страхового стажу і розмір внесків у Пенсійний фонд України.

Звертають на себе увагу норми, що регулюють пенсійне забезпечення. Їх досить багато. Вони настільки різноманітні і диференційовані, що деякі автори пропонують об'єднати їх у підгалузь права соціального забезпечення.¹ Норми цієї підгалузі слід поділити на інститути за видами пенсій, у залежності від юридичних фактів (страхових обставин), що служать підставою виникнення права на соціальне забезпечення: трудовий (страховий) стаж, інвалідність, смерть годувальника, вислуга років, порядок призначення пенсій. Однак дослідження і практика показують, що недоцільно дробити галузь права, що сформувалась, на окремі частини (підгалузі). Краще зберегти її як єдину комплексну галузь права.²

Таким чином, у розгорнутому вигляді структура особливої частини права соціального забезпечення буде виглядати так: (за інститутами) — трудовий (страховий) стаж і вислуга років; пенсії за віком; пенсії за вислугу років; пенсії по інвалідності; пенсії в разі втрати годувальника; порядок призначення, обчислювання і виплати трудових пенсій; соціальні пенсії; допомоги з соціального страхування; державні грошові допомоги сім'ям з дітьми; соціальне обслуговування літніх людей і інвалідів; охорона і захист прав громадян на соціальне забезпечення.

Підставою для розподілу всіх норм права соціального забезпечення на інститути служать види відносин, які регулюються окремою сукупністю норм, що є предметом права соціального забезпечення.

Структура галузі права відрізняється від структури законодавства даної галузі. Система норм законодавства повинна оформляти, закріплювати і відображати структуру галузі як сформовану в правовій системі закономірність. З цього погляду цілком виправдане прийняття таких законодавчих актів, що закріплюють

¹ Див.: Радянське пенсійне право / Під. ред. Захарова М.Л. — М.: 1974. — С. 10 і слідує; Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні. Курс лекцій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 288 с.

² Див.: Право України, 1998. — № 12. — Сс. 138–140.

надання окремих видів забезпечення (пенсій, допомоги й ін.) ряду категорій громадян. Однак вищим, найбільш послідовним вираженням структури галузі права є прийняття нормативних актів, що відображають систему галузі права у вигляді взаємозалежної системи правових інститутів. Такого акта в праві соціального забезпечення поки ще немає.

Законодавство про соціальне забезпечення ще не кодифіковано. У зв'язку з цим іноді одне і те ж правило для неоднакових категорій забезпечуваних сформульовано не в одній, а в ряді норм, віднесених до різних галузевих правових актів.

У правовому полі зустрічається чимало випадків, коли якийсь визначений вид соціального забезпечення регулюється правовими нормами одного інституту, хоча вони можуть міститися в різних актах (наприклад, у Законі України «Про пенсійне забезпечення» і Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»).

Від галузі права соціального забезпечення та її системи слід відрізнити науку права соціального забезпечення. Наука права соціального забезпечення як система (сукупність) наукових знань, правових поглядів, ідей не тільки охоплює знання про зміст правових норм даної галузі права, але і дає поняття самої галузі, її предмета та метода правового регулювання, системи, розкриває основні елементи правовідносин у сфері соціального забезпечення (підстави їх виникнення, зміни, припинення, зміст, коло суб'єктів)¹. Тому предмет науки ширше галузі права, так як наука містить знання про історію розвитку та перспективи даної галузі права, визначає його концепцію, вивчає розвиток законодавства про соціальне забезпечення в зарубіжних країнах та ін. У зв'язку з цим структура науки права хоча й відображає структуру галузі права, але з нею не співпадає. Предмет регулювання та предмет науки права мають різний характер.

¹ Див.: Сулейманова Г.В. Социальное обеспечение и социальное страхование.— М.: «Контур», 1998.— С. 6.

У юридичній літературі останніх років з'явилися нові для нашої системи права понятійні категорії. Структурно-логічну систему права, що склалася, пропонується розділити на: публічне, приватне та соціальне право. Такий підхід до поділу права на три частини потребує глибокого теоретичного обґрунтування. Адже діюча система права є багатогалузевою. Відмова від неї та перехід до блокової системи права, про яку мова йде в роботах окремих вчених¹, потребує зміни всієї системи права. Наприклад, деякі галузі права пропонується об'єднати в один блок і назвати його «соціальним правом». Які галузі права повинні входити в цей блок — питання дискусійне. Відомо тільки те, що під терміном «соціальне право» слід розуміти сукупність (групу) різних галузей права, що це утворення не можна отожднювати з такою галуззю права, як право соціального забезпечення.

На наш погляд, категорія «соціального права» поки не вивчена і не визначена в системі права. Не розроблені загальні вихідні критерії права, якими є предмет і метод правового регулювання. Без цих компонентів не може бути галузі права. Вважаємо, що предметом «соціального права» повинні бути стійкі, якісно однорідні суспільні відносини, які можуть піддаватися правовому регулюванню тільки певною системою правових норм (галуззю права). Така система норм в «соціальному праві» ще не склалася. А щоб об'єднати штучно декілька галузей права в один блок, необхідно ще подумати, чи потрібно це робити, чи не будуть ущемлені інтереси розвитку існуючих галузей права. Але якщо і об'єднати деякі галузі права в один блок, то насамперед вони повинні бути, як уже відзначалося, якісно однорідними. Вже був такий період, коли монопольні галузі права (цивільне право) об'єднували велику кількість різних напрямків (правових відносин). Але ці відносини (правові інститути) розвивалися до певного моменту, а потім під дією численного законодавчого

¹ Див.: Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник — М.: Изд-во БЕК, 1995.— Сс. 330–345.

матеріалу, що відобразив особливості розвитку того чи іншого інституту права, досягли такої високої зрілості, що відділилися від «материнських» галузей права (наприклад, цивільного права) і утворили компактні предмети нових галузей права (трудове право, право соціального забезпечення, сімейне право та ін.). Навіщо ж знов починати все спочатку? Кожна з визнаних галузей права, що зафіксована Вищою атестаційною комісією (ВАК), досягла зрілого, розвиненого характеру. Це у свій час неодноразово підкреслювали визначні вчені-юристи (С.С. Алексєєв, Р.О. Халфіна та інші).

Ще одна правова категорія активно пробиває собі дорогу. Це так зване «медичне право», яке претендує на особливий режим регулювання. Інститут медичної діяльності — надання медичної допомоги та лікування громадян у теперішній час вивчається в системі галузі права соціального забезпечення. Хоча можливість відділення цього інституту від галузі права соціального забезпечення і перетворення його в самостійну галузь права не виключається. Але для цього повинна бути відповідна юридична база, нова система законодавства про медичне страхування та охорону здоров'я. А її поки немає. Нове законодавство про охорону здоров'я знаходиться на стадії розробки. А на старому законодавстві, як нам уявляється, не може бути створена така важлива нова галузь права, як «медичне право».

Розвиток нових галузей права залежить від багатьох факторів і, насамперед, від економічного потенціалу і зацікавленості держави в правовому регулюванні нових напрямків суспільних відносин. Сьогодні одним із таких напрямків, у розвитку якого зацікавлена держава, є загальнообов'язкове державне соціальне страхування. В Україні впроваджується комплексна система соціального страхування (від нещасних випадків на виробництві, на випадок безробіття, хвороби, старості). Цим закладається основа надійного фундаменту соціального захисту населення. І не виключено, що на зміну праву соціального забезпечення прийде нова галузь — «право соціального страхування». Для цього існують не-

обхідні економічні і правові передумови, система законодавства та досвід зарубіжних країн.

Поняття права соціального страхування як галузі права можна було б визначити таким чином: право соціального страхування являє собою систему правових норм, встановлених державою, що регулюють відносини, пов'язані з матеріальним забезпеченням, охороною здоров'я та наданням соціальних послуг робітникам і членам їх сімей у випадку тимчасової або постійної втрати працездатності, старості, у разі втрати годувальника. Звичайно, сформульоване визначення не претендує на досконалість, але воно є постановкою питання для трансформування, переходу системи соціального забезпечення на страхову основу. Правове обґрунтування такого переходу подане в Концепції соціального забезпечення населення України, ухваленій Верховною Радою України від 21 грудня 1993 року¹.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1994.— №6.— Ст. 32.

Глава II

ДЖЕРЕЛА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. ОРГАНИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ

§ 1. Поняття і загальна характеристика джерел права соціального забезпечення

Визначення поняття джерел права соціального забезпечення пов'язане із з'ясуванням форми висловлювання норм права, прийнятих компетентними органами держави, що призначаються для регулювання відносин у сфері соціального забезпечення. Формою права в нашому суспільстві є нормативно-правові акти. Ці акти надзвичайно різноманітні. Вони поділяються за сферами життя суспільства, у яких циркулюють. У ряді нормативних актів регулюються різні за характером суспільні відносини і тому одночасно виступають джерелами різних галузей права. Так, Закон України «Про державну службу», присвячений регулюванню адміністративно-правових відносин, містить норми пенсійного забезпечення державних службовців; Закон України «Про зайнятість населення», крім норм трудового права, включає норми соціального забезпечення і страхування працівників, а Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», що регулює переважно відносини соціального захисту населення, містить норми екологічного права. Тому до джерел права соціального забезпечення

потрібно відносити ті нормативні акти, що містять норми, що регулюють відносини соціального забезпечення, а також похідні від них суспільні відносини.

Джерела права соціального забезпечення розрізняються своєю юридичною чинністю в залежності від положення нормотворчого органу в механізмі держави. За цією ознакою акти законодавчої влади мають більшу юридичну чинність у порівнянні з актами органів виконавчої влади. Але той самий орган державної влади може приймати різні нормативні акти. Так, Верховна Рада України приймає Конституцію (Основний закон) і закони; Президент — укази; Кабінет Міністрів України — постанови і нормативні розпорядження і т.д. У зв'язку з цим краще проводити класифікацію актів не за нормотворчим органом, а за правовими особливостями. За цією ознакою всі нормативні акти поділяються на закони і підзаконні акти, якими встановлюються визначені норми права. До першої групи належать Конституція, Основи законодавства, закони. Закони мають вищу юридичну чинність. Вона полягає в тому, що всі інші правові акти (підзаконні) повинні виходити з законів і не суперечити їм.

Підзаконні нормативні акти, як різновид правових актів, видаються відповідно до законів, на основі законів, для виконання їх, для конкретизації законодавчих розпоряджень чи їх тлумачень, чи встановлення первинних норм. Підзаконні акти є своєрідними засобами виконання законів. У залежності від положення органів, що видають підзаконні акти, їхньої компетенції, а також характеру та призначення самих актів, підзаконні акти поділяються на кілька видів. Серед них головне місце належить указам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України. Підзаконні акти виходять і від інших органів державної влади: державних адміністрацій і місцевих органів самоврядування, Міністерства праці та соціальної політики, Пенсійного фонду і фондів соціального страхування України, інших міністерств і відомств.

Поява нормативних актів — результат діяльності органів державної влади. Їх діяльність містить у собі

розробку проекту акта, його обговорення, прийняття й опублікування. Усі нормативно-правові акти, видані в нашій державі, класифікуються за характером і особливостями тих суспільних відносин, що вони регулюють. Така класифікація відповідає розподілу системи права на галузі, підгалузі, правові інститути. При цьому нерідко один акт може регулювати різні за характером суспільні відносини, у зв'язку з чим він є джерелом одночасно двох, а іноді і декількох галузей права.

Основним нормативно-правовим актом, що встановлює право громадян на соціальний захист, є Конституція України. У Конституції записано, що основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення визначаються виключно законами України (ст. 92 Конституції України).

В Україні створена і діє єдина державна система пенсійного забезпечення. Вона виявляється насамперед у тім, що виплата пенсій практично усім категоріям пенсіонерів здійснюється за рахунок Пенсійного фонду України і прямих асигнувань з Державного бюджету, призначених на пенсійне забезпечення. Єдина система має централізоване правове регулювання, що гарантує повсюдно на всій території країни рівні умови і норми, однакові можливості здійснення громадянами України одного з найважливіших соціальних прав.

Нормативно-правові акти, що регулюють соціальне забезпечення, можна класифікувати за їх дією в часі і просторі. Дія нормативно-правового акту в часі визначається моментом вступу його в силу і моментом припинення його дії. Звичайно, нормативно-правовий акт набирає сили з того часу, що у ньому зазначено. Якщо в акті час не визначений, він набирає сили у встановленому для відповідних актів порядку.

Закони Верховної Ради України загального нормативного характеру набирають силу через десять днів після їхнього офіційного обнародування, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня їхнього опублікування (ст. 94 Конституції України), а укази Президента України і постанови Кабінету Міністрів

України — з моменту їхнього прийняття, якщо інше не встановлено законом.

В основних нормативно-правових актах, що регулюють соціальне забезпечення, встановлюється, як правило, час вступу в силу, наприклад у Законах України «Про пенсійне забезпечення» і «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». У постановах Верховної Ради України про внесення змін у ці акти також передбачається термін введення їх в дію.

За загальним правилом, нормативно-правові акти зворотної сили не мають і, отже, регулюють відносини, що виникають після введення їх в дію. Але як виключення з загальних правил законодавець може надавати актам зворотну силу. Вказівка про це міститься у самому акті. У таких випадках дія акта поширюється на всі регульовані відносини, у тому числі і на ті, що виникли до введення його в дію.

Специфіка нормативно-правових актів, що регулюють соціальне забезпечення, полягає в тому, що багатьом з них надана зворотна сила (зокрема, Закону України «Про пенсійне забезпечення», Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»)¹. Дія нормативного акта припиняється після закінчення терміну його дії, якщо акт виданий на певний термін. Акти, що регулюють соціальне забезпечення, видаються, як правило, на тривалий термін і втрачають силу у зв'язку з заміною їх новими.

За дією в просторі нормативні акти з права соціального забезпечення поділяються на загальнодержавні, місцеві і локальні. Нормативні акти, що визначають умови і норми забезпечення громадян пенсіями і більшістю допомог, належать до загальнодержавного законодавства. Це обумовлено необхідністю централізованої регламентації матеріального забезпечення непрацездатних громадян. Централізований характер правового регулювання забезпечує для всіх громадян України однакові можливості здійснення права на пенсію за віком, інвалідністю, в разі втрати годувальника, за вислугу років.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 2, 3.— Ст. 20.

Нормативні акти місцевих органів самоврядування діють на визначеній території області, міста, району. Звичайно в актах місцевого значення деталізуються загальнодержавні норми соціального обслуговування і працевлаштування літніх людей і інвалідів, надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, зважаються інші соціальні питання на регіональному рівні.

Локальні норми, обмежені рамками окремого підприємства, установи, організації. Вони включаються в колективний договір, угоду чи в статут підприємства.

За загальним правилом, нормативно-правові акти, що регулюють соціальне забезпечення, поширюються на всіх громадян, що проживають на території України. Дія акта щодо осіб немовби збігається з його дією в просторі. Такі акти називають загальними. При цьому в коло осіб включаються як громадяни України, так і громадяни інших держав, а також особи без громадянства. Тут виявляється специфіка нормативних актів права соціального забезпечення в порівнянні з актами інших галузей права, дія яких часто поширюється лише на громадян України.

Однак у ряді випадків дія акта щодо кола осіб не збігається зі сферою його дії в просторі. Якщо суб'єктами відносин, регульованих нормативно-правовим актом, є не всі, а визначені категорії громадян, то такий акт іменується спеціальним. Прикладами можуть служити Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991р.¹, а також «Про основні засоби соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р.²

Таким чином, можна відзначити такі особливості джерел права соціального забезпечення:

— більшість нормативних актів є загальнодержавними актами, прийнятими відповідними центральними органами влади;

¹ Відомості Верховної Ради України, 1992. — № 15. — Ст. 190.

² Відомості Верховної Ради України, 1994. — № 4. — Ст. 18.

— майже всі вони носять правовстановлюючий (матеріальний чи процедурний) характер;

— наявність у системі джерел права соціального забезпечення, поряд із загальнодержавними актами — актів локального характеру.

До числа особливостей, а точніше недоліків джерел права соціального забезпечення, треба віднести те, що для них ще нехарактерний високий рівень систематизації. Загальної галузевої кодифікації законодавства поки що не проведено, хоча передумови для цього існують — у країні діє ряд кодифікованих нормативних актів (у вигляді законів про пенсійне забезпечення), інтенсивно розвивається законодавство про державні допомоги. Проте у сфері соціального захисту населення циркулює досить багато різних актів. Тільки пенсійне забезпечення здійснюється за двадцятьма законами.¹

У зв'язку з реформуванням пенсійної системи великого значення набуло питання про припинення дії нормативних актів старої адміністративно-розподільної системи соціального забезпечення в цілому чи окремих її частин. Це відбувається або шляхом заміни одного акта іншим, або шляхом внесення змін у текст діючого нормативного акта.

§ 2. Основні види нормативно-правових актів, що регулюють соціальне забезпечення

Серед джерел права соціального забезпечення перше місце займає Конституція України, потім «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та інші закони, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази й інструкції Міністерства праці та соціальної політики України, правління Пенсійного фонду і фондів соціального страхування України, інших загальнодержавних органів.

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 212.

Питання соціального забезпечення в Конституції України. Конституція України у преамбулі визначила основні характерні риси щодо відношення соціального забезпечення громадян: економічну, політичну, соціальну спрямованість нової держави, що обумовили розвиток права соціального забезпечення (стст. 1, 3, 13, 15, 17, 22, 24); окреслила коло суспільних відносин соціального захисту, що складають предмет права соціального забезпечення (стст. 3, 8, 13, 17, 22, 24, 46, 49, 51, 52, 92); закріпила правовий статус громадян у сфері соціального забезпечення (стст. 17, 24, 46, 49, 51, 52); сформулювала основні принципи правового регулювання відносин соціального забезпечення (стст. 8, 19, 22, 24, 46, 49, 51, 52, 55); установила основні форми і види соціального забезпечення в Україні (стст. 17, 24, 46, 49, 51, 52, 92). Для поточного законодавства з соціального забезпечення основне значення мають усі зазначені норми Конституції. Однак при визначенні предмета права соціального забезпечення необхідно обов'язково враховувати положення ст. 46 Конституції України як гарантії права громадян на соціальний захист.

Основи законодавства України про соціальне забезпечення. Серед нормативних актів соціального забезпечення важливе місце займають «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998р.¹, де сформульовані основні принципи, форми і види соціального страхування працівників і членів їх сімей. У більш розгорнутому вигляді норми державного соціального страхування представлені у Законах України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання, що привели до втрати працездатності» від 23 вересня 1998р.², «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997р.³, «Про збір на обов'яз-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 23.— Ст. 121.

² Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 46—47.— Ст. 403.

³ Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 237; 1998.— № 42.— Ст. 257; № 49.— Ст. 303.

кове соціальне страхування» від 26 червня 1997 р.¹, де практично всі норми належать до права соціального забезпечення. У них визначені види пенсій і допомог, джерела фінансування, а також відповідальність страховальників, страховиків і осіб, що надають соціальні послуги.

Нормативні акти, що регулюють пенсійне забезпечення в Україні. У регулюванні пенсійних відносин важлива роль належить Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятому Верховною Радою України 5 листопада 1991р. Закон складається із вступної частини і п'яти розділів.

Розділ I. «Загальні положення». У ньому зазначено коло осіб, що мають право на державне пенсійне забезпечення, порядок звертання за призначенням пенсії, а також кошти на виплату пенсій.

Розділ II. «Трудові пенсії». У цьому розділі містяться норми про загальні і пільгові умови призначення пенсій, про порядок обчислення трудового стажу, обчислення і виплати пенсій.

Розділ III. «Соціальні пенсії». У ньому є норми про право громадян на соціальні пенсії і їх розміри.

Розділ IV. «Порядок і умови перерахунку пенсій».

Розділ V. «Відповідальність підприємств, організацій і громадян. Розгляд суперечок з пенсійних питань».

Закон є основним актом у галузі пенсійного забезпечення, що гарантує усім працездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Пенсійного фонду шляхом надання трудових і соціальних пенсій. Закон введений у дію з 1 січня 1992 р.² Після його введення у дію текст Закону неодноразово змінювався і доповнювався. Зміни і доповнення вносилися законами України. Вони були спрямовані на підвищення розмірів пенсій, відновлення надбавки до пенсії за віком, зміни порядку обчислення розмірів пенсій та ін.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 238; 1998.— № 14.— Ст. 53; № 20.— Ст. 101.

² Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 3.— Ст. 11.

У сфері пенсійного забезпечення діють і інші закони. Зокрема, Закони України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р.; «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 19 грудня 1991р.¹

Укази Президента України. Укази складають другий за важливістю вид нормативних актів. Вони приймаються з питань, віднесених до ведення Президента. До таких питань належить, наприклад, один з перших указів Президента України «Про соціальний захист населення в умовах лібералізації цін» від 27 грудня 1991р.², яким уперше після прийняття Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. був збільшений розмір державних пенсій, призначених до 1 січня 1992 р., на 100 відсотків.

У 1991 — 2000 рр. був прийнятий великий пакет указів Президента України про адресну соціальну допомогу малозабезпеченим, непрацевдатним громадянам, про підвищення розмірів сукупного доходу і цільової грошової допомоги сім'ям з дітьми, про статус ветеранів військової служби, гарантії їх соціального захисту, про грошове забезпечення,³ підвищення окладів військовослужбовцям,⁴ про встановлення щомісячних надбавок за службу у Збройних Силах України,⁵ про підвищення мінімального розміру трудових пенсій⁶ та інші.

У числі актів Президента України є акти адміністративно-правового характеру: про зміну структури управління і поліпшення діяльності органів соціального захисту населення, інших державних структур, що займаються соціальним обслуговуванням населення.

Постанови Кабінету Міністрів України.

До підзаконних актів, що регулюють пенсійні й інші

¹ Відомості Верховної Ради України, 1991. — № 16. — Ст. 200.

² Урядовий кур'єр, 1992. — № 1.

³ Урядовий кур'єр, 1996. — № 186–187.

⁴ Офіційний вісник України, 1999. — № 6. — Ст. 187.

⁵ Офіційний вісник України, 1999. — № 28. — Ст. 1404.

⁶ Офіційний вісник України, 1999. — № 27. — Ст. 1296.

відносини з соціального забезпечення, належать чисельні акти, прийняті на основі й для виконання указів Президента України — нормативні постанови або розпорядження Кабінету Міністрів України. Одні з них приймаються за дорученням Верховної Ради, Президента України, інші — без таких доручень, якщо розгляд даного питання не належить до виняткової компетенції Верховної Ради чи Президента України. За дорученнями, що містяться в законах і постановах Верховної Ради України, Кабінет Міністрів України прийняв багато постанов: про створення Пенсійного фонду¹ і Фонду соціального страхування², затвердив Положення про медико-соціальну експертну комісію (МСЕК)³, Списки № 1 і № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, що надають право на пенсію за віком (старості) на пільгових умовах⁴, визначив механізм коригування і перерахунку державних пенсій до введення у чинність Закону України «Про пенсійне забезпечення».⁵

Кабінет Міністрів України прийняв нормативно-правові акти з питань пенсійного забезпечення й обов'язкового особистого страхування військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, працівників прокуратури і митних органів, що мають персональні звання.⁶

Велику групу нормативно-правових актів складають постанови Кабінету Міністрів України про пенсійне забезпечення за вислугу років⁷, державну службу.⁸

¹ ЗП України, 1992. — № 2. — Ст. 39; 1994. — № 9. — Ст. 229.

² Офіційний вісник України, 1998. — № 26. — Ст. 946; № 35. — Ст. 1300.

³ ЗП України, 1992. — Ст. 68.

⁴ Див.: Інформаційний бюлетень Мінпраці та соціальної політики України. — Людина і праця, 1994. — № 6.

⁵ ЗП України, 1992. — № 1. — Ст. 12; № 6. — Ст. 139; № 8. — Ст. 188.

⁶ ЗП України, 1992. — Ст. 39; № 8. — Ст. 162; № 9. — Ст.ст. 226, 227.

⁷ ЗП України, 1992. — № 9. — Ст. 209; № 11. — Ст. 271; 1994. — № 4. — Ст. 70; № 8. — Ст. 231.

⁸ ЗП України, 1994. — № 8. — Ст. 213.

Серед нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України багато актів про періодичну зміну і встановлення нових розмірів пенсій у зв'язку зі зміною рівня інфляції. Практично щорічно приймаються такі акти. Наприклад, у 2000 році було прийнято три пакети постанов Кабінету Міністрів України про підвищення розмірів пенсій і допомог. Велике значення має прийнята 10 листопада 2000 р. постанова Кабінету Міністрів України про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам.¹

За минулі роки чинності Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991р. було прийнято більше п'ятидесяти різних за назвою і змістом постанов Кабінету Міністрів України про пенсійне забезпечення громадян України.

Таким чином, нормативні акти з питань пенсійного забезпечення, що приймаються Кабінетом Міністрів України, мають різні напрями. Вони можуть конкретизувати норми законів, регламентувати порядок призначення окремих видів пенсій, установлювати коло осіб, що мають право на пенсію, визначити умови призначення пенсій та інші питання.

Нормативні акти, роз'яснення Міністерства праці та соціальної політики України, Пенсійного фонду і Фонду соціального страхування України. Нормативні акти Міністерства праці та соціальної політики України, Пенсійного фонду і Фонду соціального страхування України мають важливе значення для правильного розуміння й однакового застосування законодавства з соціального забезпечення, їх можна поділити на дві групи. До першої групи належать накази, роз'яснення, інструкції, видані Міністерством відповідно до наданого йому Верховною Радою України права давати роз'яснення з питань застосування Закону України «Про пенсійне забезпечення».¹ За своїм змістом такі роз'яснення носять характер офіційного тлумачення норм

¹ Урядовий кур'єр, 2000.— № 211.

пенсійного забезпечення, оскільки даються уповноваженим на те органом. Вони є обов'язковими для всіх підприємств, установ і організацій, що застосовують норми пенсійного законодавства.

Роз'яснення подібного виду найбільш характерні для перших років після вступу в силу Закону України «Про пенсійне забезпечення». Природно, що роз'яснення, видані в порядку офіційного тлумачення, не містять нових правових норм, а лише визначають порядок застосування діючих норм, встановлених Законом.

До іншої групи належать роз'яснення управлінсько-методичного характеру, які видаються Міністерством у межах його компетенції у формі наказів і інструкцій з питань діяльності підлеглих йому органів соціального захисту населення, що входять у систему Міністерства.²

До підзаконних нормативних актів, що регулюють відносини з соціального забезпечення, належать накази, інструкції і роз'яснення, що виходять від інших центральних органів — Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства фінансів і Національного банку України. Вони приймаються самостійно чи спільно. Так, порядок огляду громадян і встановлення групи інвалідності, визначення характеру професійного захворювання регулюються в основному нормативно-правовими актами, прийнятими Міністерством охорони здоров'я України.³

¹ Див.: Постанова Верховної Ради України про порядок введення в дію Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 6 грудня 1991р. // Відомості Верховної Ради України, 1992. — № 3. — Ст. 11.

² Див.: Положення про Міністерство праці та соціальної політики України: Затверджено Указом Президента України від 30 серпня 2000 р. №1035/2000. // Офіційний вісник України, 2000. — № 35. — Ст. 1482.

³ Див. порядок організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 1994 р. // ЗП України, 1994. — № 8. — Ст. 190.

Більшість актів, що виходять від центральних органів, носить інформаційний інструктивно-методичний характер. Як правило, керівники відомств своїми наказами доводять до відома підвідомчих організацій і установ закони, укази, постанови органів державної влади. У ряді актів Міністерства праці та соціальної політики конкретизується порядок надання і розміри окремих видів соціальних виплат і послуг, в основному з побутового обслуговування непрацездатних у інтернатних закладах, з працевлаштування, протезування інвалідів, забезпечення їх засобами пересування, транспортом і т.д.

У системі норм права соціального забезпечення функціонує незначна кількість різних видів локальних актів, прийнятих підприємствами й організаціями в порядку стимулювання трудової діяльності працівників. Такі акти характерні для сільгосппідприємств, творчих організацій і суспільних об'єднань. Вони передбачені ст. 9 Кодексу законів про працю України, у якій записано, що підприємства, установи й організації в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть установлювати додаткові, у порівнянні з законодавством, трудові і соціально-побутові пільги для своїх працівників.

Джерелами права соціального забезпечення є міжнародні договори (угоди), що Україна уклала з зарубіжними країнами чи країнами, що приєдналися до них в порядку правозаступництва, підтвердила свої зобов'язання щодо міжнародних договорів колишнього Союзу РСР про співробітництво у сфері соціального забезпечення і на які дала згоду Верховна Рада України.

Одним з таких договорів є Угода «Про гарантії прав громадян держав-учасників Співдружності Незалежних Держав (СНД) в галузі пенсійного забезпечення» від 13 березня 1992 р.¹ Цією Угодою передбачено, що пенсійне забезпечення громадян держав СНД здійснюється згідно з законодавством держави, на території якої вони проживають. Усі витрати, які пов'язані зі здійсненням

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 2000.— № 205.

пенсійного забезпечення, несе держава, що надає забезпечення. Взаємні розрахунки не проводяться, якщо інше не передбачено двосторонніми угодами.

Призначення пенсій громадянам СНД проводиться за місцем проживання. Для встановлення права на пенсію, у тому числі пенсій на пільгових умовах і за вислугу років громадянам СНД, враховується трудовий стаж, набутий на території кожної з цих держав, а також на території колишнього Союзу РСР за час до вступу в силу цієї угоди. Обчислення пенсій проводиться з заробітку (доходу) за період роботи, що зараховується у трудовий стаж. При переселенні пенсіонерів в межах держав СНД, виплата пенсії за колишнім місцем проживання припиняється, якщо пенсія того ж виду передбачена законодавством держави за новим місцем проживання пенсіонера з дотриманням умов, передбачених угодою¹.

Україна підписала і ратифікувала Угоду між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав «Про взаємне визнання пільг і гарантій для учасників та інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників бойових дій на території інших держав і сімей загиблих військовослужбовців» від 15 квітня 1994 р.² Окремі питання пенсійного забезпечення регулюються двосторонніми угодами України і Російської Федерації. Наприклад, Тимчасовою угодою між урядами України і Російської Федерації від 15 січня 1993 р. «Про гарантії прав громадян, що працювали в районах Крайньої Півночі і місцевостях, прирівнених до районів Крайньої Півночі»³. Російська сторона взяла на себе зобов'язання по пенсійному забезпеченню громадян, що проживають в Україні, але раніше працювали в несприятливих кліматичних умовах на території Російської Федерації. Це означає, що Пенсійний фонд Російської Фе-

¹ Учасниками Угоди є: Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіки Казахстан, Киргизстан, Російська Федерація, Республіки Узбекистан та Україна.

² Відомості Верховної Ради України, 1994. — № 25. — Ст. 102.

³ Урядовий кур'єр, 2000. — № 205.

дерації буде перераховувати Пенсійному фонду України необхідні кошти для виплати пенсіонерам пенсій або частини їх у залежності від тривалості стажу роботи в зазначених районах¹.

Двосторонні міждержавні угоди про співробітництво у галузі соціального забезпечення громадян укладені між Україною та Королівством Іспанія. Угода підписана 07.10.96 р., ратифікована 17.12.97 р., набула чинності 27.03.98 р.; Договір між Україною та Латвійською Республікою про співробітництво у галузі соціального забезпечення. Підписана 26.02.98 р. Ратифікована 19.03.99 р. Набула чинності 11.06.99 р.

Міжурядові угоди укладені між урядом України та урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво у галузі пенсійного забезпечення. Підписана 28.07.95р. Ратифікована 07.05.96 р. Набула чинності 02.11.96 р.; Угода між урядом України та урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення. Підписана 14.12.95 р., набула чинності 11.02.97 р.

Угода між урядом України та урядом Республіки Грузія про співробітництво у галузі пенсійного забезпечення. Підписана у м. Тбілісі 09.01.95 р., ратифікована 22.11.95 р. Набула чинності 22.12.95 р.

Договір між Кабінетом Міністрів України і урядом Естонської Республіки про співробітництво у галузі соціального забезпечення. Підписаний у м. Києві 20.02.97 р., ратифікований 4.11.97 р. Набув чинності 28.01.98 р.

Угода між урядом України та урядом Республіки Молдова про співробітництво у галузі пенсійного забезпечення (з Підсумковим протоколом). Підписана

¹ Угода розповсюджується на дві категорії громадян, проживаючих в Україні. Перша — на тих, кому вже була призначена пенсія на території Російської Федерації. І інша — на тих громадян, які мають пільговий стаж роботи в несприятливих кліматичних умовах, але переїхали в Україну до досягнення пенсійного віку. Їм буде виплачуватися частка пенсій, відповідно тривалості їх стажу, який вони мали з 1 січня 1991р., та при умові досягнення пенсійного віку.

у м. Кишиневі 29.08.95 р., ратифікована 29.10.96 р. Набула чинності 19.12.96 р.

Договір між Україною та Турецькою Республікою про співробітництво у галузі соціального забезпечення.

Договір між Україною та Республікою Болгарія про співробітництво у галузі соціального забезпечення.

Договір між Україною та Республікою Югославія про співробітництво у галузі соціального забезпечення.

Опрацьовані з іншими міністерствами і відомствами та підготовлені до підписання проекти угод:

— Угода між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення громадян;

— Угода між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення громадян;

Адміністративний Договір щодо виконання Угоди між Україною та Королівством Іспанія про соціальне забезпечення¹. Відповідно до Конституції України міжнародні угоди є частиною національного законодавства України і застосовуються відповідно до норм, установлених для цього виду актів.

§ 3. Державні органи, що здійснюють управління соціальним забезпеченням

Діюча система державних органів, у тому числі здійснюючих управління соціальним забезпеченням, визначена Конституцією України й іншими законодавчими актами. Вона є відображенням цілей і задач, що стоять перед державою на сучасному етапі. Зміст діяльності того чи іншого органу і його функції залежать, як відомо, від характеру того об'єкта, для управління яким створений цей орган. Цим саме і відрізняються органи управління один від одного.

Об'єкт управління — найважливіша ознака розмежування різних систем державних органів, що розкриває зв'язок об'єкта і суб'єкта управління, що у літературі іноді називають системою, що управляється і управляє.

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1996.— № 26.— Ст. 113; Урядовий кур'єр, 2000.— № 205.

Існують різні кваліфікуючі ознаки державних органів. Наприклад, за характером функцій органи державної влади поділяються на законодавчі, виконавчі і судові; за змістом і обсягом діяльності — на органи загальної і галузевої компетенції і т.д.

У системі органів, що здійснюють управління соціальним забезпеченням, виділяються насамперед органи законодавчої і виконавчої влади. Вони займають першорядне місце у структурі органів державної влади і відіграють провідну роль в управлінні всією системою соціального захисту населення.

Єдиним органом законодавчої влади в країні є Верховна Рада України. Вона приймає закони про основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення, затверджує основні показники витрат, що включаються в Державний бюджет, визначає розмір (тариф) обов'язкових страхових внесків підприємств, організацій і громадян. Верховна Рада України є органом загальної компетенції.

Систему органів державної виконавчої влади представляють центральні органи і місцеві державні адміністрації. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. До його компетенції належать питання, пов'язані з удосконаленням системи соціального захисту населення, реалізацією і дотриманням гарантій, передбачених законодавством про пенсійне забезпечення. Кабінет Міністрів щорічно подає на затвердження Верховної Ради Державний бюджет, складовою частиною якого є витрати на соціальне забезпечення, і вживає заходів до його виконання.

Кабінет Міністрів подає пропозиції Президенту України про створення, реорганізацію і ліквідацію міністерства, призначення міністра праці та соціальної політики України, затверджує склад колегії міністерства, заслуховує звіти і дає оцінку його роботі.

Одним з центральних органів державної виконавчої влади, що здійснює функції управління соціальним забезпеченням у країні, є Міністерство праці та соціальної політики України (Мінпраці), яке підпорядковане Кабінету Міністрів. Задачі і функції Міністерства виз-

начені Положенням про Міністерство, затвердженим Президентом України 30 серпня 2000 р. №1035/2000. На Міністерство покладено впровадження в життя єдиної державної політики у сфері соціального забезпечення і соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян, що потребують підтримки з боку держави.

Міністерство праці та соціальної політики України та понад 3,5 тисячі його регіональних підрозділів — унікальна державна структура, яка здійснює соціальний захист людини впродовж усього її життя¹. Сьогодні у соціальній сфері працює більш ніж 140 тис. чоловік.²

У межах своїх повноважень Міністерство організує виконання законодавства України, здійснює контроль за його виконанням, узагальнює практику застосування законодавства з питань, що входять у його компетенцію, розробляє пропозиції з його удосконалення і вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України.

Коло повноважень Міністерства досить широке. Однак більшість з них Міністерство виконує через свою систему обласних, районних (міських) управлінь соціального захисту населення, що входять до складу місцевих державних адміністрацій за принципом подвійного підпорядкування.

При виконанні своїх функцій Мінпраці взаємодіє з Пенсійним фондом та іншими центральними органами державної виконавчої влади, державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування.

Управління соціальним забезпеченням здійснюється у вигляді виконавчо-розпорядницької діяльності органів соціального захисту населення. Міністерство в межах своїх повноважень видає на основі й у виконанні діючого законодавства накази, організує і контролює їхнє виконання, дає роз'яснення з питань пенсійного забезпечення громадян.

У зміст управління соціальним забезпеченням входять чисельні і різноманітні види діяльності:

¹ Урядовий кур'єр, 2000.— № 205.

² Соціальний захист: Інформаційний та науково-виробничий журнал, 2000.— №11.— С. 15.

— організація роботи органів соціального захисту населення з призначення пенсій і допомог;

— здійснення контролю з надання інвалідам, ветеранам війни і праці, сім'ям загиблих військовослужбовців, сім'ям з дітьми і іншим громадянам встановлених пільг;

— розгляд пропозицій, заяв і скарг громадян з питань, що входять у компетенцію Міністерства, і вживання заходів до усунення причин, що викликають скарги;

— здійснення у встановленому порядку міжнародного співробітництва з питань пенсійного забезпечення, соціального захисту пенсіонерів, інвалідів та інших соціально незахищених громадян.

У системі державних органів, що здійснюють соціальне забезпечення, важлива роль належить *управлінню соціального захисту населення обласної державної адміністрації*. Його функції безпосередньо не стосуються призначення пенсій. Однак у межах своїх повноважень, визначених Типовим положенням про Головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення Севастопольської державної адміністрації, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р.¹, обласні управління здійснюють керівництво у сфері соціального забезпечення населення на визначеній території області.

Характер діяльності обласних управлінь залежить від тих задач, що стоять перед ними. Основними задачами обласного управління є:

— розвиток соціального забезпечення з метою задоволення соціально незахищених громадян; керівництво роботою районних і міських органів соціального захисту з призначення і виплати державних пенсій і допомог відповідно до законодавства;

— створення системи адресної соціальної допомоги і підтримки малозабезпечених громадян і сімей з дітьми;

¹ Офіційний вісник України, 2000.— № 40.— Ст. 1698.

— сприяння працевлаштуванню інвалідів, здійснення їхнього професійного навчання, матеріально-побутового обслуговування;

— надання протезно-ортопедичної допомоги і забезпечення інвалідів засобами пересування; здійснення контролю за наданням пільг громадянам, що мають право на їх одержання;

— розширення і зміцнення матеріально-технічної бази установ соціального захисту населення, розвиток мережі будинків-інтернатів (пансіонатів) для літніх і інвалідів;

— здійснення разом з органами місцевого самоврядування, управліннями і відділами обласної державної адміністрації комплексних цільових програм з посилення соціального захисту інвалідів, ветеранів війни і праці, самотніх непрацездатних громадян, розвиток мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів і інвалідів та надомних форм обслуговування;

— забезпечення підвідомчих організацій кваліфікованими кадрами, створення умов для їх закріплення, найбільш широкого використання знань і досвіду працівників.

Обласне управління соцзахисту очолює начальник управління, призначений на цю посаду головою обласної державної адміністрації за узгодженням з Мінпраці. Він несе персональну відповідальність за виконання покладених на управління задач, а також за роботу підвідомчих установ і організацій.

Управління є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків і утримується за рахунок коштів державного бюджету.

Повноваження управління соціального захисту в районах і містах визначені «Типовим положенням про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р.¹ У своїй основі вони багато в чому збігаються з повноваження-

¹ Офіційний вісник України, 2000.— № 40.— Ст. 1698.

ми обласних управлінь соціального захисту населення, хоча масштаби різні. Але є такі повноваження, якими наділені тільки районні (міські) управління соціального захисту населення.

Управління соціального захисту населення в сільському районі входить до структури райдержадміністрації, а районне в місті обласного підпорядкування — до складу виконкому ради. Управління районної (міської) ланки, будучи місцевим органом системи соціального захисту населення, ближче усіх, можна сказати, безпосередньо пов'язане з громадянами, що потребують соціального захисту і пенсійного забезпечення. Районне (міське) управління функціонує за принципом подвійного підпорядкування — по вертикалі воно підпорядковується обласному управлінню соціального захисту населення, а по горизонталі — відповідному виконкому ради обласної державної адміністрації.

Районне (міське) управління соціального захисту населення очолюється начальником, який призначається і звільняється головою районної державної адміністрації, а в міських районах і містах обласного підпорядкування — виконкомом ради за узгодженням з начальником Головного управління праці та соціального захисту населення обласної державної адміністрації.

У компетенцію районних (міських) управлінь соціального захисту населення входять питання:

— розгляд заяв про призначення державних пенсій і допомог, їхнього перерахунку, видачі пенсійних посвідчень, особистих книжок матерям, що одержують щомісячні допомоги;

— надання правової допомоги підприємствам, установам і організаціям у підготовці документів для призначення пенсій працівникам і членам їх сімей;

— сприяння громадянам в одержанні документів, необхідних для призначення пенсій і допомог;

— підготовка пропозицій місцевим радам про встановлення нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів.

Управління соцзахисту разом з відповідними державними органами здійснює:

— працевлаштування інвалідів, направляє їх на медико-соціальну експертну комісію на огляд і встановлення групи інвалідності;

— організує матеріально-побутове обслуговування інвалідів, ветеранів війни і праці, веде облік пенсіонерів і інвалідів і видає тим, хто потребує лікування, путівки в санаторно-курортні установи, забезпечує інвалідів засобами пересування у встановленому порядку;

— веде облік осіб, що потребують утримання в будинках-інтернатах (пансіонатах), контролює роботу будинків-інтернатів, розташованих на території району;

— забезпечує видачу адресної цільової грошової і натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, проводить інвентаризацію пенсійних (особистих) справ і особистих рахунків пенсіонерів, що одержують допомогу у встановленому законодавством порядку;

— розглядає у встановлений термін звертання громадян і здійснює інші види діяльності, віднесені до компетенції управління.

Таким чином, питання, що розглядає районне (міське) управління соціального захисту населення, дуже важливі. Саме в цій ланці управління йде найбільш інтенсивна оперативна робота з призначення пенсій. На нього покладається основна вага здійснення соціального забезпечення громадян, і компетентність цієї ланки повинна бути досить високою. Саме районне (міське) управління виконує, власне кажучи, функції первинної ланки, що управляє соціальним забезпеченням, і безпосередньо здійснює захист прав і законних інтересів пенсіонерів.

Районне (міське) управління соціального захисту населення приймає імперативні, владні рішення про призначення пенсій і допомог, з якими не можуть не рахуватися інші державні органи, підприємства, установи, організації і громадяни.

Специфічні функції управління соціальним забезпеченням виконує Пенсійний фонд України і його регіональні органи в областях і районах. Діяльність цих органів регламентується Положенням про Пенсійний

фонд України, затвердженим Кабінетом Міністрів України 1 червня 1994 р.¹

Пенсійний фонд України, як і Міністерство праці та соціальної політики, є центральним органом державної виконавчої влади. Він здійснює управління пенсійними коштами в масштабах країни і фактично виступає гарантом стабільності державної системи пенсійного забезпечення. Фонд як самостійна фінансово-банківська система діє в Україні з 1992 р. Він був створений на базі Українського республіканського відділення колишнього Пенсійного фонду СРСР.

Кошти Пенсійного фонду — це обов'язкові внески (збори) підприємств, організацій і громадян. Розмір (тарифи) страхових внесків установлюються законодавством.²

На Пенсійний фонд покладається завдання збору й акумуляції коштів на обов'язкове державне пенсійне страхування. З 1995 року бюджет Пенсійного фонду щорічно затверджується Кабінетом Міністрів України і не входить до Державного бюджету України. На 2001 рік бюджет Пенсійного фонду України з прибутків складатиме 16,4 млрд гривень.³

Усі кошти фонду призначені на фінансування витрат на виплату пенсій і допомог. Правління фонду здійснює контроль за надходженням і цільовим використанням страхових коштів, видає з цього питання положення, інструкції, роз'яснення, методичні рекомендації для платників обов'язкових внесків; забезпечує діяльність обласних управлінь і районних відділень Пенсійного фонду, проводить ревізії і перевірки їх роботи; бере участь у розробці проектів нормативних актів з питань пенсійного страхування; інформує громадськість про свою діяльність.

¹ Див.: ЗП України, 1994.— № 9.— Ст. 229; 1998.— № 3.— Ст. 69.

² Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. №400/97-ВР (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 237.

³ Урядовий кур'єр, 2000.— № 196.

Пенсійний фонд і його органи на місцях — обласні управління і районні відділення наділені правом контролю і стягнення в безперечному порядку не внесених у фонд страхових внесків разом з нарахованою пенею, а також можуть застосувати інші фінансові санкції (штрафи) на посадових осіб відповідно до чинного законодавства¹.

У майбутньому передбачається передати функції управління соціальним забезпеченням Пенсійному фонду України². Такий експеримент зараз проводиться у Львівській та в десяти інших областях України³. Як відзначається в постанові Кабінету Міністрів України «Про хід пенсійної реформи в Україні з урахуванням результатів проведення експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду України у Львівській області» від 15 жовтня 1999 р., експеримент підтвердив ефективність об'єднання в одному органі функцій призначення і виплати пенсій з умовою впровадження персоналізованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування⁴.

Отже, управління соціальним забезпеченням являє собою дуже важливу частину загальної системи державного управління. Йому властиві ті ж принципи, що характерні для управління взагалі, хоча тут є свої особливості. Воно повинно бути засновано насамперед на принципі законності, що має сьогодні велике значення, тому що йде процес формування правової держави, стверджується принцип верховенства права.

Принцип законності в здійсненні управління соціальним забезпеченням означає виконання усіх правових розпоряджень. Невиконання їх, обхід закону з посиленням на місцеві умови чи неправильне тлумачен-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 31.— Ст. 249.

² Див.: Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні, затверджені Указом Президента України від 13.04.98 р. // Офіційний вісник України, 1998.— № 15.— Ст. 569.

³ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 5-6.— Ст. 41; 2000.— № 45.— Ст. 388.

⁴ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 225.

ня його — неприпустимі. Крім того, принцип законності зобов'язує точне виконання встановленої процедури прийняття управлінських рішень, інакше вони можуть бути визнані незаконними.

У той же час було б неправильно зводити вимоги дотримання законності лише до прийняття управлінських рішень. Встановлення режиму законності залежить не тільки від своєчасного прийняття управлінських рішень, але насамперед від того, як самі працівники органів соціального захисту практично реалізують ці рішення. Реалізація норм права і прийнятих на їх основі управлінських рішень залежить від ряду організаційних факторів. До них належать:

— інформованість працівників про чинне законодавство у сфері соціального забезпечення;

— визначення кола безпосередніх виконавців;

— розробка порядку реалізації нормативно-правових актів;

— навчання виконавців прийомам і методам роботи;

— забезпечення взаємодії між органами соціального захисту населення й інших органів державної виконавчої влади;

— виготовлення форм обліку і звітності й іншої бухгалтерської документації;

— налагодження систематичного контролю за ходом виконання нормативно-правових актів;

— встановлення відповідальності за порушення законодавства.

Глава III

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

§ 1. Поняття і система принципів правового регулювання соціального забезпечення

Стрижнем усієї системи права, у тому числі і права соціального забезпечення, є правові принципи, у яких висловлюються найбільш істотні ознаки права. Юридична наука приділяє велику увагу принципам права. Кожна галузь права вивчає їх стосовно до регулювання відповідної галузі суспільних відносин. Дуже важливе значення має визначення самого поняття принципів.

У тлумачному словнику В. Даля дається таке визначення терміна «принцип»: «науковий чи моральний початок, підстава, основа, від якої не відступають».¹ В інших тлумачних словниках російської мови слово «принцип» визначається так: «Основа, на якій побудовано що-небудь». «Переконання, точка зору, правило поведінки»², «Основне вихідне положення якої-небудь теорії, навчання, науки і т.п.», «Переконання, погляд на речі».³

У юридичній літературі зроблена спроба розкриття поняття і змісту загальних принципів права. Так, Л.С. Явич писав, що «принципи являють собою вихідні, відправні теоретичні положення того чи іншого виду

¹ Даль В. Толковый словарь русского языка — М.: 1980.— Т. 3.— С. 431.

² Толковый словарь русского языка // Под ред. Д.Н. Ушакова.— М.: 1939.— Т. 3.— С. 827.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка.— М.: 1984.— С. 528.

людської діяльності, служать важливим організуючим і направляючим початком, що забезпечує досягнення визначених цілей»¹. Таке розуміння принципів права характерно, на наш погляд, і для окремих галузей, оскільки вони складають єдину систему права, тобто загальні принципи можуть бути в той же час і принципами окремої галузі права.

Проте поряд із загальними принципами права виділяються і галузеві правові принципи. Останні властиві не всьому праву, а окремим його галузям чи лише одній галузі. Питання про галузеві принципи правового регулювання соціального забезпечення висвітлювалося в навчальній і науковій літературі.² Однак у деяких роботах вчених увага зосередилася на основних принципах соціального забезпечення як визначеній системі заходів держави, а не на його правовому регулюванні. Принципами правового регулювання соціального забезпечення є основні ідеї, вихідні початки, положення, що відбиті в самих правових актах, що регулюють соціальне забезпечення.

Принцип може визнаватися правовим, тобто принципом правового регулювання лише в тому випадку, якщо він прямо закріплений у нормах права або безпосередньо впливає з їхнього змісту. У змісті поняття принципів правового регулювання повинна, отже, відображатися реальна дійсність, а не перспектива розвитку правового регулювання тих чи інших суспільних відносин.

У цьому підручнику розглядаються лише ті принципи, що притаманні діючій системі соціального забезпечення. Одні з них є галузевими принципами права соціального забезпечення, інші — лише одного пенсійного права, що складає частину права соціального забезпечення.

¹ Правоведение, 1967. — № 2. — С. 64.

² Див.: Астрахан Е.И. Принципы пенсионного обеспечения рабочих и служащих. — М.: Госюриздат, 1961; Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник: — М.: Юрид. лит., 1987; Советское пенсионное право // Под ред. М.Л. Захарова: Учебное пособие. — М.: Юрид. лит., 1974.

До галузевих принципів, що і в даний час вважаються основними, хоча і не в повному обсязі, В.С. Андреев, наприклад, відносить:

а) принцип загальності соціального забезпечення;
б) принцип всебічності і різноманіття його видів;
в) принцип забезпечення за рахунок державних і суспільних коштів;

г) принцип забезпечення у високих розмірах, що відповідають сформованому рівню задоволення потреб громадян на даному етапі розвитку суспільства;

д) принцип здійснення забезпечення самими трудящими через органи державного управління і громадськ. організації.¹

Однак названі принципи не є єдиними. У юридичній літературі з права соціального забезпечення приводяться різні системи принципів. Так, О.Д. Зайкін, підтримуючи в основному зазначену систему принципів, вважає, що вона має потребу в уточненні, і пропонує свою систему принципів:

1) поширення соціального забезпечення на всіх громадян;

2) різноманіття форм і видів соціального забезпечення громадян;

3) здійснення соціального забезпечення за рахунок суспільства;

4) єдність і диференціація соціального забезпечення громадян;

5) здійснення соціального забезпечення в розмірах, що задовольняють основні матеріальні і духовні потреби громадян;

6) участь трудящих у реалізації права на соціальне забезпечення;

7) стимулювання трудової діяльності інвалідів і літніх громадян;

8) охорона прав громадян на соціальне забезпечення

¹ Див.: Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. Учебник — М.: Юрид. лит., 1987. — С. 60.

² Советское право социального обеспечения / Под ред. А.Д. Зайкина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — Сс. 54–55.

У навчальному посібнику М.Л. Захарова принципи правового регулювання пенсійного забезпечення поділяються на дві групи. Перша група стосується змісту правових норм, що передбачають визначені права громадян в галузі пенсійного забезпечення, а друга — забезпечення повної можливості реалізації суб'єктивного права на пенсію. До принципів змісту правових норм М.Л. Захаров відносить: доступність умов, що визначають право на пенсію; високий рівень пенсійного забезпечення, диференціацію умов і норм пенсійного забезпечення.¹

Однак слід зазначити, що досліджені у юридичній літературі принципи правового регулювання соціального забезпечення і його складової частини — пенсійного права — сьогодні не можуть бути цілком прийнятими, хоча вони в тому чи іншому вигляді ще діють і в нових економічних умовах.

Справа в тому, що коли ми говоримо про принципи правового регулювання соціально-забезпечуючих відносин, зазначених у навчальній і науковій літературі, треба мати на увазі, що вони були сформульовані в часи колишнього Союзу РСР на основі старої адміністративно-розподільної моделі соціальної політики при пануванні винятково класового підходу, повністю ідеологізованої точки зору на принципи права. Тепер перед юридичною наукою встала проблема творчого і реалістичного підходу, критичної оцінки досягнутого, уважного і відповідального сприйняття нового.

Разом з тим було б невиправдано відкидати ті теоретичні положення про принципи права, що були розроблені юридичною наукою. Думаємо, що вони можуть бути прийнятими за основу й модифіковані стосовно напрямків реформування державної системи соціального забезпечення на перехідний період.

Пропонується така схема (система) принципів правового регулювання соціального забезпечення:

1) соціальне забезпечення на умовах обов'язкового державного соціального страхування всіх працюючих громадян;

¹ Советское пенсионное право / Под ред. М.Л. Захарова: Учебное пособие. — М.: Юрид. лит., 1974.

2) різноманіття форм і видів соціального забезпечення застрахованих працівників (у всіх випадках втрати працездатності);

3) диференціація умов і норм соціального забезпечення в залежності від характеру і тривалості трудової діяльності та розміру страхових внесків працівників;

4) забезпечення пенсіями та допомогам на рівні прожиткового мінімуму;

5) здійснення соціального забезпечення за рахунок коштів державних та недержавних страхових фондів;

6) здійснення соціального забезпечення органами державного управління;

7) охорона і захист прав і законних інтересів громадян на соціальне забезпечення.

Усі сформульовані принципи права соціального забезпечення так чи інакше закріплені в нормативно-правових актах і є діючими. Розглянемо зміст кожного з принципів.

§ 2. Зміст принципів правового регулювання соціального забезпечення

Одним з основних принципів правового регулювання соціального забезпечення є *принцип соціального забезпечення на умовах обов'язкового державного соціального страхування всіх працюючих громадян*. Цей принцип складається з двох частин: загальності забезпечення на страховій основі. Перша його частина визначає коло осіб, що мають право на соціальний захист. Вона закріплена в ст. 46 Конституції України і законах про соціальне страхування і пенсійне забезпечення. Законодавство не передбачає обмежень у праві на одержання тих чи інших видів соціального забезпечення за ознаками раси, статі, політичних, релігійних і інших переконань, етнічного і соціального походження, майнового положення, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками. Воно гарантує реальне здійснення права на соціальне забезпечення всім категоріям громадян незалежно від видів трудової діяльності, у тому числі особам, зайнятим підприємницькою і творчою діяльністю.

Друга частина розглянутого принципу означає, що соціальне забезпечення здійснюється на умовах обов'язкового державного соціального страхування при настанні конкретних страхових випадків, що викликали втрату працездатності. У соціальному страхуванні закладені основні умови реалізації права на соціальне забезпечення. Наприклад, право на пенсію за віком поставлено в залежність від трудового внеску й участі працівника у фінансуванні витрат на соціальне забезпечення.

Найбільш розповсюдженою умовою для пенсійного забезпечення є наявність трудового стажу, а в майбутньому страхового стажу, куди будуть зараховуватися тільки ті періоди, за які працівник сплатив обов'язкові збори (внески) у Пенсійний фонд України. Стаж роботи необхідний не тільки для одержання пенсії за віком, але і пенсій за інвалідністю, за вислугу років, в разі втрати годувальника, а також при призначенні допомоги з тимчасової непрацездатності за рахунок коштів державного соціального страхування. Вимоги до тривалості трудового стажу цілком реальні і доступні для кожної працездатної людини.

Принцип різноманіття форм і видів соціального забезпечення застрахованих працівників (у всіх випадках втрати працездатності). Даний принцип, як і попередній, розкривається в ряді статей Конституції України, що закріпила різні форми і види соціального забезпечення. До форм соціального забезпечення належить державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, утримання непрацездатних громадян в інтернатних установах та ін.¹

Законодавче встановлення таких видів пенсій, як пенсії за віком, інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років, допомог, пільг і переваг ветеранам війни і праці, дає підставу стверджувати, що в нашій країні існують численні види соціального забезпечення непрацездатних громадян. Законодавством передбачено різні випадки втрати працездатності і відповідно визначені види соціальної допомоги.

¹ Докладніше про форми і види соціального забезпечення мова йде у першому розділі підручника.

Різноманітна за видами державна допомога сім'ям з дітьми. Вона містить у собі 11 видів допомог, передбачених Законом України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р.¹

Турботою про ветеранів війни і праці проникнуті Закони України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» і «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». Цими законами встановлений цілий комплекс пільг і переваг, видів соціального обслуговування ветеранів. Крім того, для людей похилого віку й інвалідів функціонують інтернатні установи системи соціального захисту. Інваліди забезпечуються засобами пересування, протезування. Їм надається допомога в працевлаштуванні і перекваліфікації.

Принцип диференціації умов і норм соціального забезпечення в залежності від характеру і тривалості трудової діяльності та розміру страхових внесків працівників. Цей принцип, сформульований у такому загальному вигляді, безпосередньо впливає з аналізу правових норм, що регулюють соціальне забезпечення. У деяких інститутах права соціального забезпечення він виявляється більш чітко, в інших у меншій мірі.

У чому виявляється сьогодні принцип диференційованого підходу у визначенні норм соціального забезпечення?

Найбільш характерними ознаками (підставами) для диференціації соціальних виплат (пенсій, допомог, пільг) є умови праці, характер трудової діяльності і служби, страхові ризики, ступінь і причина втрати працездатності, розмір заробітної платні. Наприклад, норми пенсійного забезпечення вище у тих працівників, що були зайняті в підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, у військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, державних службовців і науковців. Підвищення пенсій передбачене у законодавстві і для інвалідів війни в залежності від групи інвалідності, а та-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1999. — № 8. — Ст. 289.

кож сім'ям загиблих військовослужбовців та деяких інших категорій громадян.

Диференційований підхід закладений і в законодавстві про соціальну допомогу сім'ям, що мають дітей, у залежності від віку і кількості дітей.

Яка ж головна мета диференціації у соціальному забезпеченні? Її можна визначити як спосіб стимулювання праці, служби: облік конкретного соціального призначення того чи іншого виду забезпечення, виключення в тих випадках, коли вимагають інтереси суспільства чи окремих категорій працівників, порівняльного підходу до рішення питань соціального забезпечення, створення деяких переваг для тих, хто більше і краще працював, трудився або служив у важких умовах.

Однак, розглядаючи принцип диференціації, слід зазначити, що він виявляє себе не тільки в поліпшенні соціального забезпечення, але і використовується як критерій визначення норм забезпечення. Наприклад, законодавство передбачає зниження розміру пенсій для тих осіб, у кого неповний стаж роботи, не призначаються надбавки до пенсій за віком на утримання працюючих пенсіонерів, не виплачуються пенсії за вислугу років тим, хто не залишив роботи, що дає право на цю пенсію. Ще більш суворі правила закладені в документах щодо реформування системи соціального захисту. Реформа соціального забезпечення повинна привести до припинення порівняльного підходу у визначенні розміру соціальних виплат. Намічено подальший якісний розвиток принципу диференціації. Новою стадією його розвитку буде диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення в залежності від ступення їх економічної самостійності, працездатності, можливостей забезпечення рівня матеріального добробуту.

Розмір страхових внесків працівників у Пенсійний фонд зростає і буде посилений зв'язок, залежність норм пенсійного забезпечення від розміру заробітної плати. Зараз він носить порівняльний характер, хоча вже сьогодні всі працюючі за трудовим договором (контрактом) громадяни сплачують внески у фонд пенсійного

забезпечення в диференційованому розмірі від об'єкта оподаткування.¹

Принцип забезпечення пенсіями та допомогами на рівні прожиткового мінімуму. Під рівнем прожиткового мінімуму розуміється вартісна величина, достатня для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, непродовольчих товарів і мінімальних послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.² *«Прожитковий мінімум як правова й економічна категорія визначається нормативним методом у розрахунку на місяць в основних соціально-демографічних групах населення»*

Наприклад, Законом України «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік» від 5 жовтня 2000 року окремо визначається прожитковий мінімум для дітей віком до 6 років — 240,71 гривні; дітей віком від 6 до 18 років — 297,29 гривні; працездатних осіб — 287,63 гривні; осіб, які втратили працездатність, — 216,56 гривні. На 2001 рік він буде більше.

«Прожитковий мінімум застосовується для оцінки рівня життя в Україні, установлення розмірів мінімальної заробітної плати і мінімальної пенсії за віком, соціальної допомоги сім'ям з дітьми, допомоги безробітним та в інших випадках.

Прожитковий мінімум як принцип соціального забезпечення зафіксований у ст. 46 Конституції України: «Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

Законодавство встановлює як види пенсій, так і порядок їх обчислення, а також розміри забезпечення

¹ Див.: Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України, 1997. — № 37. — Ст. 237.

² Див.: Закон України «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України, 1999. — № 38. — Ст. 348.

пенсіями, рівень яких періодично підвищується. Розміри пенсійного забезпечення визначаються стосовно минулого заробітку працівника. Співвідношення між заробітком і пенсією, допомогою, безкоштовно одержуваними послугами і пільгами називається рівнем соціального забезпечення. Цей рівень у кожного працівника різний. Тому законодавством установлюються як максимальні, так і мінімальні норми пенсій та допомог. З 1 вересня 1999 р. мінімальний розмір трудової пенсії за віком складав 24,9 грн., а з 1 грудня 2000 року найменша пенсія — 55 грн. Але це не мінімальний прожитковий мінімум.¹ Який він, цей мінімум, повинен визначити Кабінет Міністрів України після проведення науково-суспільної експертизи формування набору продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг.² А поки мінімальний розмір пенсії постійно коливається, і зберігається істотний розрив навіть між величиною ризику незабезпеченості, що на 1999 рік була встановлена в розмірі 118,3 гривні на місяць.³ Розмір мінімальної заробітної плати на друге півріччя 2000 року встановлений 118 гривень на місяць.⁴

Таким чином, розглянутий прожитковий мінімум як принцип соціального забезпечення має потребу в коригуванні. Під прожитковим мінімумом у соціальному забезпеченні, мабуть, треба розуміти співвідношення споживчого бюджету і пенсії. При порівняльній характеристиці й оцінці стану пенсійного забезпечення, що проводиться відповідними міжнародними органі-

¹ Урядовий кур'єр, 2000.— № 202.

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 14 квітня 2000 р. № 656 // Офіційний вісник України, 2000.— №16.— Ст. 675.

³ Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 2-3.— Ст. 23; № 45.— Стст. 398-399.

⁴ Закон України «Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2000 рік» від 1 червня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 35.— Ст. 288.

заціями, під рівнем соціального забезпечення розуміється саме це співвідношення. Про рівень соціального забезпечення можна судити лише в тому випадку, якщо такий вид забезпечення, як пенсія, обчислена з заробітку, забезпечує прожитковий мінімум.)

Здійснення соціального забезпечення за рахунок коштів державних та недержавних страхових фондів. Цей принцип прямо пов'язаний із джерелами фінансування — Пенсійним фондом, фондами соціального страхування, Державним бюджетом і недержавними страховими фондами (останні ще не одержали свого повного розвитку). Державні фонди пенсійного забезпечення і соціального страхування складають, власне кажучи, економічну основу всієї системи соціального забезпечення. Наприклад, Пенсійний фонд України визнаний у правових актах як основне джерело фінансування пенсійного забезпечення в країні. Він знайшов своє юридичне закріплення в ст. 8 Закону України «Про пенсійне забезпечення», Положенні про Пенсійний фонд України, де підкреслюється, що виплата пенсій здійснюється з Пенсійного фонду.

Організаційна відокремленість і особливий статус Пенсійного фонду як форми державної виконавчої влади дозволяє концентрувати кошти для цільового призначення. Джерелами його прибуткової частини є, як відомо, страхові внески (збори), що визначені заздалегідь, призначені на пенсійне забезпечення. Вони поєднуються в загальнодержавному масштабі у бюджет Пенсійного фонду і вважаються фактично власністю держави. Держава повністю володіє, користується і розпоряджається даним фондом. Зрозуміло, що це право здійснюється відповідно до цільового призначення зазначеного фонду, що визначено законодавством про пенсійне забезпечення. Конкретний прояв це знаходить у тім, що держава визначає розмір обов'язкових страхових внесків і забезпечує їх своєчасне надходження, устанавлює порядок призначення і виплати пенсій за рахунок коштів фонду, тобто правила його витрат. Якщо страхових коштів недостатньо для забезпечення усіх витрат на виплату пенсій, то держава вишукує додат-

кові асигнування у вигляді кредитів і надходжень від податків на господарські операції.

Розглядаючи пенсійне забезпечення за рахунок названого фонду, необхідно виділити категорії громадян, які забезпечуються з коштів фонду. За рахунок коштів Пенсійного фонду виплачуються трудові і соціальні пенсії відповідно до Законів України «Про пенсійне забезпечення» і «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», військовослужбовцям термінової служби, допомог сім'ям з дітьми, а також інших витрат, фінансування яких відповідно до чинного законодавства покладено на Пенсійний фонд України.

Складовою частиною коштів соціального забезпечення є фонди соціального страхування. Вони формуються зі страхових внесків підприємств, установ, організацій і громадян. Сплата страхових внесків — безумовний обов'язок роботодавців і застрахованих осіб. Розмір (тарифи) внесків до фонду соціального страхування визначені Законом України «Про збір на обов'язкове соціальне страхування» від 26 червня 1997 р.¹ Вони складають для підприємств 5,5 відсотка від об'єкта оподаткування (у тому числі 1,5 відсотка на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття); для фізичних осіб, що працюють на умовах трудового договору, суб'єктів підприємницької діяльності, що не використовують працю найманих робітників і фізичних осіб, що виконують роботи відповідно до цивільно-правових договорів, — 0,5 відсотка від об'єкта оподаткування і тільки на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття.

За рахунок коштів фонду соціального страхування здійснюються виплати допомог щодо тимчасової непрацездатності, вагітності і родів, на народження дітей, а також на поховання; фінансуються витрати на санаторно-курортне лікування й оздоровлення працюючих і членів їх сімей, дитячих баз відпочинку і спортивно-оздоровчих юнацьких таборів.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1997. — № 37. — Ст. 238.

Останнім часом активно впроваджується в життя ідея про додаткове пенсійне забезпечення за рахунок коштів позадержавних пенсійних фондів. Але поки ні в економічному, ні в правовому відношенні це питання ще цілком не вирішене. Система приватних фондів і страхових компаній розвивається повільно й істотного впливу на поліпшення пенсійного забезпечення громадян поки що не має.¹

Одним з важливих джерел здійснення соціального забезпечення є Державний бюджет, з якого виділяються прямі асигнування на пенсійне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей, в основному кадровому складу Збройних Сил України, Служби безпеки та інших військових формувань, передбачених Конституцією України; працівників органів внутрішніх справ, митниці, суддів, державних службовців, науковців і деяких інших категорій громадян.

У контексті цього принципу пропонується розглянути і такі соціальні і правові категорії, як солідарність і субсидування, паритетність і обов'язковість участі роботодавців у накопиченні страхових внесків, призначених для соціального забезпечення. Солідарність і субсидування — це такі категорії, коли працюючі фінансують забезпечення тих, хто уже втратив працездатність, не може працювати. У свою чергу, нове покоління працюючих теж буде відраховувати кошти на соціальне забезпечення громадян, яких воно замінило в суспільному виробництві. Це і є чисто соціальні гроші. І платять їх з фонду, субсидіюють нинішнім непрацездатним громадянам ті, хто ще продовжує працювати. Таким чином, існує як би «договір» поколінь: молодь — літнім, і так у безперервному ланцюжку здійснюється перерозподіл коштів від працездатних непрацездатним. Але цей зв'язок поколінь є лише частиною загального принципу солідарності. У його зміст входить також перерозподіл коштів між галузями економіки і регіонами, між переробними і сировинними галузями, регіонами-донорами й іншими галузями. Поки цей порядок діє.

¹ Див.: Підручник, розділ перший.

Страхові кошти концентруються в масштабі країни у Пенсійному фонді України і централізовано розподіляються по регіонах.

Паритетність припускає пропорційне накопичення бюджету Пенсійного фонду за рахунок обов'язкових внесків із заробітної плати працюючих і внесків роботодавців. Правда, це приведе до збільшення розмірів страхових внесків громадян і зсуву центра ваги сплати страхових внесків від підприємств до працівників цих підприємств. Оскільки і ті й інші повинні будуть на паритетних засадах щомісяця вносити страхові платежі на рахунки фонду пенсійного забезпечення, то їх розміри повинні бути встановлені в розумних пропорціях.

Обов'язковість участі громадян у системі пенсійного страхування ставить в залежність право на одержання пенсії і її розміру від тривалості страхового стажу і величини заробітку. Реалізація цього положення повинна забезпечуватись шляхом упровадження системи персоніфікованого обліку страхових внесків громадян, що дозволить стимулювати їхню зацікавленість в активній трудовій діяльності й одержання високих винагород за працю, а отже, мати велику пенсію.

До числа основних принципів права соціального забезпечення *відноситься принцип здійснення соціального забезпечення органами державного управління.* Цей принцип впливає із самої сутності державної системи соціального захисту. Держава встановлює види пенсій і соціальних допомог, визначає порядок та умови їхнього призначення, джерела фінансування, створює систему органів, через яку здійснюється управління соціальним забезпеченням, і все це закріплює в законодавчих актах.

Органи управління соціальним забезпеченням являють собою органи державної виконавчої влади. Вони складають систему органів спеціальної компетенції, що здійснюють свої повноваження в межах, установлених законодавством. Управління здійснюється на центральному і регіональному рівнях. У систему органів управління входять: Міністерство праці та соціальної політики України, обласні, районні (міські) управлін-

ня соціального захисту, управління і відділення фонду пенсійного забезпечення, правління і дирекції фондів соціального страхування.

Організація їхньої роботи регламентується спеціальними положеннями, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

У діяльності органів соціального страхування беруть участь на паритетних засадах представники профспілкових організацій. Профспілки контролюють надходження і витрати страхових внесків у бюджет державного соціального страхування, призначають допомоги з державного фонду соціального страхування, направляють працівників підприємств і членів їх сімей на санаторно-курортне лікування і т.п.

Основні функції у сфері пенсійного забезпечення виконують місцеві органи соціального захисту населення. У їхньому веденні знаходяться питання призначення пенсій і допомог сім'ям з дітьми, надання пільг ветеранам війни, організація соціальної допомоги самотнім літнім громадянам. На них покладені обов'язки матеріально-побутового обслуговування і працевлаштування інвалідів, розгляд звернень громадян і прийняття з приводу них рішень, роз'яснення законодавства, що носять обов'язковий характер для підприємств і організацій, з питань призначення пенсій та інших видів соціального захисту пенсіонерів.

Поряд з органами соціального захисту населення питаннями соціального забезпечення займаються органи Міністерства оборони, Служби безпеки і Міністерства внутрішніх справ України. Вони здійснюють пенсійне забезпечення визначених категорій осіб.

Перелічувати всі органи і їх функції щодо здійснення соціального забезпечення немає необхідності, тому що ці питання детально розглядаються автором в окремому розділі підручника.

Проте слід зазначити, що, відповідно до Указу Президента України від 13 квітня 1998 р. «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні», передбачається провести реформування управління пенсійним забезпеченням, створити ефективну сис-

тему контролю за цільовим використанням коштів пенсійного страхування.

Контрольні функції за цільовим використанням коштів пенсійного страхування виконує Наглядова рада, яка працює на принципах соціального партнерства. Державний нагляд у сфері загальнообов'язкового пенсійного страхування буде здійснювати спеціально уповноважений Кабінетом Міністрів України центральний орган виконавчої влади.

Але на першому етапі реформування пенсійного забезпечення залишається діюча система органів, що призначають і виплачують пенсії. Після введення персоналізованого обліку платежів на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування передбачається передати функції призначення і виплати трудових (страхових) пенсій Пенсійному фонду України.

Призначення і виплату пенсій окремим категоріям громадян (військовослужбовцям, працівникам органів внутрішніх справ та іншим категоріям) будуть здійснювати відповідні державні органи.

І, нарешті, принцип охорони і захисту прав і законних інтересів громадян на соціальне забезпечення. Охорона суб'єктивних прав громадян є специфічним засобом впливу на суспільні відносини. Ряд авторів усі засоби, за допомогою яких забезпечується реальне здійснення громадянами своїх прав, підрозділяють на засоби «охорони» і засоби «захисту», виходячи з розходження понять «охорона» і «захист».¹ Під «охороною» права вони розуміють заходи, спрямовані на попередження порушень, усунення причин, що їх породжують. Під «захистом» права розуміються заходи, які застосовуються при порушенні цього права.

Гарантування й охорона законних прав та інтересів громадян притаманні законодавству. Вони є складовою частиною принципу законності і тому складають зміст роботи кожного органу державної влади.

Існує ціла система гарантій, за допомогою яких можливе здійснення і відновлення порушених прав грома-

¹ Див.: Чечот Д.М. Суб'єктивное право и формы его защиты.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1968.

в'язкового соціального страхування, Конституція України обумовлює право громадян на соціальний захист: за віком, з інвалідності, в разі втрати годувальника, тимчасової непрацездатності, безробіття. Отже, усі ці обставини — юридичні факти — виступають конкретними умовами, а в сукупності — передумовою володіння правом на соціальне забезпечення за рахунок коштів обов'язкового державного соціального страхування, тобто галузевою правосуб'єктністю.

У галузевих нормах, що регламентують різні види соціального забезпечення, установлюються додаткові умови, від яких залежить правоздатність. Серед них є і правомірні дії без наміру породити визначені наслідки — вчинки (наприклад, трудовий стаж, материнство) і події (факт утримання, у спорідненні, причина інвалідності, ступінь втрати працездатності та ін.). Наприклад, право на пенсію за віком додатково поставлено в залежність від трудового стажу чи іншого виду суспільно корисної діяльності (виконання обов'язків громадянина, військової служби, навчання у вищих навчальних закладах всіх рівнів акредитації).

Тільки сукупність усіх встановлених у нормах права умов може привести до визнання особи, що має право на визначений вид пенсії, допомоги і т.п., тобто бути суб'єктом права.

Однак це ще не саме суб'єктивне право як встановлена і гарантована державою міра можливого поведження особи, а передумова, достатня для володіння правом.

У літературі з права соціального забезпечення не завжди підкреслюється залежність права на той чи інший вид соціального забезпечення від визначених умов, установлених нормами права. Так, В.С. Адреев вважає, що основними правами в цій галузі володіють всі громадяни. І тільки виникнення права на одержання окремих видів забезпечення, таких, як право на пільги ветеранів війни і праці, можливо в залежності від інвалідності, її причини, участі в бойових діях і т.д. Дуже показовий висновок В.С. Андреева: «отже, здатність бути носієм правомочій і обов'язків у конкретних правовідносинах із приводу окремих видів забез-

печення не є однаковою. В одних випадках нею володіють всі громадяни, в інших особи при досягненні визначеного віку чи наявності інших обставин».¹

Кожна з умов, з якою закон пов'язує право на те чи інше соціальне благо, являє собою юридичний факт. Дослідженню юридичних фактів у соціальному забезпеченні приділена велика увага в літературі.² Але при цьому роль юридичних фактів зводиться в основному до визнання їх як підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин, а також підстави настання так званих «незавершених», «проміжних» наслідків.

Загальна теорія права юридичними фактами визнає такі обставини, які обрані державою з цілого ряду життєвих явищ, що закріплені у гіпотезі правової норми як умови, що викликають певні правові наслідки. При цьому, як відзначалося, правовими наслідками юридичних фактів можуть бути не тільки виникнення, зміна або припинення правовідносин. Вони обумовлюють також і правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність).

Загальна теорія права стверджує, що правосуб'єктність завжди зв'язана з наявністю юридичних фактів. Тому під умовою виникнення права на той чи інший вид соціального забезпечення маються на увазі утворюючі факти, сукупність яких являє собою складний юридичний склад (або одиничний факт) — передумову наявності правоздатності для вступу в конкретні правостосунки. Цей склад (чи одиничний факт) фіксується у визначеному порядку управомоченими на те органами соціального захисту, на підставі чого особа визнається правоздатною на той чи інший вид соціального забезпечення.

¹ Див.: Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР.— М.: 1980.— С. 107.

² Заикин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению в СССР.— М.: 1974.— Сс. 27–33; Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения.— М.: 1974; Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.

Правоздатність як визнана державою можливість особи бути суб'єктом правовідносин — категорія не тільки суспільно-юридична (соціально-правова), але і конкретно-історична. Вона знаходиться в безупинному розвитку і реформуванні системи соціального захисту, має тенденцію до розширення, введення нових видів соціальних виплат, таких, наприклад, як адресна допомога непрацевдатним громадянам, сім'ям з дітьми і т.д.

Дієздатними, тобто здатними своїми діями здобувати, самостійно здійснювати права й обов'язки і нести відповідальність, громадяни одночасно стають правоздатними до вступу в правовідносини з соціального забезпечення. Це означає, що свої права й обов'язки в різних видах правовідносин цієї галузі громадяни починають здійснювати при вступі в соціально-трудова правовідносини, після досягнення певного віку, настання інвалідності і т.д. Однак в силу особливостей контингенту забезпечуваних у цій галузі, розповсюджений інститут представництва стосовно дітей, а також осіб, визнаних у встановленому порядку недієздатними, правоздатність реалізується попечителями, опікунами й іншими представниками (їх родичами, батьками, дитячими будинками, інтернатами).

У правовідносинах із приводу встановлення фактів, що мають юридичне значення, і в процесуальних правовідносинах щодо розгляду суперечок між суб'єктами основних і процедурних, правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) виникає одночасно зі здатністю цих громадян бути суб'єктами конкретних правовідносин з одержання того чи іншого виду соціального забезпечення і може реалізуватися представниками за законом і дорученням.

Іншим суб'єктом правовідносин з соціального забезпечення виступають державні органи соціального захисту. Вони мають спеціальну правосуб'єктність, тобто здатність своїми діями виконувати юридичні обов'язки з надання громадянам певних видів соціального забезпечення. Такі органи й організації чисельні. Це обласні, міські і районні управління соціального захисту, медико-соціальні експертні комісії (МСЕК), інтернатні уста-

нови, регіональні центри соціальної допомоги і т.д. Правомочність і юридичні обов'язки зазначених та інших органів визначені положеннями, інструкціями, статутами й іншими нормативно-правовими актами.

Об'єкти правовідносин. У теорії права під об'єктами правовідносин розуміються різні матеріальні, духовні і соціальні блага.

Юридичний зв'язок між суб'єктами правовідносин з соціального забезпечення виникає з приводу як матеріальних благ, так і благ нематеріального характеру. Це зовнішні предмети, явища, соціальні блага, з якими пов'язана поведінка суб'єктів правовідносин, і є їхні об'єкти. Матеріальні блага соціально-забезпечуючого характеру різноманітні і поділяються на пенсії, допомоги, натуральні блага, соціальне обслуговування і пільги. Матеріальні блага можна поділяти і за їх цільовим призначенням. За цією ознакою розрізняють виплати, що переслідують ціль забезпечення громадянина (пенсії); виплати матеріальної допомоги громадянину і його сім'ї (допомоги), натуральні блага, надання допомоги сім'ї з метою виховання дітей; натуральні блага з метою соціальної підтримки самотніх літніх непрацездатних людей; соціальне обслуговування з метою охорони здоров'я громадянина (медична допомога, санаторно-курортне лікування і т.д.).

Нематеріальні блага — це види послуг, що мають юридичне значення у соціальному забезпеченні, повні склади, з якими закон пов'язує право на той чи інший вид соціального забезпечення, а також що захищається, дійсно чи уявно порушене право.

Зміст правовідносин. Усі правовідносини являють собою єдність юридичної форми і соціального змісту. Під юридичним змістом правовідносин розуміється сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, якими наділені суб'єкти правовідносин.

Суб'єкти права на окремі види соціального забезпечення мають свої права і обов'язки і, як правило, особисто здійснюють їх. Закріплене в нормах право і гарантоване державою суб'єктивне право являє собою юридичну можливість суб'єкта діяти певним чином, вимагати

певних дій від зобов'язаного суб'єкта і для користування визначеним соціальним благом звертатися в разі потреби за захистом до компетентних органів держави. Суб'єктивне право в динаміці виступає як правомочність у конкретних правостосунках, яким відповідає конкретний обов'язок. Юридичний обов'язок вимагає позитивних дій, що відповідають визначеній правомочності. І правомочність, і юридичний обов'язок впливають з норми права і пов'язані обумовленим фактом.

Характерна риса всіх правовідносин з соціального забезпечення — наявність правомочності правоздатного громадянина на одержання окремого виду соціального забезпечення і відповідно цій правомочності юридичного обов'язку органа держави надати громадянину визначене соціальне благо. Це не означає, що в сфері соціального забезпечення правовідносини є простими, тобто складаються з однієї правомочності і кореспондуючого їй обов'язку, або однобічними, коли правомочності належать одному суб'єкту правовідносин, а обов'язки — іншому. Більшість правовідносин у праві соціального забезпечення і складні і двосторонні, з комплексом прав і обов'язків в обох суб'єктах.

Автором підручника уже відзначалося, що суб'єктивне право перетворюється в правомочність під впливом *юридичного факту*. Юридичні факти, що тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення правовідносин, називаються підставами їхнього виникнення, зміни або припинення. При цьому у всіх випадках юридичні факти, тобто правомірні дії, вчинені з метою породити певні наслідки (виникнення, зміна чи припинення правовідносин). Специфіка юридичних фактів, що тягнуть за собою виникнення правовідносин з соціального забезпечення, полягає в тому, що вони виникають зі складного юридичного факту, у котрий входить не один, а два і більше юридичних фактів. Так, щоб одержувати пенсію, правоздатна особа повинна звертатися з заявою в орган соціального захисту, що приймає рішення про призначення окремого виду пенсії. Сім'я не буде одержувати допомогу на дітей без звертання з заявою в районне (міське) управління соці-

ального захисту за місцем проживання і винесення з цього приводу рішення і т.д.

Метод соціального забезпечення виявляється в повноважному характері норм, з одного боку, і в імперативному — з іншого. При їхній реалізації один суб'єкт виявляє волю на одержання певного виду соціального забезпечення, інший — виражає волю в наданні соціального блага. Саме цей характер галузевих норм і виявляється в підставах виникнення, змінах і припиненні правовідносин з соціального забезпечення.

За загальним правилом, правовідносини з соціального забезпечення носять тривалий характер. Тому практичне значення має питання про підстави їхньої зміни. Це також складні юридичні факти — волевиявлення громадянина і рішення органу спеціальної компетенції. Так, переведення з однієї пенсії на іншу здійснюється при наявності заяви пенсіонера рішенням органу соціального захисту, а перерахунок пенсії — з ініціативи пенсіонера рішенням того ж органу. Зміна правовідносин відбувається з появою нових фактів, що свідчать про виникнення нового права в забезпечуваної особи, тобто при змінах у його правоздатності.

Припиняються правовідносини з соціального забезпечення у зв'язку зі смертю забезпечуваної особи, рішенням уповноваженого органу (наприклад, у випадку визначення колишнього інваліда особою, що відновила працездатність) або припиненням встановлених у законодавстві термінів (наприклад, правовідносини з припиненням виплат пенсії в разі втрати годувальника, студентам по закінченні навчального закладу, але не пізніше ніж до досягнення ними 23-річного віку).

Аналіз правовідносин із соціального забезпечення свідчить про їхнє різноманіття. Це вимагає наукової класифікації. За ознакою первинності їх можна класифікувати на основні правовідносини (із приводу матеріального забезпечення і соціального обслуговування) і похідні (процедурні і процесуальні). Похідні правовідносини з встановлення юридичних фактів і розгляду суперечок виникають у силу існування основних.

Їхня службова роль складається в обслуговуванні основних правовідносин, їхня ціль — з найбільшою повнотою й ефективністю реалізувати правомочності й обов'язки в основних правовідносинах.

Правовідносини з соціального забезпечення можна класифікувати і за об'єктами, матеріальним і нематеріальним благом, із приводу якого вони виникають. За цією ознакою основні правовідносини поділяються: на пенсійні (в залежності від виду пенсії), з приводу тієї чи іншої допомоги; утримання непрацездатних громадян в інтернатних закладах; лікування, медичного і санаторно-курортного обслуговування (з розмежуванням за видами такого обслуговування) і т.д. Похідні правовідносини поділяються на два основні види в залежності від конкретного об'єкта: правовідносини з приводу встановлення юридичного факту (процедурні) і з приводу розгляду суперечок, захисту права на соціальне забезпечення (процесуальні).

§ 2. Основні риси пенсійних правовідносин

Закріплене ст. 46 Конституції України право громадян на пенсію реалізується в пенсійних правовідносинах. Пенсійне правовідношення являє собою юридичне відношення, що виникає внаслідок волевиявлення громадянина і на основі рішення органу спеціальної компетенції, у якому один суб'єкт — правоздатний громадянин чи сім'я — має право на одержання регулярних соціальних виплат за рахунок коштів соціального страхування і зобов'язаний виконувати вимоги, установлені законом до пенсіонера, а інший — суб'єкт, що забезпечує, — зобов'язаний призначити і виплачувати йому пенсію певного виду у встановленому розмірі.

Суб'єкти пенсійних правовідносин. У конкретних пенсійних правовідносинах забезпечувана особа здобуває певну юридичну якість, що виражається через поняття «пенсіонер». Пенсіонер може бути суб'єктом інших правовідносин, наприклад, трудових. Законодавство не

забороняє пенсіонерам продовжувати трудову діяльність і встановлює виплату пенсій цілком працюючим пенсіонерам. Таким чином, пенсіонером у юридичному значенні називається особа, що знаходиться в пенсійних правовідносинах і має право на одержання пенсії певного виду. Відповідно до видів пенсій суб'єкти пенсійних правовідносин поділяються на пенсіонерів за віком (старістю), інвалідністю, в разі втрати годувальника і за вислугу років.

Суб'єктом пенсійних правовідносин за певних умов може бути будь-який громадянин. Ним може бути громадянин України, іноземець і особа без громадянства, що займається певним видом оплачуваної суспільно корисної діяльності. Це можуть бути працівники підприємств, установ, організацій, особи, що займаються підприємницькою і творчою діяльністю, державні службовці, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів, студенти, курсанти навчальних закладів і інші категорії громадян, на яких поширюється обов'язкове державне соціальне страхування. Щоб стати пенсіонером, особа повинна мати пенсійну правоздатність.

Під пенсійною правоздатністю розуміється здатність громадянина здобувати суб'єктивне право на пенсію і володіти ним, вступити в конкретні пенсійні правостосунки. Пенсійна правоздатність — це загальна і рівна властивість, соціально-правова категорія. Нею наділяються за певних умов усі громадяни. Наділяє громадян цією якістю держава. Пенсійна правоздатність знаходиться у динамічному розвитку.

Момент виникнення пенсійної правоздатності залежить від виду конкретних правовідносин. Правоздатність у пенсійних правовідносинах за віком виникає в 60, 55, 50 і 45 років. Хоча цей вік в майбутньому має бути переглянутий. Здатність бути суб'єктом пенсійних правовідносин за інвалідністю виникає з початком суспільно корисної діяльності. Правоздатність членів сім'ї походить від правоздатності годувальника, тому що сім'я стає «колективним пенсіонером» за тих самих умов, при яких годувальник міг стати пенсіонером за інвалідністю.

Пенсійна правоздатність, як правило, супроводжується дієздатністю — здатністю реалізовувати права і виконувати обов'язки. Здійснюючи право на пенсію, громадяни виконують певні дії, що прийнято називати пенсійною дієздатністю. У праві соціального забезпечення не установлений вік, по досягненні якого виникає дієздатність. У зв'язку з цим звичайно застосовується відповідне правило, що діє в цивільному праві. Цивільна дієздатність виникає в повному обсязі з настанням повноліття, тобто по досягненні 18 років. Дієздатними з приводу оформлення пенсії за інвалідністю визнаються громадяни, що не досягли 18 років.

Питання про дієздатність суб'єктів пенсійного забезпечення треба погоджувати з видом пенсії і властивостями юридичних фактів як засади забезпечення (дій, подій). Так, само, як і правоздатність, дієздатність з соціального забезпечення виникає в різний час і в залежності від того, якого виду пенсії домагається особа. У праві соціального забезпечення можливі ситуації, коли особа може бути правоздатною. Це означає, що неповнолітні особи, дієздатність яких обмежена реалізацією їхніх прав на пенсію, будуть здійснювати інші суб'єкти (батьки чи опікуни). Відсутність дієздатності у суб'єктів характерна для таких правовідносин, як правовідносини, що пов'язані з пенсійним забезпеченням неповнолітніх членів сім'ї померлих годувальників. У пенсійному правовідношенні правомочність на одержання пенсії можуть здійснювати громадяни і за дорученням.

Іншим суб'єктом пенсійних правовідносин є відповідний державний орган. Найбільш часто таким органом є районне (міське) управління соціального захисту. Управління соціального захисту виступає суб'єктом усіх видів пенсійних правовідносин, якщо забезпечення пенсіями здійснюється на підставі Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 року й інших спеціальних нормативних актів. Функції, права та обов'язки районного управління соціального захисту визначені відповідним Положенням.¹

¹ Див.: Офіційний вісник України, 2000.— № 40.— Ст. 1698.

Як суб'єкт пенсійних правовідносин управління завжди виступає як орган державної виконавчої влади, що діє в рамках функцій, покладених на нього державою. Управління є суб'єктом пенсійних правовідносин як конкретний орган спеціальної компетенції і тільки тому, що держава в цілому не уповноважила його виступати від її імені. Та обставина, що пенсія призначається цим органом, не має значення, тому що рішення про призначення пенсії є юридичним фактом, як правило, останнім у юридичному складі, що породжує пенсійні правовідносини. Таким рішенням лише підтверджується наявність суб'єктивного права на пенсію. Управління не вправі прийняти інше рішення, якщо маються всі умови, передбачені для призначення пенсії.

Суб'єктами окремих видів пенсійних правовідносин можуть бути військкомати, а також відповідні органи Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України (звичайно, їхні регіональні управління, відділи). Так, згідно з окремими Положеннями про пенсії військовослужбовцям офіцерського складу й іншим категоріям, пенсії виплачуються обласними (у ряді міст — міськими) військкоматами. Особам, що проходили службу в органах МВС і Служби безпеки України, пенсії виплачують відповідні обласні органи зазначених відомств. У них створюються спеціальні структури з призначення пенсій. Органи, що встановлюють право на пенсію, що їх призначають, одночасно виступають і зобов'язаними до виплат пенсій суб'єктами (пенсії виплачуються через ощадні банки).

Об'єкти пенсійних правовідносин. Питання про об'єкт правовідносин в юридичній літературі є найбільш дискусійним, щодо нього до цього часу не знайдено єдиного рішення. На думку одних вчених, об'єктами правовідносин служать визначені суспільні відносини, інших — речі й інші блага, третіх — і те й інше. При розгляді цього питання необхідно розрізняти об'єкт права й об'єкт правовідносин.¹

¹ Алексеев С.С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права. — М.: 1960. — Сс. 284—306.

Під об'єктом права розуміється предмет регулювання, тобто визначене коло суспільних відносин, регульованих правовими нормами.

Об'єктом правовідносин є об'єкт регульованих правом суспільних відносин, тобто зовнішні предмети, на які спрямовані ці відносини. До таких об'єктів В.С. Андреев, наприклад, відносить окремі види суспільних відносин, що виступають у правовій формі. Об'єктом пенсійних правовідносин виступає пенсія окремого виду. Такої ж позиції дотримуються вчені І.В. Гущин¹ і О.Д. Зайкін.² На наш погляд, їхня думка достатньо обгрунтована, і ми її розділяємо. Однак думаємо, що найбільш повно викладені і критично оцінені теорії про об'єкт правовідносин Ю.К. Толстим, який стверджує, що всяке правовідношення має свій об'єкт, яким є фактичне суспільне відношення, на яке правовідношення впливає.³

У пенсійних правовідносинах об'єкт має самостійне значення, він не збігається з діями суб'єктів пенсійних правовідносин і існує для того, щоб сторони пенсійних правовідносин могли реалізувати свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки; на нього направлено їхній вплив. Виходить, об'єктом правовідносин є те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин. Пенсійні правовідносини, як уже відзначалося, — майнові відносини. Їх об'єктом є пенсія, з якою пов'язані суб'єктивне право пенсіонера і юридичний обов'язок органа, що здійснює пенсійне забезпечення.

Пенсійні правовідносини, як і усі інші матеріальні правовідносини цієї галузі права, можуть бути класифіковані за видами об'єктів. Об'єктами видових пенсійних правовідносин виступають пенсії за віком, за вислугу років, за інвалідністю, в разі втрати годувальника. Кожний з цих об'єктів укладає в собі родові оз-

¹ Гущин І.В. Право членів колхоза на пенсію. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 108.

² Зайкін А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — М.: Изд-во МГУ, 1974. — С. 108.

³ Толстой Ю.К. К теории правоотношения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. — С. 65.

наки пенсійного забезпечення й одночасно має видові відмінності (характер підстави, суб'єктивний склад, цільове призначення та ін.) і основний правовий режим. Отже, пенсія за віком як об'єкт пенсійних правовідносин однойменного виду виплачується особам пенсійного віку, що мають відповідний стаж роботи, незалежно від стану працездатності, довічно.

Пенсія за інвалідністю, навпаки, призначається особам, що втратили цілком чи частково здатність до праці, а термін її виплати визначений часом, на який встановлена інвалідність.¹

За допомогою пенсійних правовідносин індивідуалізується — конкретизується — майнова частка (гроші) пенсіонера в загальному Пенсійному фонді. Цю частку повинний видати (виплатити) пенсіонеру орган Пенсійного фонду. До виникнення пенсійних правовідносин пенсія ще не виділена з загальної суми коштів цього фонду; вона не індивідуалізована і не конкретизована стосовно до майбутніх суб'єктів пенсійних правовідносин. Тому в літературі з пенсійного права правильно відзначається, що при виникненні пенсійних правовідносин ще немає реального об'єкту, оскільки грошові суми, на котрі претендує пенсіонер, поки не виділені з загальної маси фонду як пенсії. Лише внаслідок дій іншого суб'єкта виділяється визначена сума грошей як пенсія і передається пенсіонеру як суб'єкту правовідносин.²

Зміст пенсійних правовідносин. У загальний склад пенсійних правовідносин, поряд з іншими елементами, входять матеріальний зміст (поводження суб'єктів) і юридичний зміст (суб'єктивні права й обов'язки), а якщо коротше сказати, то зміст правовідносин складають права й обов'язки суб'єктів.

За своїм змістом пенсійні правовідносини — складні і двосторонні відносини. Комплекс прав і обов'язків

¹ Див.: Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР.— Изд-во Моск. ун-та, 1986 — С. 143.

² Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. Изд-во МГУ, 1974.— С. 110.

виникає в обох суб'єктів, що беруть участь в правовідносинах. Найважливіша правомочність пенсіонера — право на одержання обраного ним виду пенсії у встановленому розмірі з доставкою за місцем проживання. За бажанням пенсіонера належна йому пенсія може бути зарахована на рахунок в ощадному банку.

Пенсіонер вправі видати будь-якій іншій особі належно оформлене доручення на одержання пенсії. Пенсіонер має й інші права, наприклад одержати нараховані, але не отримані суми пенсій за минулий час. Він може вимагати суми пенсії, не отриманої вчасно з вини органа, що призначає чи виплачує пенсію, за весь минулий час без обмеження яким-небудь терміном. При утриманнях з пенсії пенсіонер у всіх випадках має право на одержання її половини.

Одночасно нормами права на пенсіонерів покладені обов'язки. Всі вони повинні попереджати переплати пенсійних коштів. Пенсіонер зобов'язаний повідомити відповідні дані управлінню соціального захисту чи Пенсійному фонду про зміни, якщо вони приводять до зниження розміру пенсії. Ті, що одержують пенсію в разі втрати годувальника чи надбавку до пенсії на непрацездатних членів сім'ї, зобов'язані сповіщати управління соціального захисту про зміни в складі сім'ї.

Відзначеним правомочним і юридичним обов'язкам пенсіонера відповідають правомочності й обов'язки органів соціального захисту. Їхній основний обов'язок — своєчасне призначення пенсії певного виду й встановленого розміру. Органи соціального забезпечення повинні призначати пенсії, які вказані в законодавстві.

Доставка і переказ пенсій провадяться органом, що забезпечує їх виплату за рахунок Пенсійного фонду.

У нормах права соціального забезпечення чітко визначені умови, при яких органи соціального захисту можуть утримувати з пенсій, а також визначати розміри таких утримань. За рішенням органу, що призначив пенсію, може бути стягнута сума пенсії, зайво виплачена пенсіонеру внаслідок зловживання з його боку: у результаті представлення документів зі свідомо не-

правильними свідченнями, приховання заробітку чи іншого доходу, непредставлення свідчень про зміну в складі сім'ї. Допускаються утримання зайво виплачених сум пенсій також і на підставі судових рішень, визначень, постанов і вироків, виконавчих написів нотаріальних контор і інших рішень та постанов, виконання яких відповідно до законодавства провадиться в порядку, установленому для виконання судових рішень. Ніякі інші утримання з пенсій не допускаються.

Зазначені правомочні і юридичні обов'язки сторін пенсійних правовідносин і складають їхній зміст.

Підстави виникнення, зміни і припинення пенсійних правовідносин. З загальної характеристики пенсійних правовідносин видно, що їхньому руху сприяють юридичні факти. Це не тільки їх відмінна ознака, але й основна функція в суспільних відносинах. Юридичні факти активно впливають на розвиток правовідносин. Однак у різних пенсійних правовідносинах їхній склад неоднаковий, і роль окремих юридичних фактів у пенсійному забезпеченні також різна.

Підставою виникнення пенсійних правовідносин виступає не одиничний факт, а комплекс юридичних фактів. З приводу складових його елементів у юридичній літературі висловлені різні думки. Деякі вчені (В.С. Андреев, І.В. Гуцин та ін.) включають у цей комплекс власне юридичний факт — подія, з якою зв'язаний даний вид забезпечення (вік, інвалідність, утрата годувальника, вислуга років), юридично значима передумова (суспільно корисна діяльність), юридично значимі обставини (стаж, наявність непрацевдатних членів сім'ї, стан по утримуванню та ін.). При цьому звертання громадянина до власника підприємства чи уповноваженого ним органу (роботодавця), а також позитивне рішення адміністрації підприємства визнаються тільки одним з етапів реалізації суб'єктивного права на пенсію, зв'язаних з формуванням і розвитком об'єкта правовідносин.¹

¹ Див.: Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР, С. 98; Гуцин И.В. Правоотношения по социальному обеспечению членов колхоза.— Сс. 64–65.

Інша група авторів (О.Д. Зайкін, В.А. Тарасова та ін.) у юридичний склад, що тягне за собою виникнення пенсійних правовідносин, крім зазначених юридичних фактів включає також волевиявлення громадянина про призначення йому пенсії і рішення компетентного органу про таке призначення. При цьому в складному юридичному факті виділяються факти, що свідчать про наявність у громадянина пенсійної правоздатності, або факти, що тягнуть за собою незавершені юридичні наслідки. До них відносять вік, стаж, інвалідність та ін. Поряд з цим виділяються волевиявлення громадянина й органу, що призначає пенсію.¹

При дослідженні суб'єктів правовідносин з соціального забезпечення відзначалося, що життєві обставини можуть мати різне юридичне значення. Одні з них входять як умови в правоздатність — це передумова вступу в правовідносини, інші — виступають підставами виникнення, зміни, припинення правовідносин. Такі юридичні факти, як досягнення пенсійного віку, настання інвалідності, смерть годувальника, трудовий стаж, утримання та інші, входять у комплекс юридичних фактів, що тягнуть за собою визнання особи пенсійної правоздатності. Підставою ж виникнення правовідносин служить інший комплекс юридичних фактів. У нього входять два юридичних факти: волевиявлення громадянина стати пенсіонером і рішення органу про призначення пенсії. Нормами права підтверджується, що автоматично, з однієї тільки правоздатності, пенсійні правовідношення не виникають. Громадянину при цьому належить ініціатива виникнення не тільки «передпенсійних» правовідносин. Його звернення в орган, що призначає пенсію, означає, що його воля поширюється за межі визнання його таким, що має право на пенсію. Мета його звернення в зазначені органи — одержання пенсії певного виду й у визначеному розмірі.

¹ Див.: Зайкін А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — Сс. 27–29; Тарасова В.А. Юридические факты в области пенсионного обеспечения. — С. 11.

Заява про призначення пенсії подається обов'язково або за місцем роботи, або безпосередньо в орган соціального захисту населення, за місцем проживання заявника. У заяві повідомляються анкетні дані заявника, його адреса, вид пенсії, що він просить призначити, а також відомості про те, чи одержує він яку-небудь пенсію, число членів сім'ї, що знаходяться на його утриманні.

Інший обов'язковий юридичний факт, що входить у складний юридичний склад, тягне за собою виникнення пенсійних правовідносин, — це рішення компетентного органу про призначення пенсії. Цей орган, визнаючи особу правоздатною, призначає пенсію певного виду й у визначеному розмірі. До винесення такого рішення волевиявлення правоздатної особи ще не породжує пенсійних правовідносин. Тільки сукупність цих юридичних фактів — правомірних волевиявлень, спрямованих на виникнення правовідносин, породжує його.

Зміна пенсійних правовідносин. Триваючі пенсійні правовідносини можуть змінюватися. При цьому міняються або об'єкт правовідносин (вид пенсії), або суб'єкт, що одержує її (наприклад, при зміні складу сім'ї), або зміст (наприклад, при перегляді розміру пенсії). Як правило, підставою зміни правовідносин служить той же юридичний склад, що і при виникненні правовідносин: волевиявлення пенсіонера і рішення органу, що призначає пенсію. Так, із дня подачі пенсіонером заяви орган соціального захисту переводить пенсіонера з однієї пенсії на іншу (наприклад, з пенсії за інвалідністю на пенсію за віком). У ряді випадків пенсійні правовідносини змінюються у зв'язку зі зміною законодавства про підвищення розмірів пенсій¹. Проводиться перерахунок пенсій. Правовідношення може бути змінено, наприклад, при винесенні МСЕК рішення про зміну групи інвалідності чи її причини.

Припинення пенсійних правовідносин. Підставою для цього можуть бути як окремі юридичні факти, так і

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів «Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам» від 10 листопада 2000 р. // Урядовий кур'єр, 2000.— № 211.

складні юридичні факти: смерть пенсіонера, відновлення працездатності в колишнього інваліда, досягнення дітьми померлого годувальника 18-літнього віку, а студентами вищих навчальних закладів — 23-літнього віку.

З перелічених випадків складний юридичний факт виступає як підстава припинення пенсійних правовідносин при переведенні з одного виду пенсії на іншу. Так, при переведенні з пенсії за інвалідністю на пенсію за віком (за бажанням громадянина, якщо є право вибору однієї з цих пенсій) припиняється один вид пенсійних правовідносин і виникає інший на підставі складного юридичного фактичного складу, у котрий увійдуть такі елементи:

- волевиявлення громадянина, що володіє пенсійною правоздатністю і правом вимоги призначення пенсії;
- досягнення ним пенсійного віку;
- наявність у нього необхідного за законом трудового стажу;
- акт органу соціального захисту населення про призначення пенсії за віком.

Оскільки громадянин за законом не може виступати одночасно в декількох видах пенсійних правовідносин, у нашому прикладі одне пенсійне правовідношення припиняється і виникає інше правовідношення. Виключення з цього правила допускаються лише у випадку одержання додаткової (другої) пенсії. Наприклад, одержання додаткової пенсії особами, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, згідно з договорами добровільного соціального страхування з коштів недержавних пенсійних фондів. Ці пенсії виплачуються незалежно від державної пенсії.

§ 3. Процедурні і процесуальні правовідносини у сфері права соціального забезпечення

При реалізації права на соціальне забезпечення виникають процедурні і процесуальні правовідносини. Вони носять похідний характер від основних матеріальних правовідносин і спрямовані на здійснення й охо-

рону прав громадян у сфері соціального забезпечення. Майже всім матеріальним правовідносинам передують процедурні правовідносини щодо призначення конкретних видів забезпечення. Вони тісно пов'язані з матеріальними правовідносинами.

Процедурні правовідносини — результат процедурних норм. Саме процедурна норма відповідає на запитання: «у якому порядку ці права й обов'язки можуть і повинні бути реалізовані».¹

До процедурних правовідносин у праві соціального забезпечення належать юридичні відносини двох видів: поперше, ті, що пов'язані з установленням конкретного факту, якщо має юридичне значення (інвалідність, стаж роботи, утримання і т.п.), по-друге, спрямовані на встановлення юридичного складу в цілому — передумови володіння правоздатністю на певний вид соціального забезпечення (наприклад, установлення віку і стажу роботи, необхідних для призначення пенсії за віком, і т.п.).

Процесуальні правовідносини виникають при розгляді різних суперечок між суб'єктами основних чи процедурних правовідносин (наприклад, при відмовленні в призначенні пенсії чи неправильному нарахуванні з тимчасової непрацездатності).

Суб'єктами зазначених правовідносин є громадяни, що претендують на той чи інший вид соціального забезпечення. Їх правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність) на вступ до всіх видів процедурних і процесуальних правовідносин настає одночасно з правосуб'єктністю на вступ в основні правовідносини. За недієздатних правоздатність реалізують законні представники (батьки, опікуни і т.д.), а також ті організації, що прийняли на себе турботу про забезпечення (наприклад, від імені дитини з заявою про встановлення необхідних фактів для влаштування її в дитячий будинок може звертатися дитячий будинок чи дитячий приймач). Другий суб'єкт залежить від виду правовідносин.

¹ Див.: Тарасова В.А. Процедурные правоотношения.— В кн.: Советское право социального обеспечения // Под ред. А.Д. Зайкина.— С. 112.

Першу групу процедурних правовідносин складають відносини правоздатного громадянина з органом, уповноваженим на встановлення якого-небудь факту, що має юридичне значення у соціальному забезпеченні. Ними виступають наступні організації: 1) МСЕК, що встановлює інвалідність, її групу (ступінь втрати працездатності), причину і час настання інвалідності; 2) державні установи охорони здоров'я, що роблять експертизу тимчасової непрацездатності; 3) органи РАЦСа, що встановлюють вік, факт смерті і її причину, стан у шлюбі;¹ 4) ЖЕКи, сільські ради, що встановлюють факт перебування на утриманні, споріднення, склад сім'ї, місце проживання; 5) підприємства, установи, організації і т.п., що встановлюють стаж роботи та її характер, середній заробіток і т.д.; 6) архівні установи, що засвідчують юридично значимі факти, що мали місце в минулому (стаж і характер роботи, вік і т.д.).

Підставою виникнення даного виду правовідносин служать заяви громадян або осіб і організацій, що виступають від їх імені в якості законних чи фактичних представників, про встановлення конкретного факту, що має юридичне значення.

Зміст процедурних правовідносин розкривається через суб'єктивні права й обов'язки учасників цих відносин, а саме: через правомочність громадянина вимагати перевірки необхідних фактів, що підтверджують його право на конкретний вид забезпечення; вимагати додержання встановленої процедури розгляду справи (наприклад, термінів розгляду скарги); вимагати допомоги в здійсненні прав, пов'язаних з одержанням пенсій, допомоги, інших соціальних виплат; вимагати захисту свого права і відповідних до зазначеної правомочності обов'язків компетентного органу.

Зміст цих правовідносин складає обов'язок управомоченого органу встановити відповідний факт при наявності до того підстав. Але не завжди юридичний зв'язок при цьому простий. У ряді випадків громадя-

¹ Встановлення таких фактів в судових органах регулюється цивільно-процесуальними нормами права.

нин чи орган, що звертаються з заявою, несуть і обов'язки щодо представлення доказів, що підтверджують настання певних обставин (наприклад, інвалідність, її причини і т.д.).

Найбільш складні і соціально значимі правовідносини між громадянами і медико-соціальними експертними комісіями (МСЕК). Вони визначають стан працездатності і встановлюють групу інвалідності, її причину, час настання, медичні показання до користування засобами пересування, у тому числі автомобілями з ручним управлінням, необхідність утримання літніх і хворих у інтернатних установах, а також виконують інші функції. При встановленні інвалідності МСЕК видає інваліду довідку визначеної форми. Припиняються правовідносини з МСЕК після видачі зазначеної довідки або прийняття рішення про відсутність інвалідності.

Інші правовідносини цієї групи також завершуються прийняттям рішення уповноваженого органу про наявність чи відсутність обставини, що має юридичне значення для надання того чи іншого виду соціального забезпечення. Як правило, такі обставини — приватна передумова, один з юридичних фактів, що входять у складний юридичний склад, що свідчить про правоздатність громадянина на певний вид соціального забезпечення.

Факти, встановлені в процедурних правовідносинах першої групи, служать доказами в процедурних правовідносинах другої групи. Ці юридичні відносини виникають також згідно з волевиявленням громадянина із суб'єктами, повноважними виносити рішення про надання заявнику певних видів матеріального забезпечення (пенсій, допомог) і соціального обслуговування (місця в будинках-інтернатах для літніх і інвалідів і т.п.).

Органи охорони здоров'я і соціального захисту виступають одночасно суб'єктами як основних правовідносин (з забезпечення пенсіями і допомогами, лікуванням і т.д.), так і процедурних (за перевіркою обставин, від яких залежить право на повний вид соціального забезпечення і які завершуються винесенням відповідного рішення).

Найважливіше місце серед другої групи процедурних правовідносин займають відносини між громадянами і районними управліннями соціального захисту. Суб'єктами цих правовідносин є громадяни пенсійного віку, що стали інвалідами, і сім'ї, що втратили годувальника.

Інший суб'єкт даної групи процедурних правовідносин може бути одиничним (в особі одного органу). Здвоєний суб'єкт уведений законодавством для забезпечення процедури встановлення складного юридичного складу працюючим громадянам. Так, заяву про призначення пенсії працівники подають власнику підприємства чи уповноваженому органу за місцем останньої роботи. Адміністрація підприємства, установи, організації разом із профспілковим комітетом готує необхідні документи про стаж і заробіток і своє представлення разом із заявою працівника (його сім'ї) направляє в районне (міське) управління соціального захисту для вирішення питання про призначення пенсії.

Зазначені допоміжні суб'єкти несуть обов'язки щодо перевірки усіх фактів, які свідчать про наявність чи відсутність пенсійної правосуб'єктності працюючої особи. І щодо збору всіх доказів, що підтверджують наявність відповідних фактів, що мають юридичне значення для призначення пенсії. Юридичний зв'язок з даним суб'єктом припиняється складанням особливого документа — подання в орган соцзахисту письмового відмовлення на призначення пенсії зі вказівкою мотивів відмовлення, якщо, на думку адміністрації і профспілкового комітету, суб'єкт не має права на пенсію. У цьому випадку працівники, члени їх сімей можуть подати заяву про призначення пенсії безпосередньо в орган соціального захисту за місцем проживання.

Іншим учасником у даному правовідношенні виступає орган соціального захисту. Орган соціального захисту визначає право громадянина на пенсію, встановлює повний склад юридичних фактів, що свідчить про пенсійну правоздатність, і виносить рішення про призначення пенсії.

Підстава виникнення даної групи процедурних правовідносин складає волевиявлення громадянина. Винесенням рішення про призначення пенсії встановлюється правовідношення між громадянином і органом соціального захисту. Це рішення служить доповненням до волевиявлення громадянина, щоб виникло пенсійне правовідношення, тому що з цього моменту починається виплата пенсій. Розрізняється і об'єкт процедурних пенсійних правовідносин. У першому правовідношенні об'єктом виступає повний юридичний склад, що свідчить про пенсійну правосуб'єктність, у іншому — саме матеріальне благо — пенсія. З моменту винесення органом соціального захисту рішення, суб'єкт першого правовідношення — правоздатний громадянин — стає пенсіонером.

Нормами права чітко визначені ті юридичні факти, сукупність яких — складний юридичний склад — викликає право громадянина на конкретний вид пенсії. Визначена у законодавчому порядку і допустимість доказів для підтвердження того чи іншого факту. Так, для призначення пенсії за віком необхідно не тільки досягнення пенсійного віку (різного в залежності від умов праці, складу сім'ї та інших умов), але і наявність певним чином підтвердженого стажу роботи (різного за видами і тривалості в залежності від умов праці, складу сім'ї й інших обставин). При призначенні пенсії за інвалідністю орган соціального захисту встановлює даний факт, достатній при настанні інвалідності від трудового каліцтва чи професійного захворювання, а при інвалідності від загального захворювання — ще і наявність загального стажу роботи, диференційованого в залежності від віку й умов праці.

Процедурні правовідносини можуть змінюватися за заявою громадянина, наприклад про переведення його з одного виду пенсії на інший. У такому разі орган соціального захисту виносить нове рішення з дня подачі відповідної заяви з усіма необхідними документами. Припиняються дані правовідносини рішенням органу соціального захисту про призначення пенсії, або відмовлення в такому призначенні.

Процесуальні правовідносини можуть виникати через скарги громадян — суб'єктів як основних, так і процедурних правовідносин. Одним із суб'єктів завжди виступає зацікавлена особа, що звертається зі скаргою, а іншим — орган, уповноважений на розгляд скарги. Нормами права при цьому визначені права й обов'язки органів, що розглядають скарги, терміни їх розгляду і порядок винесення рішень щодо скарг.

Таким чином, ми докладно розглянули дві підсистеми родових правовідносин — матеріальні і процедурні, що представляє, на нашу думку, як теоретичний інтерес, так і практичне значення. Процедурні правовідносини виконують «місію» обслуговування: або сприяють реалізації права громадян у сфері соціального забезпечення, або відновлюють це право в особливій організаційній формі — процедурній.

На наш погляд, у юридичній літературі правильно відмічається, що процедурні правовідносини, пов'язані з розглядом суперечок в соціальному забезпеченні, треба розглядати як охоронні правовідносини.¹

¹ Див.: Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— Сс. 54–55.

Розділ II

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Глава V ТРУДОВИЙ (СТРАХОВИЙ) СТАЖ І ВИСЛУГА РОКІВ

§ 1. Поняття трудового стажу, його види і значення у сфері соціального забезпечення

Трудовий стаж у найбільш загальній формі визначається як тривалість трудової діяльності працівника. Таке визначення вірне, але не конкретне. Для більш повного визначення пропонується вказувати додатково на оплачуваний характер трудової діяльності і виконання її у визначеній формі.

Законодавство істотно підняло роль і значення трудового стажу у сфері соціального забезпечення. Трудовий стаж придбав конкретний характер. Він має різне значення і зміст стосовно до різних галузей права і навіть окремих інститутів однієї галузі. Трудовий стаж як інститут права соціального забезпечення має своє визначення. У юридичній літературі трудовий стаж визначається як тривалість оплачуваної суспільно корисної діяльності громадянина в суспільному виробництві, а також прирівняної до неї діяльності, з якою право пов'язує певні юридичні наслідки.¹

Розглядаючи зміст поняття трудового стажу, слід відзначити, що тривалість трудового стажу обчислюється, як правило, у роках, місяцях та днях, а у деяких

¹ Див.: Про трудовий стаж — роботи В.С. Андреева, О.Д. Зайкіна та інших авторів.

випадках (посезонно) — у роках. Однак в одних випадках враховуються тільки цілком пророблені місяці (повне число робочих днів), в інших — місяці, у яких працівник займався суспільно корисною діяльністю більше половини робочих днів.

У стаж роботи включається, як правило, час оплачуваної суспільно корисної діяльності; час виконання роботи (чи іншої суспільно корисної діяльності) без оплати у трудовий стаж не включається (виключення встановлені в деяких випадках, наприклад час навчання у вищих навчальних закладах і т.п.). У стаж включається час оплачуваної суспільно корисної діяльності, що проходила у різних правових формах (у формі найманого працівника підприємства, члена кооперативу, орендного колективу, селянського (фермерського) господарства, у формі військової служби і т.д.).

У певних випадках, передбачених законом, у трудовий стаж працівника включається час, коли він не працював, але за ним збереглося місце роботи (посада). Наприклад, час хвороби, виконання державних і громадських обов'язків з відривом від основної роботи, перебування в черговій і додатковій відпустці і т.п.

У ряді випадків право на окремі види пенсійного забезпечення та їхній розмір поставлені в пряму залежність не тільки від факту суспільно корисної діяльності, але, як правило, і від тривалості трудового стажу. Наприклад, для виникнення права на пенсію за віком установлені такі вимоги загального стажу роботи: для чоловіків — 25 років, для жінок — 20 років. Цей стаж є стабільний і не змінюється вже багато десятиліть.

Але у проектах нових законів про пенсійне забезпечення ставиться питання переглянути цей стаж у бік його збільшення. Установлення законодавцем норми трудового стажу як юридичного факту в соціальному забезпеченні спрямоване на те, щоб працездатна людина своєю працею в плинні певного часу створювала внутрішній національний продукт. Значення трудового стажу як юридичного факту в соціальному забезпеченні багатогранне: він (разом з іншими юридичними фактами) породжує виникнення ряду пенсійних праводібно-

син, впливає на основний розмір пенсії суб'єкта цих правовідносин (за інвалідністю, за віком, в разі втрати годувальника), від нього залежить загальний розмір пенсії за віком (понад установлений стаж пенсія збільшується на один відсоток заробітку за кожний повний рік роботи).

Трудовий стаж належить до числа таких юридичних фактів, що вимагають документального оформлення, тобто наявність трудового стажу породжує певні юридичні наслідки, якщо цей стаж певним чином установлений. Установлення стажу — особлива процедура, що укладається в вирахуванні стажу за визначеними у законодавстві правилами.

У соціальному забезпеченні громадян велике значення має класифікація трудового стажу на окремі види. Розрізняють стаж загальний, спеціальний і безупинний. Така класифікація трудового стажу дозволяє більш диференційовано підходити до призначення різних видів пенсій. Однак сьогодні не всі види трудового стажу застосовуються. Втрачає своє колишнє значення безупинний трудовий стаж, але зате зростає роль загального і спеціального стажу роботи, а в майбутньому — *страхового стажу*.

Для призначення пенсії за віком на загальних підставах потрібний загальний стаж роботи, а для встановлення пенсії на пільгових умовах — спеціальний.

Загальний трудовий стаж — це загальна сумарна тривалість трудової й іншої суспільно корисної діяльності, незалежно від місця роботи, часу і наявних перерв. Він є сьогодні визначальною умовою пенсійного забезпечення кожного працівника найманої праці. Хоча в майбутньому це місце займе страховий стаж.

Спеціальний стаж — сумарна тривалість трудової діяльності (державної служби), але виділена з загального стажу за зазначеним змістом, або за умовами праці, у тому числі за займаною посадою, у яких вона протікала. Спеціальний стаж є однією з важливих умов для пенсійного забезпечення на пільгових умовах, за вислугу років. Найбільш пільгові умови виходу на пенсію нада-

ються тим, хто працював на підземних роботах, на роботах зі шкідливими умовами праці й у гарячих цехах.

Безупинний стаж — це тривалість безупинної трудової діяльності працівника на одному підприємстві, в установі, організації. Але безупинний стаж зараз не має вирішального значення в праві соціального забезпечення.

Що стосується визначення поняття страхового стажу, то воно дається в «Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 року. Страховий стаж — це період (термін), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачує внески на страхування. Якщо інше не передбачено законодавством...¹

§ 2. Обчислення стажу роботи

Законодавством установлений певний порядок обчислення стажу і включення в нього різних видів трудової й іншої суспільно корисної діяльності. Розглянемо цей порядок за видами стажу.

З визначення поняття загального стажу роботи видно, що в нього включається будь-яка робота, виконувана працівником на підставі трудового договору (контракту), на підприємствах, в установах, організаціях, а також на підставі членства в кооперативних господарствах, незалежно від форм власності і тривалості роботи.

Стаж роботи має однакове значення для всіх соціальних груп. Чинним законодавством скасоване обмеження, що раніше існувало, для членів КСП, коли їхній трудовий стаж не тільки не прирівнювався до стажу робітників та службовців, але взагалі не зараховувався в стаж за умови невиконання встановленого в господарстві мінімуму трудової участі.

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 23.— Ст. 121.

Законодавством установлене правило, що у стаж роботи зараховується будь-яка робота, на якій працівник підлягав обов'язковому державному соціальному страхуванню. Це означає, що у пенсійний стаж включається не тільки робота з наймання, але й індивідуальна трудова діяльність громадян, у тому числі зайнятих у колективах орендарів, у селянських (фермерських) господарствах, робота за цивільно-правовими договорами, якщо сплачувалися страхові внески в Пенсійний фонд.

У стаж роботи включаються творча діяльність письменників, художників, композиторів і інших творчих працівників, військова служба і служба в органах безпеки і внутрішніх справ, у воєнізованій охороні і спеціальному зв'язку, у гірничорядувальних частинах незалежно від відомчої підпорядкованості і наявності спеціального чи військового звання.

У трудовий стаж включається навчання у вищих навчальних закладах, у школах і на курсах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації, в аспірантурі, докторантурі і клінічній ординатурі. Раніше таке навчання зараховувалося у трудовий стаж, якщо йому передувала робота чи служба в армії, в органах безпеки і внутрішніх справ.

У стаж роботи включається і час догляду за деякими категоріями непрацездатних. Мається на увазі час догляду за інвалідом у віці до 16 років, а також за пенсіонером, що по висновку медичної установи має потребу в постійному сторонньому догляді.

У стаж роботи при призначенні пенсії за віком включається також час перебування за інвалідністю в зв'язку з нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням.

Не забуті непрацюючі жінки, зайняті вихованням дітей: при призначенні пенсії у їхній трудовий стаж включається час догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми, але не більш ніж до досягнення кожною дитиною віку 3-х років.

Зараховується у трудовий стаж і період проживання дружин віськовослужбовців офіцерського складу, прапорщиків, мічманів, службовців і надстрокової

служби з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їхнього працевлаштування за фахом. Період проживання з чоловіком-військовослужбовцем у таких місцевостях підтверджується довідками, що видаються командирами (начальниками) військових частин, військкоматами.

Стаж обчислюється з фактичною тривалістю трудової діяльності, тобто з дня наймання на роботу роботодавцем і до дня її припинення (звільнення), але іноді він може обчислюватися й у пільговому порядку. Таке обчислення стажу, необхідне для призначення пенсії, встановлено насамперед для військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, у тому числі при виконанні миротворчих операцій за рішенням ООН. Обчислення стажу провадиться на умовах і в порядку, встановленому для визначення термінів цієї служби при призначенні пенсій за вислугу років військовослужбовцям.¹ Для них застосовується пільговий порядок обчислення стажу — один місяць — за три.

На пільгових умовах обчислюється стаж роботи учасникам Великої Вітчизняної війни, реабілітованим громадянам, медичним працівникам деяких установ системи охорони здоров'я, працівникам водного транспорту та ін. Так, громадянам, необгрунтовано притягнутим до кримінальної відповідальності, репресованим і згодом реабілітованим, час утримання під вартою, час відбування покарання в місцях позбавлення волі і заслання, а також перебування на примусовому лікуванні зараховується в стаж у потрібному розмірі.

У Законі спеціально виділена норма про пільгове обчислення стажу за період Великої Вітчизняної війни

¹ Див.: Порядок обчислення вислуги років, призначення і виплати пенсій та грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби і воєнної служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та членам їх сімей: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393 // ЗП України, 1992.— № 7.— Ст. 182; 1994.— № 9.

1941–1945 рр. У подвійному розмірі зараховується в стаж робота на підприємствах, у тому числі в якості вільнонайманого складу у військових частинах, а час перебування у фашистських концтаборах (гетто) та інших місцях примусового утримання громадян у період війни, у тому числі дітей, примусово вивезених з тимчасової окупованої території, — у потрійному розмірі. Робота в м. Ленінграді в період його блокади в роки війни з 8 вересня 1941 р. по 27 січня 1944 р. зараховується в стаж роботи в потрійному розмірі, час проживання в м. Ленінграді в цей період — у подвійному розмірі.

Пільги щодо обчислення стажу роботи мають також медичні працівники, зайняті в лепрозорних і протичумних установах, в установах (відділеннях) лікування осіб, заражених вірусом імунодефіциту, хворих СНІДом, у патологоанатомічних і реанімаційних відділеннях лікувальних установ. Час роботи в цих установах зараховується в стаж роботи в подвійному розмірі. Таке правило обчислення поширюється на всіх працівників цих установ незалежно від займаної посади і характеру виконуваної роботи.

У пільговому порядку загальний стаж обчислюється і працівникам водного транспорту (плавскладу окремих видів судів морського і річкового флоту — капітанам судів і їхнім помічникам, технічному персоналу — машиністам, кочегарам, судовим електрикам, радіооператорам, майстрам з видобудку й обробки риби та ін.). Повний навігаційний період зараховується в стаж за рік роботи.

Робота протягом повного сезону на підприємствах і в організаціях сезонних галузей промисловості, незалежно від відомчої підпорядкованості й організацій, — за Списком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України, зараховується в стаж за рік роботи.¹

Повним навігаційним періодом і повним сезоном вважається тривалість навігації чи фактична тривалість певного виду сезонних робіт у даній місцевості. Якщо працівник відпрацював неповну навігацію чи неповний

¹ Див.: ЗП України, 1992.— № 12.— Ст. 271.

сезон, його робота зараховується в стаж за фактичною тривалістю.

Таким чином, загальний трудовий стаж обчислюється в загальному і пільговому порядку. Стаж, як уже відзначалося, є юридичним фактом, що разом з пенсійним віком визначає право на пенсію за віком; він необхідний при призначенні пенсії за інвалідністю і в разі втрати годувальника, захворювання, а також при вислuzі років офіцерського складу. Від тривалості загального трудового стажу залежить не тільки право на трудову пенсію, але і її розмір. Стаж роботи відображається на розмірі пенсії при неповному стажі роботи, тому що пенсія в цьому випадку призначається в розмірі, пропорційному стажу.

Реформування пенсійного законодавства припускає посилення зв'язку норм пенсійного забезпечення з трудовим внеском, трансформацію трудового стажу в страховий стаж, куди будуть включатися не будь-які періоди трудової діяльності, а лише ті, в період яких працівник сплачував страхові внески.

Спеціальний стаж. При призначенні трудової пенсії розрізняються два види спеціального стажу, з урахуванням яких здійснюється пільгове пенсійне забезпечення. Підставою для їхнього виділення служать відповідно особливі умови праці і зміст роботи, тобто ті сфери господарського комплексу і державної служби, де проходила трудова діяльність.

Спеціальний стаж, виділений щодо особливих умов праці, поділяється, у свою чергу, на два підвиди:

— стаж на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці (Список № 1);

— стаж на інших роботах зі шкідливими і важкими умовами праці (Список № 2).

Списки виробництв, робіт, професій, посад показників зі шкідливими і важкими умовами праці затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 1994 р.¹

¹ Див.: Інформаційний бюлетень Міністерства праці України.— Людина і праця, 1994.— № 6.

Списки № 1 і № 2 — виробництво з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, робота в яких надає право на пенсію на пільгових умовах, — застосовуються поза залежністю від відомчого підпорядкування підприємств, де працювали чи працюють робітники, що звернулися за пенсією, професії чи посади, які названі в цих списках, в відповідних виробництвах і цехах. Так, машиністи локомотивів (і їх помічники) залізничних цехів різних підприємств (судобудівного заводу, хлібозаводу, текстильної фабрики і т.д.) користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення за Списком № 2 на рівні з машиністами локомотивів і їх помічників залізничного транспорту.

Виключення з правил складають працівники хімічної промисловості. Виробництва хімічної промисловості включені у різні розділи Списку № 1 і Списку № 2. Тому питання про право на пільгові пенсії працівників хімічних виробництв вирішуються в залежності від того, у яку систему промисловості входить те чи інше підприємство.

У тих випадках, коли в Списках № 1 і № 2 зазначені виробництва і цехи без перерахування професій і посад, право на пенсію на пільгових умовах і в пільгових розмірах мають усі працівники даних виробництв і цехів незалежно від займаної посади чи найменування професій.

Якщо в Списки № 1 і № 2 включені професії працівників під загальним найменуванням (наприклад, формувальники, названі в підрозділах «Ливарне виробництво», «Металообробка» Списку № 2), то право на пенсію на пільгових умовах мають робітники всіх найменувань цих професій, тобто в даному випадку не тільки формувальники, але і старші, молодші формувальники і помічники формувальників.

Загальні професії, перераховані в Списку № 1 і Списку № 2, належать до всіх галузей господарського комплексу. Наприклад, електрозварювачі, зазначені в розділі «Загальні професії» Списку № 2, мають право на пільгове пенсійне забезпечення незалежно від того, де вони зайняті — у металургійному чи машинобудів-

ному виробництві, на текстильному виробництві, в комунальному господарстві, на залізничному чи іншому транспорті і т.д.

Бригадири і помічники бригадирів мають право на пільгове пенсійне забезпечення нарівні з робітниками тоді, коли вони працюють у бригадах робітників, які професії і спеціальності включені в списки виробництв, цехів, професій і посад, робота в яких надає право на пенсію на пільгових умовах.

Підручні працівники мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо вони безпосередньо названі в списку або в додаткових роз'ясненнях до цих списків.¹ Якщо у відповідному підрозділі Списку № 1 чи Списку № 2 передбачені всі робітники, зайняті на визначених роботах (без перерахування їх професій), право на пільгове пенсійне забезпечення нарівні з усіма робітниками мають і підручні працівники.

У тих випадках, коли в списки включені робітники, зайняті на визначених роботах, право на пільгові пенсії мають усі робітники незалежно від найменування професії.

Інженерно-технічні працівники мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо займана ними посада цілком збігається з посадою, названою у списках. Якщо в списках майстри і помічники майстрів не визначені, то вони не мають права на пільгове пенсійне забезпечення. Однак майстри, що працюють за змінами, користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення, якщо зазначені в даному виробництві. Контрольні, ремонтні й інші майстри користуються правом на пільгове пенсійне забезпечення тільки в тому випадку, коли їхні посади передбачені списками чи додатковими роз'ясненнями.

Робітникам і інженерно-технічним працівникам, зайнятим у виробництві і цехах, що існують в науково-дослідних інститутах, пенсії на пільгових умовах і в пільгових розмірах призначаються на загальних під-

¹ Такі роз'яснення дає Міністерство праці та соціальної політики України.

ставах у відповідності зі Списками № 1 і № 2. Що стосується працівників науково-дослідних відділів і лабораторій зазначених інститутів, то права на пільгове пенсійне забезпечення вони не мають.

Працівники лабораторій мають право на пільгове пенсійне забезпечення, якщо вони прямо передбачені списками. Так, відповідно до розділу «Хімічне виробництво» Списку № 1 правом на пільгове пенсійне забезпечення користуються працівники лабораторій з хімічними спецречовинами, а відповідно до розділу «Хімічне виробництво» Списку № 2 — працівники хімічних лабораторій, цехів і виробництв.

Працівники лабораторій навчальних майстерень у вищих навчальних закладах правом на пільгове пенсійне забезпечення не користуються.

Пенсії на пільгових умовах і в пільгових розмірах на роботах за сумісництвом, професіям і посадам призначаються:

— за Списком № 2 — якщо роботи, що виконуються за сумісництвом, професії і посади передбачені в цьому Списку й у Списку № 1;

— на загальних підставах — якщо одна з робіт, що виконується за сумісництвом, професій і посад передбачена Списками № 1 чи № 2, а інша взагалі списками не передбачена.

Необхідно відзначити, що у стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення, включається час виконання робіт безпосередньо у виробництвах, цехах, ділянках, відділеннях за професіями і посадами, передбаченими Списками № 1 і № 2, якщо працівники зайняті на цих роботах повний робочий день. Робота за сумісництвом не зараховується в стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення.

Відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення» всі робочі місця за умовами праці підлягають обов'язковій атестації, що проводиться спеціальною атестаційною комісією. Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 1992 р.¹

¹ ЗП України, 1992. — № 9. — Ст. 211.

Основна мета атестації полягає в урегулюванні відносин між власником чи уповноваженим ним органом і працівниками в сфері реалізації права на здорові і безпечні умови праці, пільгове пенсійне забезпечення, пільги і компенсації за роботу в несприятливих умовах.

Ще один вид спеціального стажу виділений законодавцем для спеціальної категорії працівників, зайнятих на підземних гірських роботах і в металургії за Списком робіт і професій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1994 р.¹ Ця категорія працівників має ряд особливостей у порівнянні з іншими пенсіонерами за віком, що одержують пенсії на пільгових умовах. Основна особливість — цим працівникам за певних умов пенсія призначається незалежно від віку, якщо вони були зайняті на зазначених роботах весь спеціальний стаж (не менше 25 років), а працівники ведучих професій на цих роботах (не менше 20 років).

Крім зазначених робіт зі шкідливими і важкими умовами праці, віднесених до спеціального стажу, законодавством встановлено і ряд інших видів робіт і професій, що за своїм змістом є спеціальним стажем. Це робота:

— трактористів-машиністів, безпосередньо зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції в колективних та інших підприємствах сільського господарства;

— жінок, що працюють трактористами-машиністами будівельних, дорожніх і вантажно-розвантажувальних машин, змонтованих на базі тракторів і екскаваторів;

— жінок, що працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами на підприємствах сільського господарства;

— жінок, зайнятих протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні і післязбиральній обробці тютюну.

Крім того, до спеціального стажу належить робота жінок у текстильному виробництві, робота водіїв міського транспорту (автобусів, тролейбусів, трамваїв) і вели-

¹ ЗП України, 1992.— № 7.— Ст. 184.

ковантажних автомобілів, зайнятих у технологічному процесі важких і шкідливих виробництв.

На практиці іноді виникає питання: чи можна підсумовувати різні види спеціального стажу працівника при представленні його до пенсії?

Спеціальний стаж підсумовувати можна, але за певним правилом. Воно полягає в тому, що до стажу з більш легкими умовами праці додається стаж з більш важкими умовами праці, але не навпаки. За складністю умови праці розташовуються в наступному порядку: підземні роботи, роботи зі шкідливими умовами праці; робота жінок трактористами-машиністами та на іншій роботі, робота жінок у текстильній промисловості.

Таким чином, при підсумовуванні трудового стажу до часу виконання робіт з важкими умовами праці (Список № 2) приєднуються періоди виконання підземних робіт, робіт з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці й у гарячих цехах (Список №1), а до стажу роботи жінок на підприємствах текстильної промисловості — час виконання всіх інших перерахованих видів робіт.

Приклад. Жінка працювала 4 роки за Списком № 1 печатницею у цеху, 5 років наборщицею (Список № 2), 6 років трактористом-машиністом у радгоспі і 9 років ткачихою на бавовняному комбінаті. Право на пенсію за Списком № 1 вона здобуває в 49 років і 8 міс., тому що вона працювала за Списком № 1 більше половини необхідного стажу (потрібно 7,5 років) і за кожний рік роботи за Списком № 1 зменшується пенсійний вік на 1 рік 4 міс.

Законодавець чітко вказує тривалість спеціального стажу і вік працівника, що дають право вийти на пенсію на пільгових умовах. Для призначення пенсії працівникам на пільгових умовах, зайнятим на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці (за Списком № 1) потрібне досягнення віку для чоловіків 50 років і наявність спеціального стажу 20 років, з них не менше 10 років на зазначених роботах, а для жінок, відповідно: 45, 15 і 7 років і 6 місяців.

Для працівників, зайнятих на інших роботах з тяжкими умовами праці (Список № 2), спеціальний стаж установлений на рівні загального стажу роботи як для чоловіків, так і для жінок (25 і 20 років), знижений лише вік на п'ять років.

Для одержання пенсії за віком на пільгових умовах за Списком № 1 чи Списком № 2 не обов'язково, щоб весь трудовий стаж приходився на роботи, перераховані відповідно в Списках № 1 і № 2. Досить, щоб стаж на цих роботах складав не менше половини необхідного, тобто відповідно за Списком № 1 — 10 років з 20 чи 7,5 з 15, а за Списком № 2 — 12,5 з 25 і 10 років з 20.

Пенсійні пільги (за стажем роботи) надаються незалежно від будь-яких інших додаткових умов, наприклад характеру останньої перед звертанням за пенсією роботи чи місця проживання.

Спеціальний стаж значно підвищує роль стажу в пенсійному забезпеченні і підвищує відповідальність роботодавця за безпечні і здорові умови праці. Визнання двоїстого характеру сутності спеціального стажу, що має як забезпечувальний, так і трудовий аспект, настановує на думку обмеження загальнодержавного пільгового забезпечення пенсіями працівників за мотивами шкідливості чи небезпеки умов праці. Механізм зміни існуючого порядку пропонується в Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення. Пропонується поступове перенесення центру вагомості фінансування пенсійних (виробничих) пільг на роботодавця і створення професійних пенсійних систем. При цьому держава бере на себе зобов'язання гарантувати збереження придбання пенсійних пільг і надання права на достроковий вихід на пенсію працівникам, зайнятим на роботах зі шкідливими і тяжкими умовами праці.

§ 3. Вислуга років як спеціальний стаж роботи, застосований у пенсійному забезпеченні

Вислуга років — це особливий вид спеціального стажу окремих категорій працівників, що передбачає піль-

гове пенсійне забезпечення в зв'язку з утратою професійної, працездатності і виходом на пенсію до настання віку, що дає право на пенсію за віком.

У юридичній літературі вислуга років визначається як тривалий, вимірюваний кількістю років стаж трудової чи державної діяльності, що створює за певними умовами право на відповідні конкретні види пільг і переваг (грошові виплати, пенсії, додаткові відпустки).¹

Вислугі років властиві ті ж загальні риси, що і стажу роботи взагалі, хоча є, звичайно, і специфічні особливості для даного виду трудового стажу.

При вислугі років призначення пенсії пов'язано не з досягненням пенсійного віку і наявністю загального стажу роботи, а в зв'язку з утратою професійних якостей, коли працівник не може повноцінно працювати за своєю спеціальністю до встановленого пенсійного віку. Тому йому призначається пенсія як часткова компенсація втраченої працездатності за фахом. Державне пенсійне забезпечення за вислугою років введено давно. Воно належить до періоду появи професійної військової служби і служби державних чиновників, а в Союзі РСР — до середини двадцятих років (1925 р.).

У даний час вислуга років як норма-пільга застосовується до багатьох категорій державних службовців, у тому числі військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ, прокурорів, суддів, митних органів, цивільної авіації і льотно-випробувального складу, інших фахівців господарського комплексу України. Перелік державних органів, установ, підприємств, організацій і посад, служба, робота в яких надає право на пенсію за вислугу років, а також тривалість вислуги, встановлюється законодавством окремо для кожної категорії осіб.

Наприклад, коло осіб з числа військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, що мають право на пенсію за вислугу років, визначене Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців

¹ Трудовое право: Энцикл. Справ. / Гл. ред. Иванов С.А.— М.: Сов. энцикл., 1979.— С. 14.

і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р.¹, постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. «Про порядок обчислення вислуги років, призначення і виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». Крім того, Міністерством оборони України і Міністерством внутрішніх справ України, кожним окремо, прийняті Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій та допомог за вислугу років.

Вислуга років військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, тобто тривалість служби у складі Збройних Сил України чи органів внутрішніх справ України, встановлюється для:

— осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів, військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ — 20 років професійної військової служби;

— осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом, а також осіб середнього і вищого начальницького складу органів внутрішніх справ, звільнених зі служби за віком, у зв'язку з хворобою, скороченням штатів, і тих, хто до дня звільнення досягнув, встановленого віку і має загальний стаж 25 календарних років, з яких не менше 12 років 6 місяців складає військова служба чи служба в органах внутрішніх справ.

У вислугу років військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ, крім служби в армії чи міліції, зараховуються і деякі інші види роботи (служби) (час роботи в органах державної влади, суддів, прокурорів, слідчих) і на інших посадах, зазначених у законі.

Терміни служби в армії чи органах внутрішніх справ зараховуються за фактичною тривалістю (у календарному вираховуванні). Хоча в багатьох випадках законо-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 29.— Ст. 399.

давством передбачене пільгове вирахування вислуги. Так, один місяць служби у військових частинах у період бойових дій і воєнний час, а також час виконання робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, до 1 січня 1988 року, вважається за три місяці вислуги; один місяць служби на літній роботі в реактивній і турбогвинтовій авіації, у частинах і підрозділах з підтримки режиму надзвичайного стану, на атомних підводних човнах, на посадах водолазів — за два місяці вислуги та ін.

Коло осіб з числа військовослужбовців і працівників органів внутрішніх справ, що мають право на пенсію за вислугу років, як уже відзначалось, визначене Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р. (з наступними змінами і доповненнями). Правила обчислення вислуги років затверджені спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. «Про порядок обчислення вислуги років, призначення і виплату пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ».¹

У даний час вислуга років як норма-пільга застосовується до багатьох категорій державних службовців, працівників прокуратури, суддів, митних органів, цивільної авіації і льотно-випробувального складу, інших фахівців господарського комплексу України. Перелік державних органів, установ, підприємств, організацій і посад, служба, робота в яких надає право на пенсію за вислугу років, а також тривалість вислуги встановлюються законодавством окремо для кожної категорії осіб.

Вислуга років державних службовців. Вислуга років державних службовців та їх пенсійне забезпечення встановлено Законом України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р.², а питання її обчислення регулюється спеціальним нормативним актом «Про поря-

¹ ЗП України, 1992. — № 7. — Ст. 182.

² Відомості Верховної Ради України, 1993. — № 52. — Ст. 490.

док обчислення стажу державної служби», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 1994 р.¹ (зі змінами та доповненнями).

До державних службовців належать особи, що займають посади в державних органах і їхньому апараті з практичного виконання задач і функцій держави, і ті, хто отримує зарплату за рахунок державного бюджету. Держслужбовці мають право виходу на пенсію при наявності загального трудового стажу для чоловіків — не менше 25 років, для жінок — не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби — не менше 10 років. У стаж держслужби включають тільки визначені види роботи (служби), затверджені постановою Кабінету Міністрів України. Але при цьому необхідно мати на увазі, що право на пенсію в зв'язку з державною службою поширюється лише на тих осіб, які були на держслужбі на момент виходу на пенсію.

Право на пенсію за держслужбу мають особи, що працювали в держапараті на 1 січня 1994 р., тобто на день введення Закону в дію.

Розглядаючи питання про стаж держслужби, необхідно відзначити, що цей стаж офіційно в Законі не іменується вислугою років. Однак критерії оцінки держслужби, пільги, надані за неї, дозволяють обґрунтовано стверджувати, що цей стаж може бути віднесений до категорії спеціального стажу роботи (вслуги років), незалежно від того, що при виході на пенсію враховується не тільки наявність стажу держслужби, але і досягнення службовцем пенсійного віку.

Закон України «Про державну службу» у частині, що регулює питання службової кар'єри, матеріального і соціально-побутового забезпечення державних службовців, поширюється також на народних депутатів України, відповідно до їхнього статусу,² суддів, працівників митних органів, інших категорій працівників, прирівняних до держслужбовців.

¹ ЗП України, 1994.— № 8.— Ст. 213.

² Див.: Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 3.— Ст. 17.

Вислуга років суддів — встановлена Законом України «Про статус суддів»,¹ у якому є норма: кожен суддя у випадку відставки за власним бажанням, за станом здоров'я чи після закінчення терміну повноважень має право на вибір — вийти на пенсію на умовах державного службовця чи на одержання щомісячного довічного грошового утримання при стажі роботи на посаді не менше 20 років і досягненні пенсійного віку.

У стаж роботи, що дає право на відставку судді й одержання щомісячного довічного грошового утримання, крім роботи на посадах суддів України, державних арбітрів, відомчих арбітражів України, також зараховується:

— час роботи на посадах суддів і арбітрів у судах і державному і відомчому арбітражі колишнього СРСР і республік, що раніше входили в СРСР;

— час роботи на посадах, безпосередньо пов'язаних з керівництвом і контролем за діяльністю суддів у Верховному Суді України, в обласних судах, Київському і Севастопольському міських судах, Міністерстві юстиції України і підвідомчих йому органах на місцях, Вищому арбітражному суді України та обласних арбітражних судах, а також на посадах прокурорів і слідчих, за умови наявності у всіх зазначених осіб стажу роботи на посадах судді не менше 10 років.²

Про вислугу років працівників прокуратури. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру»³ працівники прокуратури, яким привласнені класні чини, зі стажем роботи в органах прокуратури 20 років і більше мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років. До працівників прокуратури належать слідчі, працівники, що займають прокурорські посади (Генеральний прокурор України і його заступники, старші помічники і помічники прокурора, начальники управлінь і відділів, їхні заступники, старші прокурори і прокурори управлінь і відділів).

¹ Відомості Верховної Ради України, 1993. — № 8. — Ст. 56.

² Див.: Відомості Верховної Ради України, 1994. — № 26. — Ст. 203.

³ Відомості Верховної Ради України, 1991. — № 53. — Ст. 793.

У стаж роботи, що дає право на пенсію за вислугу років слідчим, іншим працівникам прокуратури, зараховується увесь час роботи в органах прокуратури, у тому числі військової прокуратури, на посадах:

— слідчого, начальника чи заступника начальника слідчого підрозділу (відділу, частини), що безпосередньо займається веденням попереднього слідства;

— робота на зазначених посадах в органах внутрішніх справ і Служби безпеки України з безпосереднього ведення попереднього слідства;

— частково оплачувана відпустка жінкам, що доглядають за дитиною до досягнення нею 3 років.

Прокурорським працівникам у стаж роботи (вислугу років) зараховується:

— час роботи на прокурорських посадах, перерахованих вище, у тому числі у військовій прокуратурі;

— слідча робота в органах прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України, робота суддів;

— частково оплачувана відпустка жінкам, що доглядають за дитиною до досягнення нею 3 років.

Від тривалості стажу роботи в органах прокуратури залежить розмір пенсії за вислугу років.

Про вислугу років працівників (посадових осіб) митних органів України. На працівників, що проходять службу в митних органах і мають персональні звання, поширюються правила пенсійного забезпечення за вислугу років.

Для них встановлюється термін вислуги і вік виходу на пенсію:

для жінок відповідно 20 років вислуги і 50 років за віком, чоловіків — 25 років вислуги і 55 років за віком.¹

У трудовий стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, зараховується:

— час служби в митних органах на посадах, при занятті яких посадовим особам привласнюються персональні звання; час служби в Збройних Силах і інших військових формуваннях колишнього СРСР і України;

¹ Див.: Положення про порядок та умови проходження служби у митних органах: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 9 лютого 1993 // ЗП України, 1993. — № 6. — Ст. 97.

— час роботи в правоохоронних органах, а також державної виконавчої влади і місцевого самоврядування;

— час роботи за межами України, якщо до цього особа працювала в митних органах і мала персональне звання;

— час навчання в митних органах, а також в аспірантурі (докторантурі) з відривом від роботи не більш ніж три роки і поверненням на роботу в митні органи;

— час відпустки в зв'язку з вагітністю, пологами і частково оплачуваної відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею 3-літнього віку.

Про вислугу років працівників авіації і льотно-випробувального складу цивільної авіації. Вислуга років застосовується до працівників льотної і льотно-випробувального складу, диспетчерів, що здійснюють управління повітряним рухом, а також інженерно-технічних працівників, бортпровідників і інших осіб — за переліком посад і робіт, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р.¹

Вислуга років диференційована в залежності від статті. Для жінок вона встановлена 20 років, а для чоловіків — 25 років. Термін вислуги років обчислюється по-різному, у залежності від виду льотної роботи, нальоту годин, виду літальних апаратів, їхнього типу, характеру роботи й інших показників. У термін вислуги років зараховується робота на посадах, зазначених у переліку.

Вислуга років як категорія спеціального стажу поширюється на велику групу фахівців господарського комплексу України. Перелік таких фахівців зазначений у стст. 52, 54, 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Частина з них і раніше (до прийняття Закону) забезпечувалася пенсіями за вислугу років, а частина — на пільгових умовах за Списком № 2.

Додатково одержали право на пенсію за вислугу років:

— працівники локомотивних бригад і окремих категорій робітників, що безпосередньо забезпечують

¹ ЗП України, 1992.— № 9.— Ст. 209.

організацію перевезень і безпеку руху на залізничному транспорті й у метрополітенах;

— плавсклад судів морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості;

— механізатори (докери-механізатори);

— водії вантажних автомобілів, безпосередньо зайняті в технологічних процесах на шахтах, у рудниках, розрізах і рудних кар'єрах, на вивозі вугілля, сланцю, руди, породи;

— працівники геологорозвідувальних експедицій;

— працівники, які безпосередньо зайняті на лісозаготовках і лісостві.

Тривалість вислуги років перерахованих категорій працівників різна. Вона встановлюється окремими списками професій і посад, робота в яких надає право на пенсію за вислугу років. Списки затверджені постановою Кабінету Міністрів України.¹ У більшості випадків вислуга років тісно пов'язана з загальним стажем роботи і встановлюється на рівні загального трудового стажу для чоловіків і жінок при зниженні віку на 5 років. Наприклад, працівники локомотивних бригад залізничного транспорту і плавскладу морського і річкового флоту мають право на пенсію за вислугу років: чоловіки — після досягнення 55 років і при загальному стажі роботи не менше 25 років, з них не менше 12 років і 6 місяців на зазначеній роботі; жінки — до досягнення 50 років і при загальному стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років на зазначеній роботі.

На таких же умовах, при такій же тривалості вислуги років забезпечуються пенсіями й інші категорії працівників (водії вантажних автомобілів, зайняті на обслуговуванні шахт і рудників, працівники геологорозвідувальних експедицій, лісозаготівельники). Для докерів-механізаторів встановлена інша вислуга: для чоловіків — 20 років при загальному стажі роботи не менше 25 років і віці 55 років, а для жінок відповідно: 20, 15 і 50 років. Така ж вислуга років встановлена і для працівників

¹ Див.: ЗП України, 1992.— № 11.— Ст. 271; 1994.— № 4.— Ст. 70.

спеціальних видів морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості незалежно від віку.

Традиційна вислуга років у працівників освіти, охорони здоров'я, творчих працівників, а останнім часом вислуга років поширена на фахівців системи соціального захисту, професійних спортсменів, на науковців і педагогів державної вищої школи III і IV рівнів акредитації, журналістів і нотаріусів.

Для працівників освіти встановлена тривалість вислуги за фахом 25 років. У стаж роботи за спеціальністю зараховується, як правило, педагогічна діяльність учителів, директорів шкіл, що завідують навчальною і навчально-виховною частиною, викладачів, що працюють у вищих установах освіти I і II рівнів акредитації й інших осіб за переліком установ освіти і посад, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 р.¹

Велике кбло працівників охорони здоров'я, на яких поширюється вислуга років. Це: лікарі, середній медичний персонал (незалежно від посад у лікарнях, установах усіх типів і найменувань), а також провізори, що працюють в аптеках, лікарі і середній медперсонал, зайнятий у санаторно-курортних установах, медико-соціальних експертних комісіях (МСЕК) і бюро судово-медичної експертизи. Тривалість вислуги років для медичних працівників установлена така ж, як і для працівників освіти — 25 років.

Вислуга років і термін її тривалості поширюється і на невелике коло працівників органів соціального захисту. Це, в основному, медичні працівники, зайняті в інтернатних установах і медичних відділеннях протезних підприємств. На фахівців міністерства і регіональних управлінь соціального захисту поширюється положення про державну службу.

Вислугою років вважається професійна діяльність спортсменів — заслужених майстрів спорту і майстрів міжнародного класу. Для видатних спортсменів (чоловіків і жінок), що мають особливі заслуги перед

¹ Див.: ЗП України, 1994. — № 4. — Ст. 79.

фізкультурним рухом, установлений термін трудово-го стажу для виходу на пенсію 20 років і перебування в складі збірних команд України не менше 6 років. У стаж зараховуються всі періоди перебування професійних спортсменів у складі збірних команд України, а також інші види трудової діяльності, передбачені ст. 56 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, обчислюється на підставі трудової книжки й інших документів, що підтверджують перебування в складі збірних команд України, а також наявність звання заслуженого майстра спорту чи майстра спорту міжнародного класу.

Творча діяльність артистів театральних концертних підприємств і колективів також вимірюється вислугою років. Вона диференційована в залежності від характеру творчої діяльності. Наприклад, право на пенсію за вислугу років виникає:

а) при наявності 20-літнього стажу роботи зі спеціальності артистів балету і балету на льоді;

б) при наявності 25-літнього спеціального стажу роботи артистів, що грають на духових інструментах у професійних художніх колективах;

в) при наявності 30-літнього спеціального стажу у артистів хору театрів опери і балету і професійних художніх колективів. Спеціальний стаж, що дає право на пенсію за вислугу років, обчислюється за особливими правилами в залежності від виду творчої діяльності.¹

Спеціальний стаж науково-педагогічних працівників вищих державних навчальних закладів III і IV рівнів акредитації. Цей вид стажу встановлений Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 1 грудня 1998 р.,² зі змінами, внесеними Законом

¹ Див.: Перелік посад артистів театральних концертних й інших видовищних установ, підприємств і колективів, які мають право на пенсію за вислугу років незалежно від віку: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 // ЗП України, 1992.— № 11.— Ст. 271.

² Див.: Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 2-3.— Ст. 20.

України від 6 квітня 2000 року № 1646-III.¹ Відповідно до цих Законів науково-педагогічні працівники прирівнюються в пенсійному забезпеченні до державних службовців. Але призначення пенсій провадиться за законодавством про науку. За ними закріплене право виходу на пенсію на умовах спеціального стажу: для чоловіків — при наявності загального стажу роботи не менше 25 років, у тому числі спеціального стажу науковцем чи педагогом державного вищого навчального закладу, і тих, хто має вчене звання чи вчену ступінь, — не менше 20 років і досягнення пенсійного віку чоловіками (60 років); для жінок — відповідно: 20, 15 і 55 років.

Стаж науково-педагогічних працівників державної вищої школи обчислюється з дати присудження вченого ступеня чи присвоєння вченого звання.

Перелік посад науковців у державних вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, що мають право на пенсію за науковий стаж, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 р. № 923,² зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України 2 серпня 2000 р. № 1191.³ Він є вичерпним і розширювальним тлумаченням не підлягає.

Нові правила пенсійного забезпечення науково-педагогічних працівників вступили в дію з 22 червня 1999 року і здійснюються поетапно: на першому етапі (з 22.06.99) право вийти на пенсію отримали науково-педагогічні працівники з науковим стажем: чоловіки — 30 років, жінки — 25 років; з 1 січня 2000 року — науковці, що мають науковий стаж, — чоловіки — 25 років, жінки — 20 років. І, нарешті, з 1 липня 2000 року науковці з науковим стажем — чоловіки — 20 років, жінки — 15 років.

Що стосується журналістів, то їх творча діяльність у державних і комунальних засобах масової інформації розглядається як спеціальний стаж роботи,

¹ Відомості Верховної Ради України: 2000. — № 28. — Ст. 223.

² ЗП України, 2000. — № 2. — Ст. 41.

³ Офіційний вісник України, 2000. — № 31. — Ст. 1313.

що прирівнюється до стажу державної служби.¹ Стаж обчислюється за методикою й у порядку, установленому законодавством про державну службу. З цього питання 23 вересня 1997 р. прийнято Закон України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів». Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову № 377, якою затвердив порядок оплати праці, вирахування розміру пенсій та інші соціальні гарантії. Однак журналісти не мають статусу державного службовця і пенсія їм призначається за Законом України «Про засоби масової інформації...».

Ще одна категорія працівників, *державні нотаріуси*, які відповідно до Указу Президента України «Про врегулювання діяльності нотаріату в Україні» від 23 серпня 1998 р. прирівнюються за стажем роботи, оплатою праці і пенсійним забезпеченням до державних службовців. Це означає що для вирішення питання про пенсійне забезпечення, визначальне значення має спеціальний стаж роботи нотаріуса. Він повинен бути встановлений щодо тривалості і відповідати вимогам державного службовця.

§ 4. Докази загального та спеціального стажу роботи

Як доказ трудового стажу, необхідного для призначення пенсії, приймаються певні документи. Основним документом, що підтверджує трудову діяльність працівника (її тривалість, характер і т.д.), є сьогодні трудова книжка.² Трудові книжки ведуться з 1939 р. на всіх працівників підприємств, установ і організацій, а з 1965 р. — і на членів колективних сільгосппідприємств (КСП).

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 50.— Ст. 302.

² Див.: Про трудові книжки: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 // ЗП України, 1993.— № 8.— Ст. 71; Інструкція про порядок ведення трудових книжок на підприємствах, в установах і організаціях: Затверджено наказом Мінпраці, Мінюста і Мінсоцзахисту від 29 липня 1993 р.

Відповідальність за ведення, облік, збереження і видачу трудових книжок покладається на власника підприємства чи уповноваженого ним органу. Усі записи в трудовій книжці про прийом на роботу, переведення на іншу постійну роботу чи звільнення вносяться роботодавцем на підставі документів і з посиланням на них (накази, розпорядження).

Якщо працівник до вступу на дане підприємство (установу, організацію) уже працював, але на нього не була заведена трудова книжка, то при заповненні її вноситься запис про стаж роботи на підставі правильно оформлених документів і з посиланням на них, на якому підприємстві (чи установі, організації), які періоди й на яких посадах працював власник трудової книжки. Запис у трудовій книжці про стаж роботи є доказом у тому випадку, якщо вона зроблена на підставі документів.

При втраті трудової книжки її власнику видається нова трудова книжка з написом «Дублікат» у правому верхньому куті першої сторінки. Дублікат трудової книжки заповнюється за загальними правилами. У розділі «Відомості про роботу» на підставі раніше виданих наказів і розпоряджень вносяться записи про роботу на підприємстві, що видає дублікат, а запис про загальний стаж роботи до надходження на дане підприємство (в установу, організацію) провадиться за тими правилами, що і запис у трудовій книжці.

Вносити виправлення в записі про терміни і характер виконуваної роботи чи займаної посади, про причини звільнення й інших свідчень про роботу може лише те підприємство (установа, організація), яким був зроблений неправильний чи неточний запис. Виправлення повинні цілком відповідати оригіналу наказу чи розпорядженню. У випадку втрати наказу чи розпорядження, або невідповідності їх фактично виконуваних робіт, виправлення відомостей про роботу провадиться на підставі інших документів, що підтверджують виконання роботи, не зазначеної в трудовій книжці. Усі виправлення завіряються у встановленому порядку. Показання свідків не можуть служити підставою для виправлення внесених раніше записів.

Крім трудової книжки, доказом трудового стажу можуть служити інші документи, видані за місцем роботи, служби, а також архівними установами. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії при відсутності трудової книжки чи відповідних записів у ній затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1993р.¹

Документами, що підтверджують трудовий стаж (при відсутності трудової книжки), можуть бути такі: довідки, виписки з наказів, особові рахунки і відомості на видачу заробітної платні, архівні довідки, посвідчення, характеристики, письмові трудові договори й угоди з оцінками про їхнє виконання й інші документи, що містять свідчення про час роботи. При відсутності зазначених документів приймаються членські квитки профспілки. При цьому підтверджуються періоди роботи лише за час, про який є відмітки про сплату членських внесків.

Час роботи осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованою на приватній власності і винятково на їхній праці (оренді чи в особистому фермерському господарстві), устанавлюється згідно з довідками Пенсійного фонду України про сплату страхових зборів у фонд.

Для підтвердження творчої діяльності працівників приймаються довідки періоду сплати страхових зборів у Пенсійний фонд України.

У зв'язку з пенсійною реформою будуть поступово змінюватися джерела доказів трудового внеску працівників. Уже зараз, наприклад, у Львівській області, де здійснюється персоніфікований облік внесків у Пенсійний фонд, основним доказом трудового стажу є довідка (відомості) про сплату страхових внесків. Саме за сплатою внесків будуть судити про стаж роботи, але вже не про трудовий, а про страховий стаж.

Доказом військової служби, служби в органах державної безпеки є: військові квитки, довідки військових комісаріатів, військових частин і установ системи

¹ Див.: ЗП України, 1993.— № 2.— Ст. 273.

Міноборони, Прикордонних військ, Управління державної охорони, інших військових формувань, створених Верховною Радою України, Службою безпеки України, а також довідки архівних і військово-лікувальних установ колишніх Збройних Сил Союзу РСР, Служби безпеки, органів внутрішніх справ. Військова служба в складі діючої армії в період бойових дій, у тому числі при виконанні миротворчих операцій, зараховується у трудовий стаж на підставі довідок військових комісаріатів, що видаються в порядку, обумовленому Міноборони України.

У підтвердження служби в органах внутрішніх справ приймаються довідки, що видаються в порядку, обумовленому МВС України. Час служби у воєнізованій охороні, в органах спеціального зв'язку і гірничорятувальних частин встановлюється в звичайному порядку, передбаченому для працівників підприємств.

Час навчання у вищих навчальних закладах, професійно-технічних училищах, на курсах підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів, в аспірантурі, докторантурі і клінічній ординатурі підтверджується дипломами, посвідченнями, а також довідками й іншими документами, виданими на підставі архівних даних про період навчання. При відсутності в документах таких відомостей як доказ часу навчання можуть прийматися довідки про тривалість навчання в навчальному закладі у відповідні роки за умови, що в документах є дані про закінчення навчального періоду чи окремих його етапів.

Тривалість тимчасової непрацездатності, що почалася в період роботи, встановлюється на підставі довідок, виданих за місцем цієї роботи.

Документами, що підтверджують перебування на інвалідності, можуть бути виписка з акта огляду медико-соціальної експертної комісії, пенсійне посвідчення, посвідчення одержувача допомоги чи довідка управління соціального захисту населення й інші документи.

Документами, що підтверджують вік, можуть бути свідоцтво про народження, або виписка з паспорта, або довідка органів управління житловим фондом і інші.

Час догляду непрацюючої матері за малолітніми дітьми встановлюється на підставі свідоцтва про народження дитини чи виписки з паспорта (у випадку смерті дитини — свідчення про смерть), а також документів про те, що до досягнення дитиною 3-літнього віку мати не працювала (виписка з трудової книжки, довідка органів управління житловим фондом чи довідка сільської, селищної ради).

Період проживання дружин осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їхнього працевлаштування за фахом, підтверджується довідками, виданими командирами (начальниками) військово-навчальних (навчальних) установ, підприємств і організацій у порядку, визначеному Міністерства Оборони України. При цьому для дружин військовослужбовців, звільнених з дійсної військової служби до 1 січня 1990 р., період проживання з чоловіками в місцевостях, де була відсутня можливість їх працевлаштування за фахом, підтверджується довідками, виданими військовими комісаріатами.

Час перебування у фашистських концтаборах, гетто й інших місцях примусового утримання в період війни осіб, у тому числі дітей, примусово вивезених з тимчасово окупованої території в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., підтверджується будь-якими документами того часу, у яких містяться необхідні відомості. При відсутності таких документів приймаються довідки, видані архівними установами, органами державної безпеки чи внутрішніх справ за місцем прибуття згаданих осіб в Україну, а також Службою розшуку Національного комітету товариства Червоного Хреста України.

У тих випадках, коли документи, що підтверджують трудовий стаж, не збереглися, періоди роботи можуть підтверджуватися на підставі показань свідків. При цьому законодавство виходить з того, що документи можуть бути відсутніми через дві основні групи причин:

1) у зв'язку з воєнними діями, стихійним лихом, аваріями чи катастрофами і іншими надзвичайними ситуаціями;

2) у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації чи відсутність архівних даних з інших причин.

У першому випадку трудовий стаж встановлюється на підставі показань не менше ніж двох свідків, що знають заявника через спільну з ним роботу на одному підприємстві, в установі, організації, сільгосп підприємстві чи в одній системі.

В іншому випадку трудовий стаж встановлюється на підставі показань не менше двох свідків, що знають заявника через спільну з ним роботу на одному підприємстві чи в одній системі і що мають документи про свою роботу за час, у відношенні якого вони підтверджують роботу заявника. На підставі показань одного чи більше свідків, що мають відповідні документи, також можуть бути підтверджені періоди перебування громадян під час війни у фашистських концтаборах.

Процедура підтвердження трудового стажу за допомогою показань свідків регламентується відповідними відомчими нормативними актами (наказами, інструкціями, положеннями). Цією роботою займаються органи соціального захисту населення за місцем проживання пенсіонера.

Трудовий стаж за показаннями свідків встановлюється на підставі особистих показань двох чи більше свідків, запрошених у районне (міське) управління соціального захисту. У виняткових випадках, наприклад у зв'язку з хворобою свідка, управління соціального захисту може, не викликаючи його для дачі особистих показань, обмежитися розглядом його письмових показань, якщо підпис свідка засвідчений у відповідному порядку. Крім того, начальник управління соціального захисту може доручити фахівцю управління соціального захисту опитати свідків за місцем їх проживання і розглянути письмові показання, дані в присутності працівника управління соціального захисту населення.

При відмові у встановленні трудового стажу в рішенні управління соціального захисту викладаються мотиви відмовлення. Рішення оголошується заявнику, а якщо він не міг бути присутнім і рішення було прийнято в його відсутність, то воно повідомляється йому поштою в п'ятиденний термін із дня винесення. За бажанням заявника надається можливість ознайомитися з протоколом засідання комісії з розгляду заяв. Показання заявника, свідків і рішення комісії заносяться до відповідного протоколу. У рішенні комісії про встановлення трудового стажу вказується, на якому підприємстві (установі, організації) працював заявник (чи померлий годувальник сім'ї), у якості кого, з якого і по який час.

У протоколі відзначаються дата опитування свідків і дата винесення рішення управлінням соціального захисту населення. Протокол підписується керівником управління чи його заступником і скріплюється печаткою управління соціального захисту населення.¹

¹ Протокол також підписують заявник і свідки, які підтверджують свої показання, що були внесені в протокол.

Глава VI ПЕНСІЇ ЗА СТАРІСТЮ¹

§ 1. Поняття і соціальне призначення пенсії

Пенсія є однією з гарантій забезпечення непрацездатних громадян у встановлених законодавством випадках. Для непрацюючих пенсіонерів пенсія фактично служить основним джерелом засобів існування, замінивши колишню заробітну плату.

Проблематичним у цьому зв'язку є насамперед питання про рівень матеріального забезпечення, який повинна підтримувати пенсія. У відповідності зі ст. 46 Конституції України, «пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом». Це один з найважливіших принципів соціальної політики держави. Соціальний добробут людини складає передумову й основу справжньої свободи особи. Забезпечення його, а разом з тим і реальних прав і свобод людини і громадянина залежить від соціально-економічної політики суспільства, держави і відповідно від якості нормативних актів, що регулюють соціальну захищеність особистості в правовій державі.

Пенсія, на нашу думку, — не благодійна акція, не дарунок держави. Пенсія — це зароблена працею приватна власність громадянина, право на яку, згідно ст. 41 Конституції України, охороняється законом. Тому тут

¹ Конституційна назва пенсії.

не прийняті принципи адресної соціальної допомоги, про яку так багато говориться в засобах масової інформації. Пенсія повинна відповідати принципу: як працювала людина протягом трудової діяльності, стільки й одержала за старістью.

Пенсія є одним з основних і капіталомістких видів соціального забезпечення. Сформована, а точніше залишена Україні в спадщину від колишнього Союзу РСР, пенсійна система сьогодні діє і розвивається. Чисельність громадян у країні, що одержують пенсії, постійно збільшується. За роки незалежності України кількість пенсіонерів, що одержують пенсії відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», збільшилася на 1,5 млн чол.¹ Збільшуються і витрати коштів на цілі пенсійного забезпечення. На 2001 рік, як уже відзначалося, вони складуть за бюджетом Пенсійного фонду України 16,4 млрд грн.²

Ведуче місце в системі пенсійного забезпечення займають пенсії за віком (старістью). З загального числа пенсіонерів у країні приблизно 80 відсотків складають пенсіонери за віком.³ Переважна кількість пенсіонерів — це люди літнього віку, багато років раніше працювали на підприємствах і в організаціях на постійній основі за трудовим договором (контрактом). Усі вони підлягали обов'язковому державному соціальному страхуванню, що здійснювалося фактично за рахунок державного бюджету. Страхові внески сплачували підприємства за тарифом (диференційовано) у залежності від галузі народного господарства.

Діючий Закон України «Про пенсійне забезпечення» 1991 р. передбачає широке коло осіб, які мають право на трудову пенсію.

До таких осіб належать, зокрема:

а) працюючі на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах, незалежно від використовуваних форм власності чи господарювання, або були членами

¹ О. Гаряча // Праця і зарплата, 13.03.99 р.

² Урядовий кур'єр, 2000. — № 196.

³ Урядовий кур'єр, 1996. — 1 жовтня.

КСП, інших об'єднань, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

б) особи, які займаються підприємницькою діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно її праці, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

в) члени творчих спілок, а також інші творчі працівники, які не є членами таких спілок, — за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд України;

г) інші особи, що підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню;

д) працівники воєнізованих формувань, які не підлягають державному соціальному страхуванню, особи начальницького і рядового складу фельд'єгерської служби Міністерства зв'язку України;

е) вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;

ж) особи, які стали інвалідами в зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків або в зв'язку з виконанням дій по рятуванню людського життя, по охороні державної, колективної й індивідуальної власності, а також по охороні правопорядку;

з) особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом у віці до 16 років, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду;

і) члени сімей вказаних вище осіб і пенсіонерів з числа цих осіб — у випадку втрати годувальника.¹

Закон встановлює дві групи державних пенсій: трудові і соціальні. До трудових пенсій належать пенсії: за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років.

Соціальні пенсії призначаються і виплачуються всім непрацездатним, непрацюючим громадянам, що не мають права на трудову пенсію. У нашій країні вони введені вперше в 1991 році.

Але повертаючись до визначення поняття пенсії, слід зазначити, що в юридичній літературі досить доклад-

¹ Див.: Ст. 3 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

но розглянуті поняття й істотні ознаки пенсії. Проте на деяких розходженнях і позиціях вчених ми зупинимося, тому що це торкається істотних рис пенсії. До їхнього числа належать: поняття соціально-правової природи пенсій; періодичність виплати пенсій та ін.

Пенсією за віком прийнято називати таку пенсію, що встановлюється у зв'язку з досягненням певного віку і наявністю в той же час необхідного стажу роботи. Вік, що дає право на пенсію за віком, іменується пенсійним.¹ Він також, як і тривалість стажу, встановлюється законом.

Право на пенсію за віком нерозривно пов'язано з трудовою діяльністю людини в суспільному виробництві. Досягнення пенсійного віку служить підставою для припинення трудових відносин працівників з роботодавцями, у зв'язку з чим у держави виникає необхідність пенсійного забезпечення громадян.

Термін «пенсія» походить від лат. *pensio*, що означає платіж — регулярна грошова виплата як матеріальне забезпечення за старістю, інвалідністю, за вислугу років, при втраті годувальника.²

У тлумачному словнику російської мови С.І. Ожегова слово «пенсія» визначається як «грошове забезпечення за вислугу років, по інвалідності, непрацездатності і т.п.».³

В юридичній літературі з соціального забезпечення пенсія визначається по-різному. Так, Е.І. Астрахан вперше в 1946 р. запропонував таке розгорнуте визначення поняття пенсії з соціального страхування: пенсія — це «періодичні виплати, що проводяться за ра-

¹ У законодавстві термін «пенсійний вік» не вживається. Замість нього в кожному випадку визначається вік, з досягнення якого призначається пенсія за віком. Введення цього терміну обіймає декілька віків, диференційованих з різних підстав (за статтю, умовами праці та ін.), це надто зручно.

² Словарь иностранных слов. — 7-е изд. перераб. — М.: Русский язык, 1979. — С. 380.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. проф. Н.Ю. Шведовой, 12-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1978. — С. 455.

хунок коштів соціального страхування з метою матеріального забезпечення працівника чи його сім'ї у зв'язку з остаточним чи тривалим вибуттям його з числа повноцінних працівників».¹

В.А. Ачаркан визначає пенсію як «грошове забезпечення, одержуване із суспільних фондів споживання громадянами при настанні в них постійної чи стійкої непрацездатності, або презюмованої (за віковою ознакою, у зв'язку з вислугою років), або встановлюваної шляхом медичного обстеження (для визначення інвалідності); пенсія призначається громадянам за їхню працю в минулому чи іншу суспільно корисну діяльність і призначена служити для них постійним і основним джерелом коштів до існування».²

Думку В.А. Ачаркана про те, що пенсійне забезпечення засноване на втраті громадянином працездатності, розділяє Я.М. Фогель, який стверджує, що загальною передумовою виникнення пенсійних правовідносин є постійна чи тривала непрацездатність, тобто визначений соціально-біологічний стан організму людини.³

В.Н. Толкунова вважає, що «пенсія — це матеріальне забезпечення громадян за старістю, по інвалідності й у випадку втрати годувальника, а також за вислугу років у вигляді систематичних грошових виплат».⁴

Аналогічне визначення пенсії й в Енциклопедичному словнику «Трудове право»: «Пенсія — грошова виплата (у розрахунку на місяць), призначається відповідно до встановлених державою правил літнім і непрацездатним громадянам у силу визнаної суспільством об'єктивно існуючої необхідності надавати таким

¹ Советское трудовое право / Под ред. Н.Г. Александрова и Д.М. Генкина.— М.: 1946.— С. 364.

² Ачаркан В.А. Государственные пенсии в СССР. Автореф. докт. дис.— М.: 1969.— С. 364.

³ Фогель Я.М. Право на пенсию и его гарантии.— М.: Юрид. лит., 1982.— Сс. 45, 50 и др.

⁴ Советское трудовое право./ Под ред. Н.Г. Александрова и Д.М. Генкина.— М.: 1949.— С. 339.

громадянам допомогу чи утримання їх за рахунок коштів, що асигнуються з цією метою державою... ».¹

Р.І. Іванова пенсію як родовий об'єкт пенсійних правовідносин визначає таким чином: «пенсія — це щомісячна грошова соціально-аліментарна виплата, призначувана особам пенсійного віку, інвалідам, особам, що мають вислугу років чи особливі заслуги перед державою, особам, що втратили годувальника, у зв'язку з минулою суспільно корисною діяльністю, у розмірі, як правило, відповідно до праці, і такою, що є основним джерелом засобів існування для непрацюючих пенсіонерів».² Але така ознака пенсії, як «аліментарність», оспорується в правовій і економічній літературі.

Тому В.С. Андреев, наприклад, у своїх останніх роботах уже не вживає термін «аліментарність» як ознаку пенсії. Він запропонував таке визначення поняття пенсії як правової категорії: «Пенсія за старістю — це щомісячні виплати з фондів для непрацездатних, призначені довічно в розмірах, порівняних з минулим заробітком, особам, що займалися встановлений термін суспільно корисною діяльністю і досягли певного віку».³

В усіх приведених визначеннях підкреслюються регулярність, систематичність, періодичність і інші характерні риси пенсії, що визначають її правову природу, і уточнюється перелік випадків, при настанні яких вона виплачується. Отже, ці визначення можуть розглядатися як загальне визначення поняття пенсії, оскільки вони охоплюють основні ознаки пенсії і виражають її сутність.

Однак приведені визначення пенсії не безсуперечні. Кожне з них потребує, на наш погляд, певних уточнень. Так, наводячи вірне за сутністю визначення пенсії,

¹ Трудовое право. Энцикл. справ. словарь/2-я ред. С.А. Иванов.— М.: Сов. энцикл., 1979.— С. 294.

² Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению.— Изд-во Моск. ун-та, 1986.— С. 143.

³ Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник — М.: Юрид. лит.; 1987.— С. 170.

В.А. Ачаркан вказує на зв'язок виплати пенсії з настанням постійної чи стійкої непрацездатності, презюмованої за віковою ознакою чи в зв'язку з вислугою років.¹ Пенсійне законодавство не ставить у пряму залежність призначення пенсії за віком і за вислугу років від втрати громадянами працездатності як загальної, так і професійної. Більш того, на відміну від пенсії за інвалідністю², пенсія за віком призначається при досягненні встановленого віку і наявності певного трудового стажу незалежно від стану індивідуальної працездатності громадянина, що звертається за пенсією за віком, а іноді і без урахування віку (пенсії за вислугу років) виникає право на пенсію.

Спірним у дискусії є питання про природу поняття пенсії. Вважається, що пенсія є винагородою (компенсацією) за минулу працю. Але однозначної відповіді на це питання в літературі поки немає. Та й не може бути. Тому що сам по собі невеликий, навіть незначний розмір пенсії сьогодні явно не тягне на компенсацію за минулу працю. Але і «аліментарність» в умовах ринку соціальних послуг відживає свій вік. Мабуть, ознаками нової пенсії будуть такі риси, як: накопичення, солідарність і субсидування, паритетність і обов'язковість участі громадян у фінансуванні витрат на власне соціальне забезпечення.

Пенсія в даний час призначається громадянам, що припинили чи мають право припинити трудову діяльність через досягнення встановленого пенсійного віку чи в зв'язку з інвалідністю, тобто одержання пенсії обумовлене певними вимогами. Це значить, що природа пенсій походить від природи працездатності людини і її трудових відносин з конкретним роботодавцем. Але пенсію не можна розглядати як абсолютно безеквівалентну виплату.

Що стосується соціально-економічного призначення пенсії, то, звичайно, потрібно бачити, що пенсія є основ-

¹ Ачаркан В.А. Государственные пенсии.— М.: Юрид. лит., 1967.— С. 68.

² Див.: розділ підручника «Пенсії по інвалідності».

ним джерелом засобів існування для більшості пенсіонерів. Та обставина, що частина пенсіонерів за старістю у перші роки після досягнення пенсійного віку зберігає частково працездатність і продовжує працювати, зовсім не змінює соціального призначення пенсії: вона призначається їм на весь наступний період життя, у тому числі і на той тривалий період, коли вони зовсім не можуть працювати внаслідок повної втрати працездатності.

На закінчення можна зробити висновок, що поняття пенсії за віком повинно містити в собі лише ті ознаки, що найбільш характерні для неї. Воно повинно разом з тим улаштовуватися правовими критеріями, а також розкривати природу і соціальне призначення пенсії.

Разом з тим слід зазначити, що природу пенсії визначає остаточно визначений державою обов'язок суспільства утримувати своїх непрацездатних громадян. Для їх матеріального забезпечення держава створює необхідні соціальні фонди, виділяє з державного бюджету кошти, що складають частину національного доходу країни, створюваного працездатними громадянами. Сьогодні можна цілком обгрунтовано говорити, що працюючі утримують непрацездатних, котрі працювали у минулому, і в свою чергу також утримували непрацездатних громадян (принцип солідарності покоління).

Пенсійне забезпечення за віком стало здійснюватися в СРСР із кінця двадцятих років (1928). Досягнення певного віку стає самостійною підставою пенсійного забезпечення спочатку працівників підприємств окремих галузей промисловості, а потім робітників та службовців всіх інших галузей народного господарства.

Пояснюючи причину введення пенсійного забезпечення за віком, деякі вчені пов'язують це з визнанням законодавством всіх осіб, що досягли віку (чоловіки — 60 років, жінки — 55 років), непрацездатними чи презюмовано непрацездатними і наділенням їх правом на пенсію за досягненням цього віку.¹ Однак збережен-

¹ Див.: Зайкин А.Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению. — Сс. 116–117.

ня пенсійного віку на колишньому рівні в даний час є проблематичним. Розробляється новий законопроект про зміну пенсійного віку. Пропонується поступово підвищити пенсійний вік до 60 років для жінок і 65 років для чоловіків, що неоднозначно сприймається у суспільстві.¹ Але поки що діє Закон України «Про пенсійне забезпечення», прийнятий 5 листопада 1991 року.

Пенсія за віком відрізняється від інших видів пенсійного забезпечення, наприклад від пенсії за інвалідністю і за вислугу років. Вона відрізняється від пенсії за інвалідністю тим, що її призначення не залежить від фактичного стану працездатності. Розходження полягає в тому, що для одержання пенсії за віком необхідний певний вік, а право на пенсію за вислугою років, як правило, не обумовлено досягненням будь-якого віку.

Пенсії за віком диференціюються на окремі види (підвиди) у залежності від умов праці, тривалості трудового стажу, спеціальних (додаткових) юридичних підстав для встановлення розміру цих пенсій. Усі ці обставини залежать від того, про забезпечення яких категорій громадян мова йде. У зв'язку з цим у законодавстві підрозділяється призначення пенсії за віком на три види: на загальних умовах, пільгових і спеціальних юридичних підставах (умовах).² Загальними підставами (умовами) пенсійного забезпечення за віком є пенсійний вік і трудовий стаж установленої тривалості. Саме цими двома умовами (віком і стажем) обумовлене право на забезпечення пенсією за віком.

Під пільговим пенсіонуванням потрібно розуміти можливість вийти на пенсію за віком, або в більш ранньому віці при загальній незмінній тривалості трудового стажу, або при одночасному зниженні вимог до віку і до тривалості трудового стажу.³

¹ Див.: Проект Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», липень 2000 року.

² Див.: Стст. 12, 13 і інші Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.

³ Пільгове пенсійне забезпечення в окремих випадках включає в себе і можливість отримувати пенсію у підвищеному розмірі.

Що стосується спеціальних юридичних підстав призначення пенсії за віком, то вони мають значення для окремих категорій громадян, наприклад, потерпілих від Чорнобильської катастрофи; інвалідів, учасників війни і сімей загиблих воїнів; багатодітних матерів і матерів інвалідів з дитинства; жінок, що працювали в текстильному виробництві, механізаторами, а також на деяких видах робіт у сільському господарстві; при неповному стажі роботи.

Умови й особливості пенсійного забезпечення за віком розглянемо в наступних параграфах підручника.

§ 2. Основні умови й особливості пенсійного забезпечення окремих категорій працівників за віком (старістю)

Основними умовами пенсійного забезпечення за віком, як уже відзначалося, є: досягнення пенсійного віку і наявність певного трудового стажу, тобто дві умови. *Першою умовою є вік.* За загальним правилом право на пенсію за віком чоловіки здобувають по досягненні 60 років, а жінки — 55 років. Такі вікові границі встановлені для одержання пенсій тим, хто працював на посадах і мав професії зі звичайними умовами праці.

При визначенні цього віку враховувалося багато фактів, зокрема, середня тривалість працездатного періоду в житті людини, стан її працездатності на час досягнення пенсійного віку, необхідність установа для жінок додаткових пільг та ін. Слід зазначити, що в сфері пенсійного забезпечення за віком і у випадку втрати годувальника жінка має рівні права з чоловіком у відношенні видів і рівня соціального забезпечення.

У той же час, якщо говорити про умови надання пенсій, то для жінок у нашій країні передбачені певні переваги. Це знаходить конкретне вираження у встановленні для них більш низького пенсійного віку і зниженого стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком і за інвалідністю внаслідок загального захворювання. Право соціального забезпечення передбачає розходження в пенсійному віці для чоловіків і

жінок, як правило, у п'ять років. Таке розходження характерне для всіх випадків диференціації віку за ознакою статі, у тому числі і для призначення пенсії за віком на пільгових умовах.

Іншою загальною умовою призначення пенсії за віком є стаж роботи. Для призначення повної трудової пенсії за віком необхідний стаж 20–25 років. Менше — для жінок, більше — для чоловіків.

Багато категорій працівників мають право на пенсію на пільгових умовах. Пільгові умови встановлені для призначення пенсії за віком працівникам, зайнятим на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, — за Списком №1 виробництв, робіт, професій, посад і показників і за результатами атестації робочих місць. Їм пенсія призначається, як уже відзначалося, на пільгових умовах при зниженому пенсійному віці на десять років і скороченому стажі роботи на п'ять років, тобто пенсія призначається чоловікам — по досягненні віку 50 років і при стажі роботи не менше 20 років, жінкам відповідно — 45 і 15 років.

Особам, зайнятим на роботах зі шкідливими і важкими умовами праці за Списком №2 виробництв, робіт, професій, посад і показників, пенсія за віком призначається чоловікам по досягненні 55 років і стажі роботи не менше 25 років, а жінкам — по досягненні 50 років і стажі роботи не менше 20 років.

Для одержання пенсії за віком на пільгових умовах за Списками робіт №1 й №2 не обов'язково, щоб весь трудовий стаж, необхідний для призначення такої пенсії, припадав на роботи, перераховані в цих списках. Досить половини спеціального стажу для призначення пільгової пенсії.

Для вирішення питання про пільгове пенсійне забезпечення не має значення ні остання виконувана робота перед звертанням за пенсією, ні місцевість, де проживає особа, що звертається за пенсією. Пенсію за віком на пільгових умовах може одержати, наприклад, киянин чи одесит, який у минулому працював шахтарем у шахтах Донбасу десять років, а згодом виконував звичайну роботу, що не дає права на пільгове пенсійне забезпечення.

На пільгових умовах призначаються пенсії за віком працівникам, зайнятим на підземних і відкритих гірських роботах і в металургії. Ці працівники мають право на пенсію — за окремим Списком робіт і професій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України, незалежно від віку, якщо вони були зайняті на цих роботах не менше 25 років, а працівники ведучих професій (гірники очисного забою, прохідники, вибійники на вибійних молотках та ін.) — не менше 20 років.

Звертання за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію. Пенсії на загальних і пільгових умовах призначаються у певних розмірах. Порядок призначення і вивчення розглядається в окремій главі підручника.

Особливості пільгового пенсійного забезпечення окремих категорій працівників. Пенсійне забезпечення на пільгових умовах відзначається деякими особливостями в порівнянні зі звичайними умовами призначення пенсії за віком. Ці особливості виражаються в підставах, що визначають право на пенсію на пільгових умовах. В одних випадках вони виступають у якості спеціальних юридичних підстав надання права на пенсію за віком, а в інших — у вигляді додаткових вимог до спеціального стажу роботи. І ті й інші впливають з конкретних обставин, передбачених у законі, і обумовлені необхідністю.

Спеціальною юридичною підставою для пільгового пенсійного забезпечення є Чорнобильська катастрофа, від якої постраждали громадяни, які були ліквідаторами аварії чи потерпіли від неї.

Аварія на Чорнобильській АЕС, що відбулася 26 квітня 1986 р., викликала найбільшу за масштабами радіоактивного забруднення біосфери екологічну катастрофу. Вона стала загальнонародним нещастям, що торкнулося долі мільйонів людей, що проживали на великій території України, Білорусії і Російської Федерації. Радіоактивному забрудненню підпало 150 тис. кв. км території колишнього Союзу РСР з населенням 6 млн 945 тис. осіб. Із 834 тис. ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС — 55 тис. вмерли, близько 150 тис. ста-

ли інвалідами. Від наслідків опромінення до теперішнього часу померло понад 300 тис. осіб. В Україні радіоактивна хмара накрила 12 із 25 областей — близько 44 тис. кв. км, постраждало понад 3 млн чоловік, у тому числі понад мільйон дітей. Чорнобильська катастрофа принесла і продовжує приносити величезні матеріальні збитки. Хоча ця станція «смерті» уже закрита 15 грудня 2000 року.¹

Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України після Чорнобильської катастрофи був прийнятий ряд нормативно-правових актів, спрямованих на соціальний захист прав і інтересів громадян, що брали участь у ліквідації наслідків аварії, і потерпілих від неї людей, що проживали в зоні аварії, зокрема, на захист прав громадян, що стали непрацездатними внаслідок цієї найбільш тяжкої трагедії.

З 1 квітня 1991 р., замість законодавства Союзу РСР, що раніше діяло, був введений Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», прийнятий 28 лютого 1991 р. Він неодноразово змінювався і доповнювався. Значні зміни були внесені в Закон постановою Верховної Ради України від 6 червня 1996 р. (власне кажучи, була прийнята нова редакція Закону).²

Законодавством встановлено коло осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, визначений їх статус, категорії потерпілих і засоби соціального захисту. Важливим питанням є встановлення пільгових умов пенсійного забезпечення громадян, які постраждали в цій катастрофі. Відповідно до Закону пенсії за віком тим, хто працював чи проживав на території радіоактивного забруднення, призначаються зі зменшенням встановленого пенсійного віку. При цьому величина зниження пенсійного віку залежить від статусу і категорії громадян, що попали під вплив радіації, часу ро-

¹ Известия, 2000. — № 235; Урядовий кур'єр, 2000. — № 244-245.

² Див.: Відомості Верховної Ради України, 1996. — №35. — Ст. 162.

боти чи проживання потерпілих на території радіоактивного забруднення.

Наприклад, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, що працювали в зоні відчуження з моменту аварії до 1 липня 1986 р., незалежно від кількості робочих днів, а з 1 липня 1986 р. по 31 грудня 1986 р. — не менш 5 календарних днів, пенсія за віком може бути призначена після досягнення 50 років, тобто зі зменшенням віку на 10 років і при наявності загального трудового стажу не менше 20 років. Таке ж зменшення пенсійного віку передбачено і для потерпілих громадян, евакуйованих із зони відчуження в 1986 р.

Для тих, хто працював у 1987 р. у зоні відчуження не менше 14 календарних днів чи проживав і був евакуйований із зони відчуження в 1986 р., пенсійний вік, установлено для одержання пенсії за віком, зменшується на 8 років і т.д. Отже, законодавством установлений диференційований підхід до зниження пенсійного віку чорнобильцям у залежності від часу і тривалості роботи чи проживання в радіоактивно забрудненій зоні. Однак зниження пенсійного віку на визначену величину може мати місце тільки в тому випадку, якщо громадянин проживав чи працював у зоні відчуження після аварії на Чорнобильській АЕС.

Час роботи (служби, у тому числі державної) по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС зараховується у трудовий стаж і вислугу років: до 1 січня 1988 р. — у потрійному розмірі, а з 1 січня 1988 р. до 1 січня 1993 р. — у полуторному розмірі (у тому числі за Списком № 1). З 1 січня 1993 р. і в наступні роки пільги щодо зарахування стажу роботи в зоні відчуження визначаються Кабінетом Міністрів України.

Право на пенсію у повному розмірі мають громадяни, що працювали чи проживали в зоні відчуження і віднесені до категорій 1, 2, 3, 4¹, за умови стажу роботи:

¹ Визначення категорій осіб, які постраждали в Чорнобильській катастрофі, дається у Законі. Встановлення тієї чи іншої категорії залежить від характеру захворювання, пов'язаного з наслідками аварії, часу роботи чи проживання у зоні відчуження.

у чоловіків — 20 років, у жінок — 15 років, зі збільшенням пенсії на один відсоток заробітку за кожний рік понад установлений стаж, але не більше 75 відсотків заробітку, а громадянам, що працювали в несприятливих умовах за Списком № 1: чоловіки — 10 років і більше, жінки — 7 років і 6 місяців і більше, але не більше 85 відсотків заробітку. Обчислення середньомісячного заробітку для визначення розміру пенсії проводиться відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Чорнобильський Закон передбачає припинення виплати компенсації і надання пільг тим громадянам, що відмовляються від переселення із зон обов'язкового відселення в побудоване для них житло. На зазначених громадян у період їх подальшого проживання в радіоактивно-забрудненій зоні не поширюються пільги, що стосуються зменшення пенсійного віку.

Пенсійне забезпечення за віком учасників і інвалідів війни і сімей загиблих воїнів. Право на пенсію цієї категорії громадян виникає при наявності таких умов: досягнення віку — у чоловіків — 55 років, у жінок — 50 років, і стажу роботи відповідно 25 і 20 років, а також наявності спеціальної юридичної підстави — участі в бойових діях, а для інвалідів війни — поранення, контузії чи каліцтва, отриманих при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи виконанням іншого військового обов'язку.

Участь у бойових діях, наявність інвалідності, пов'язаної з військовою службою, повинні бути підтверджені відповідними документами. Наприклад, інвалідність, що наступила внаслідок зазначених причин, підтверджується відповідним висновком медико-соціальної експертної комісії (МСЕК). Пенсія інвалідам війни призначається, якщо їхня інвалідність наступила до часу звертання за пенсією.

Пенсії учасникам і інвалідам війни призначаються в підвищених розмірах, диференційованих у залеж-

ності від групи інвалідності й участі в бойових діях. Порядок і норми пенсійного забезпечення інвалідів війни розглядаються у відповідній главі підручника «Пенсії за інвалідністю».

Право на пенсію на пільгових умовах мають також батьки і дружини військовослужбовців, що загинули на фронті при виконанні іншого воєнного обов'язку, або померлих у період військової служби, що не вступили в повторний шлюб: чоловіки — після досягнення 55 років і при стажі роботи не менше 25 років; жінки — по досягненні 50 років і при стажі роботи не менше 20 років. Для призначення пільгової пенсії значення не має, що батьки не знаходяться на утриманні загиблого (померлого) військовослужбовця і були працездатними на момент його загибелі (смерті). Пенсія за віком на пільгових умовах призначається, якщо на період досягнення відповідного віку існують документи, що підтверджують загибель (смерть) військовослужбовця в період військової служби.

Пенсії багатодітним матерям і матерям інвалідів з дитинства. Законодавством встановлене пільгове пенсійне забезпечення жінок, що народили п'ять і більше дітей і виховали їх до 8-літнього віку, а також матерів інвалідів з дитинства, що виховали їх до цього віку. Вони мають право на пенсію за віком після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 15 років із зарахуванням у стаж часу догляду за дітьми. При цьому до числа інвалідів з дитинства належать також інваліди у віці до 16 років, що мають право на одержання соціальної пенсії.

У випадку, якщо жінка має право на пенсію за віком у більш ранньому віці, то вона може її одержувати до досягнення 50 років. Наприклад, право на пенсію на більш пільгових умовах може виникнути для такої жінки, якщо дотримані усі вимоги, передбачені у зв'язку з призначенням пенсії за умовами праці за Списком № 1, тобто після досягнення 45 років. Крім того, якщо жінка належить до категорії потерпілих від Чорнобильської катастрофи, то вона також може вийти на пенсію в більш ранньому віці.

Право на пенсію за віком на більш пільгових умовах надається багатодітним матерям незалежно від того, проживали діти разом з матір'ю чи окремо від неї (наприклад, у школі-інтернаті). Важливо, щоб кожний з п'яти дітей досяг восьмирічного віку. Смерть дитини після досягнення восьми років не позбавляє права матері на зазначену пенсію. Однак при цьому враховуються тільки рідні діти, а пасинки і падчірки не прирівнюються до рідних дітей. До рідних дітей прирівнюються усиновлені діти, якщо усиновлення відбулося до досягнення дитиною віку 8 років.

Доказом народження дитини жінкою служить свідоцтво про народження, у якому вона зазначена матір'ю. А усиновителі можуть бути записані у книгах запису народжень як батьки усиновлених. Закон передбачає забезпечення таємниці усиновлення. Без згоди усиновителів заборонено повідомляти які-небудь свідчення про усиновлення, видавати виписки з книг реєстрації актів цивільного стану, з яких було б видно, що усиновителі не є кровними батьками усиновленого. Особа, що розголошує таємницю усиновлення, може бути притягнута до відповідальності у встановленому порядку.

У зв'язку з цим, якщо у свідоцтвах про народження дітей, що враховуються при призначенні пенсії, жінка, що звернулася за пенсією, значиться матір'ю, органи соціального захисту населення не вправі проводити які-небудь дії, що можуть спричинити розголошення таємниці усиновлення (вимагати додаткові документи з метою виявлення усиновлення дітей, часу їх усиновлення і т.п.). Крім того, якщо у свідоцтві про народження дітей жінка, що звернулася за пенсією, не значиться матір'ю, але нею представлені документи про усиновлення, то при призначенні пенсії ці діти враховуються за умови, що усиновлення відбулося до досягнення кожним з них восьмирічного віку.

Пільговий порядок пенсійного забезпечення поширюється і на матерів інвалідів з дитинства. Їм також надається право на пенсію за віком у більш ранньому віці, і вони можуть одержувати її по досягненні 50-літнього віку при загальному стажі роботи не менше

15 років. Це право має мати інваліда з дитинства, визнаного таким у встановленому порядку, що виховала його до восьмирічного віку. Визнання дитини інвалідом з дитинства проводиться на підставі медичних показань органами медико-соціальної експертизи. До числа інвалідів з дитинства також належать діти-інваліди у віці до 16 років, що мають право на одержання соціальної пенсії.

У випадку відсутності матері, коли виховання дитини-інваліда здійснюється батьком, йому призначається пенсія за віком по досягненні 55 років і при стажі роботи 20 років.

Ще один випадок, коли багатодітність сім'ї є юридичною підставою для призначення пенсії на пільгових умовах. Це стосується жінок, зайнятих у сільському господарстві. Закон України «Про пенсійне забезпечення» встановлює, що жінки, які працюють у сільськогосподарському виробництві і виховали п'ятеро і більше дітей, мають право вийти на пенсію незалежно від віку і трудового стажу. Уперше ця норма-пільга була встановлена Законом Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 17 жовтня 1990 р.¹

Право на пенсію на пільгових умовах у залежності від умов виробництва має певна категорія жінок-робіниць, зайнятих у текстильному виробництві, тих, хто працює механізаторами, а також на окремих видах робіт у сільському господарстві.

Наприклад, жінки, що працюють у текстильному виробництві, мають право на пільгову пенсію, якщо вони працювали в цьому виробництві на верстатах і машинах — за списком виробництв і професій, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України:² по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. До підприємств текстильної промис-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 45.— Ст. 602.

² ЗП України, 1992.— № 11.— Ст. 271.

ловості належать бавовняні, вовняні, лляні, шовкові, пенько-джутові, трикотажні й інші фабрики і комбінати.

Пільгове пенсійне забезпечення мають також жінки, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками — операторами в підприємствах сільського господарства, — по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. При звертанні робітниці за пенсією роботодавець (правління господарства), власник підприємства чи уповноважений ним орган представляє в орган соціального захисту довідку про стаж роботи доярки (оператором машинного доїння), свинарки-оператора і про виконання норм обслуговування за установленою формою.

Право на пільгову пенсію мають також жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні і післязбиральній обробці тютюну, — по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 20 років. При цьому під вирощуванням, збиранням і післязбиральною обробкою тютюну мається на увазі вирощування розсади, підготовка ґрунту, догляд за рослинами, сушіння, навантаження, розвантаження і первинна обробка тютюнової сировини. Жінкам, зайнятим протягом повного сезону на перерахованих роботах, весь рік зараховується в стаж, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення.

Важливою нормою пільгового пенсійного забезпечення є *призначення пенсії за віком при неповному стажі роботи*, тобто при меншому стажі, ніж 25 і 20 років (відповідно для чоловіків і жінок). Ця норма застосовується нечасто, тому що більшість громадян ідуть на пенсію при наявності пенсійного віку і повного стажу роботи. Однак буває, що стажу для призначення пенсії недостатньо, наприклад у жінок, що тривалий час займалися вихованням дітей чи веденням домашнього господарства. У таких випадках пенсії за віком можуть бути призначені при меншому стажі роботи.

Раніше для призначення пенсії при неповному стажі роботи існували різні обмеження. Тепер їх немає. Вони скасовані Законом України «Про пенсійне забез-

печення». Пенсія при неповному стажі без будь-яких додаткових умов призначається в розмірі, пропорційному стажу. Нарахування пенсії проводиться таким способом: спочатку визначається відповідна повна пенсія. Ця пенсія поділяється на число місяців необхідного повного стажу роботи, отримана сума збільшується на число місяців наявного фактичного стажу роботи (у цьому стажі період понад 15 днів округляється до повного місяця, а період до 15 днів включно не враховується).

Наприклад, трудовий стаж жінки складає 15 років. Розмір повної пенсії за віком — 42 грн. (55 відсотків до середньомісячного заробітку). Пенсія при неповному стажі роботи буде встановлена в розмірі 31,5 грн. на місяць ($42 : 240 \times 180 = 31,5$ грн.).

42 грн. (повна пенсія): 240 (число місяців необхідного повного стажу роботи) $\times 180$ (число місяців наявного стажу роботи), а з урахуванням нової цільової доплати з 1 грудня 2000 року пенсія складе 55 грн. ($31,5 + 23,5$).

Пенсіонер, якому призначена пенсія за віком при неповному стажі роботи, має право на перерахунок пенсії через кожні 2 роки роботи, виходячи зі стажу, що мається до дня такого перерахунку. У тих випадках, коли пенсіонер, продовжуючи працювати, здобуває повний стаж, пенсія перераховується за його заявою незалежно від того, скільки часу він працював після призначення пенсії. Перерахунок проводиться або з заробітку, що був взятий при первісному призначенні пенсії, або з останнього заробітку — на вибір пенсіонера.

Пенсія за віком при неповному стажі на пільгових умовах не призначається. Наприклад, мати, що виховала п'ять чи більше дітей до восьмирічного віку, має право на пільгову пенсію по досягненні 50 років і при стажі зазначеної роботи не менше 15 років. Її трудовий стаж складає 13 років (з урахуванням часу догляду за малолітніми дітьми). Оскільки в багатодітній матері відсутній необхідний стаж — 15 років, права на пенсію за віком по досягненні 50 років вона не має. Їй може бути призначена пенсія за віком при неповному стажі роботи за досягненням 55-літнього віку.

При призначенні пенсії при неповному стажі не застосовуються пільгові умови за віком і стажем (тобто зниження віку і стажу). Так, не можна призначити неповну пенсію за Списком № 1.

Пенсії за особливі заслуги перед Україною. Законодавець знову повернувся до проблеми пенсій за особливі заслуги перед державою. 1 червня 2000 року Президент України підписав новий Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» у сфері державної, суспільної і господарської діяльності, досягнень у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту.

Встановлено, що такі пенсії призначаються громадянам України, відзначеним почесними званнями «народний», «заслужений», державними нагородами України та колишнього Союзу РСР, лауреатам державної премії України та колишнього Союзу РСР. Право на пенсію за особливі заслуги знову придбали народні депутати України, депутати колишніх союзних республік Союзу РСР, обласних, Київської і Севастопольської міських рад трьох скликань та депутати районних рад у Києві і Севастополі, а також міських рад чотирьох скликань, якщо вони не були державними службовцями і не займали виборні і керівні посади у цих радах. Пенсії за особливі заслуги будуть одержувати Герої України, Герої Соціалістичної Праці, особи, які нагороджені орденом Слави 3-х ступенів, орденом Трудової Слави трьох ступенів, орденом «За службу Родина в Вооруженних Силах СРСР» трьох ступенів, чотирма і більше медалями «За відвагу», ветерани Великої Вітчизняної війни, що нагороджені у період бойових дій медалями «За відвагу».

Пенсії за видатні заслуги також встановлені заслуженим спортсменам-переможцям Олімпійських ігор, чемпіонам і рекордсменам світу і Європи; космонавтам і членам льотно-випробувальних екіпажів літаків. До числа осіб, яким призначається пенсія за особливі заслуги, належать багатодітні матері, які народили семеро чи більше дітей та виховали їх до восьмирічного віку, у тому числі усиновлених.

Пенсія за особливі заслуги встановлюється громадянам, які мають право на пенсію за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника, відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Пенсія за особливі заслуги встановлюється, виходячи з розміру пенсій за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника, на яку має право особа згідно за законом. До цієї пенсії встановлена надбавка в розмірі від 50 до 80 відсотків пенсії за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника. Встановлена надбавка виплачується у разі, коли пенсіонер не працює.

Для призначення пенсій за особливі заслуги створена Комісія при Кабінеті Міністрів України. клопотання про встановлення пенсій за особливі заслуги подаються центральними і місцевими органами виконавчої влади, головами обласних, Київської і Севастопольської міських рад у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.¹

Кабінет Міністрів України прийняв постанову, якою затвердив Положення про Комісію зі встановлення пенсій за особливі заслуги перед Україною при Кабінеті Міністрів України від 20 жовтня 2000 року. Встановлений також перелік документів, які повинні бути подані разом з клопотанням про встановлення пенсії за особливі заслуги особі. Це такі документи:

- 1) копії документів, що підтверджують заслуги особи;
- 2) копії документів, що підтверджують трудовий стаж;
- 3) особливий листок з обліку кадрів;
- 4) копія довідки медико-соціальної експертної комісії про інвалідність для осіб, визнаних інвалідами;
- 5) довідка про сімейний стан;
- 6) довідка про заробітну плату, а якщо дана особа одержує пенсію, також довідка про її вид та розмір;
- 7) довідка про розмір пенсії, на яку особа має право відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

¹ Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 року № 1767-III // Відомості Верховної Ради України, 2000. — № 35. — Ст. 289.

Клопотання про встановлення пенсії за особливі заслуги сім'ї померлої особи, яка мала особливі заслуги, додаються:

1) копії документів, що підтверджують особливі заслуги померлої особи;

2) копії документів, що підтверджують трудовий стаж померлої особи;

3) копія свідоцтва про смерть;

4) документи, що підтверджують родинні стосунки з померлим (копія свідоцтва про шлюб, копії свідоцтв про народження дітей, рішення суду про встановлення родинних стосунків);

5) довідка про перебування на утриманні померлого;

6) довідка медико-соціальної експертної комісії про інвалідність особи, щодо якої порушено клопотання, або документ, що підтверджує досягнення нею пенсійного віку;

7) довідка навчального закладу про навчання дітей, братів, сестер і внуків, які досягли 18-річного віку;

8) довідка про вид та розмір пенсії особи, щодо якої порушено клопотання;

9) довідка про розмір пенсії, на яку особа має право відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Копії документів, що додаються до клопотання про встановлення пенсії за особливі заслуги, засвідчуються в установленому порядку.¹

Новий закон торкнеться більш як 15 тис. громадян України.²

¹ Див.: Урядовий кур'єр.— 2000.— № 210.

² Див.: Урядовий кур'єр.— 1999.— № 241.

Глава VII ПЕНСІЇ ЗА ВИСЛУГУ РОКІВ

§ 1. Поняття й умови призначення пенсії за вислугу років

Поняття пенсії за вислугу років як виду соціального забезпечення належить до числа питань найбільш досліджених. Можна сказати, що увага вчених до вивчення цього виду забезпечення значною мірою сприяла обґрунтуванню вірного за сутністю визначення поняття пенсії за вислугу років. *Пенсія за вислугу років являє собою щомісячні виплати з Пенсійного фонду й інших джерел фінансування, призначувані довічно в розмірі, порівняному з минулим заробітком (винагородою), особам, що мають установлений законом спеціальний стаж (вислугу років).*

За своїми ознаками і метою пенсія за вислугу років найбільш близька до пенсії за віком: тут також потрібен визначений стаж роботи (служби), а в деяких випадках — вік. Хоча, як правило, ця пенсія призначається незалежно від віку. Вона встановлюється окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких веде до втрати професійної працездатності чи придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком.¹

Введення пенсій за вислугу років пояснюється, головним чином, специфікою професії (служби) працівника. Після тривалого періоду професійної діяльності

¹ Див.: Ст. 51 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

подальша робота (служба) за колишньою професією не завжди можлива і доцільна за звичайними віковими змінами (наприклад, служба в армії, міліції, цивільній авіації, творча діяльність артистів та ін.). Отже, виникає необхідність звільнити таких працівників від колишньої роботи (служби), якій вони присвятили багато років, компенсувати їм у значній мірі втрачений заробіток у зв'язку з припиненням трудової діяльності.

У юридичній літературі висловлена думка, що пенсія за вислугу років за своїм характером поєднує у собі ознаки пенсії за віком і пенсії за інвалідністю III групи (часткової втрати працездатності).

Для забезпечення пенсіями за вислугу років законодавство надає юридичного значення і тривалості спеціального стажу роботи (служби). Тому найважливішою умовою для призначення пенсії за вислугу років є стаж роботи зі спеціальності. Однак умови призначення пенсії за вислугу років неоднакові. В одних випадках вона призначається від віку, а в інших — устанавлюється вік і стаж.

Коло осіб, що мають право на пенсію за вислугу років, визначене законодавством, і про це уже відзначалося в одній із глав підручника «Трудовий (страховий) стаж і вислуга років». Але потрібно більш докладно розглянути порядок і умови пенсійного забезпечення деяких (груп) категорій громадян, що мають право на пенсію за вислугу років. Це:

1) військовослужбовці і службовці (працівники) органів внутрішніх справ;

2) працівники цивільної авіації і льотно-випробувального складу;

3) державні службовці, судді, працівники прокуратури і митних органів, науково-педагогічні працівники, журналісти;

4) окремі категорії фахівців інших галузей господарського комплексу України.

Перша з зазначених категорій пенсії призначається при наявності обов'язкової вислуги термінів служби і, як правило, незалежно від віку, іноді в сукупності

з віком і іншими обставинами (хворобою, скороченням штату військових формувань).

У другої групи працівників умовою призначення пенсії за вислугу років є наявність певного стажу роботи зі спеціальності (вислуги років) і припинення її до часу звертання за пенсією.

У третьої групи працівників право на пенсію виникає при наявності вислуги років (спеціального стажу) роботи на посадах, зазначених у законі, і досягненні пенсійного віку.

У четвертої групи працівників умовами призначення пенсії за вислугу років є встановлена законодавством робота (професія, спеціальність), її тривалість, а також досягнення певного віку чи незалежно від віку (плавсклад окремих видів судів, працівники освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, творчі працівники — артисти, заслужені спортсмени).

Таким чином, найбільш характерними ознаками пенсії за вислугу років є: професія, посада, тривалість роботи у певній галузі господарства, залишення роботи, що дає право на цю пенсію, а іноді і визначений вік. Хоча вік не є обов'язковою ознакою пенсії за вислугу років, але він, як правило, нижче встановленого пенсійного віку. Що стосується тривалості спеціального стажу, то він звичайно збігається з тривалістю трудового стажу, необхідного для призначення пенсії за віком.

Правила нарахування пенсії за вислугу років визначені як загальним пенсійним законодавством, так і спеціальними нормативними актами про статус і соціальний захист окремих категорій працівників (фахівців господарського комплексу). Це залежить від виду спеціального стажу, що є у працівників. Можна назвати два способи нарахування розміру пенсії за вислугу років. В одних випадках пенсія за вислугу років (фахівцям господарського комплексу й інших категорій працівників) устанавлюється на однаковому рівні, у такому ж розмірі, як і пенсія за віком (55 відсотків заробітку, посадового окладу при стажі роботи 25 років у чоловіків і 20 років у жінок). А якщо стаж роботи перевищує встановлену тривалість, то за кожний повний рік роботи по-

над неї пенсія збільшується на 1 відсоток заробітку, але не більше 75 відсотків заробітку. В інших випадках пенсія за вислугу років обчислюється в більш високих диференційованих розмірах до заробітку, посадовому окладу (80–90 відсотків винагороди у державних службовців, суддів, прокурорських працівників, льотного складу, науково-педагогічних працівників).

Отже, способи визначення розміру пенсії за вислугу років будуються виходячи з сумарності розміру пенсії з винагородою працівника за працю, тривалості стажу.

Нарахування пенсії за вислугу років провадиться із середньомісячного заробітку (окладу), одержуваного перед припиненням роботи, що дає право на пенсію за вислугу років.

Специфічні правила нарахування пенсії за вислугу років військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ. Тому кожну категорію одержувачів пенсії за вислугу років розглянемо окремо.

§ 2. Пенсійне забезпечення громадян, що проходили військову службу чи службу в органах внутрішніх справ

Згідно ст. 17 Конституції України забезпечення державної безпеки країни покладається на Збройні Сили України, відповідні військові формування і правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Необхідність мати Збройні Сили і визнання військової служби особливим видом державної служби породжують для суспільства обов'язок щодо забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей.

Чинне законодавство про забезпечення військовослужбовців¹ установлює різноманітні види цього забезпечення, порядок і умови його надання. Одним з видів

¹ Див.: Закон України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 29.— Ст. 399; 1996.— № 17.— Ст. 73.

соціального забезпечення, передбаченого законодавством, є пенсійне забезпечення військовослужбовців, що цілком поширюється і на начальницький і рядовий склад органів внутрішніх справ.

Право на пенсійне забезпечення визначається наявністю у військовослужбовців і атестованих службовців органів внутрішніх справ визначеним законом тривалості служби досягненням до дня звільнення з військової служби чи органів внутрішніх справ (для цих категорій службовців) установленого віку й обов'язковим звільненням з військової служби чи органів внутрішніх справ через певні причини (відставка, хвороба, скорочення штату та ін.).¹

У залежності від причин звільнення й умов надання права на пенсію за вислугу років устанавлюються різні розміри пенсії (від 50 до 90% грошового забезпечення). Так, військовослужбовцям, особам начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ, що мають вислугу 20 років і більше, призначається пенсія в розмірі 50 відсотків, а звільненим у відставку за віком чи за станом здоров'я — 55 відсотків відповідних сум грошового забезпечення і за кожний рік вислуги понад 20 років — 3 відсотки грошового забезпечення, але не більше 85 відсотків грошового забезпечення.

Військовослужбовцям, особам середнього, старшого і вищого начальницького складу органів внутрішніх справ, що мають на день звільнення загальний трудовий стаж 25 календарних років і більше, з яких не менше 12 років і 6 місяців складає військова служба чи служба в органах внутрішніх справ, що досягли 45-літнього віку, призначається пенсія за загальний трудовий стаж 25 років — 50 відсотків і за кожний рік стажу понад 25 років — 1 відсоток відповідних сум грошового забезпечення.

¹ Тут автор підручника розглядає тільки питання пенсійного забезпечення кадрових військових (офіцерського складу), інших прирівняних до них військовослужбовців, а також атестованих працівників органів внутрішніх справ. Пенсійне забезпечення військовослужбовців надстрокової служби регулюється загальним законодавством.

Особам, що брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи в період проходження служби і віднесених до категорії 1, розмір пенсії збільшується на 10 відсотків, а віднесених до категорій 2, 3 і 4 — на 5 відсотків. Загальний розмір пенсії, обчислений за зазначеними правилами, не повинен перевищувати 85 відсотків, а особам, що приймали участь у ліквідації Чорнобильської катастрофи по 1-й категорії, — 95 відсотків, а по 2, 3 і 4 категоріях — 90 відсотків.

До пенсії за вислугу років можуть нараховуватися відповідні надбавки, передбачені загальним пенсійним законодавством, а саме:

— непрацюючим пенсіонерам, що мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, — у розмірі соціальної пенсії, установлені Законом України «Про пенсійне забезпечення»;

— самотнім пенсіонерам, інвалідам 1-ї групи, що потребують, за висновком медичних установ, догляду за ними, — у розмірі соціальної пенсії. Надбавки можуть нараховуватися одночасно.

Мінімальні пенсії за вислугу років не встановлені, але вони не можуть бути нижче мінімального розміру пенсії за віком. Фактичний мінімальний розмір пенсії військовослужбовців перевищує мінімальний розмір пенсії, установлені Законом України «Про пенсійне забезпечення».

Пенсії військовим пенсіонерам як і іншим пенсіонерам періодично перераховуються, підвищуються. Істотне підвищення грошового забезпечення і розмірів пенсій було зроблено з 1 березня 1996 р., а перерахунок пенсій був зроблений у жовтні 1996 р. відповідно до Указу Президента України «Про грошове забезпечення військовослужбовців» від 4 жовтня 1996 р.¹

У січні 1999 р. Указом Президента України знову підвищені оклади військовослужбовцям,² а в липні 1999 р. установлена щомісячна надбавка за службу в

¹ Урядовий кур'єр, 1996. — № 186–187.

² Офіційний вісник України, 1999. — № 6. — Ст. 187.

Збройних Силах України в розмірі до 40 відсотків посадового окладу.¹

Підвищено розміри пенсій за вислугу років пенсіонерам з числа військовослужбовців і атестованим працівникам органів внутрішніх справ, що є ветеранами війни, учасниками бойових дій, членам сімей загиблих, а також учасникам війни за самовіддану працю і бездоганну військову службу в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Пенсіонерам, що мають особливі заслуги перед Батьківщиною (Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма і більше медалями «За відвагу», а також Герої Соціалістичної Праці, відзначені званням за працю в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.), підвищені пенсії в розмірі 250 відсотків мінімальної пенсії за віком, а пенсіонерам, що мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, — у розмірі 200 відсотків пенсії за віком.

Чергове підвищення пенсій заслуженим громадянам України, ветеранам війни передбачено, як уже відзначалося, у Законі України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною».

Порядок оформлення пенсій за вислугу років регламентується відомчими наказами Міністерства оборони України і Міністерства внутрішніх справ України. Заяви про призначення пенсій подаються військовослужбовцям у військкомат по обраному після звільнення з військової служби місцю проживання. Пенсії працівникам органів внутрішніх справ оформляють кадрові служби обласних управлінь внутрішніх справ. Призначають і обчислюють пенсії відділи пенсійного забезпечення фінансово-економічних управлінь МВС України.

Останнім часом, відповідно до наказів Міністерства внутрішніх справ України, особам, що мають право на пенсію за вислугу років і продовжують службу, дозволено поряд із грошовим забезпеченням виплачувати частково пенсію в межах від 50 до 100 відсотків її розміру.

¹ Офіційний вісник України, 1999.— № 28.— Ст. 140.

Приведемо кілька прикладів із практики призначення пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ.

Приклад 1. Командир батальйону майор запасу І.І. Іванов прослужив у Збройних Силах з 1 серпня 1962 р. по 30 листопада 1987 р., у тому числі з 1 серпня 1962 р. по 20 червня 1965 р. у військовому училищі. 30 листопада 1987 року був звільнений за віком у запас. Учасник бойових дій. Загальна вислуга — 25 років. Перерахунок пенсії зроблено в жовтні 1996 р.

— Посадовий оклад — 104 грн.

— Оклад за військове звання — 68 грн.

— Процентна надбавка за 25 років вислуги 40 % від $(104 + 41,6) + 68$ грн. Разом 213 грн. 60 коп.

Норма пенсії за вислугу 25 років — 65 % від 213 грн. 60 коп. складає 138 грн. 84 коп., надбавка як учаснику бойових дій — 24 грн. 93 коп.

$138,84 + 24,93 = 163,77$. Розмір пенсії майора запасу після перерахунку складає 163 грн. 77 коп.

Приклад 2. Полковник запасу А.І. Вонсович прослужив у Збройних Силах 32 роки, звільнений за віком 17.12.93 р. за ст. 59 п. «А».

— Посадовий оклад полковника — 127 грн.

— Оклад за військове звання — 78 грн.

— Надбавка за вислугу років 78 грн.

— Усього — 283 грн.

Норма пенсії 85 % від 282 грн. — 240,55 грн. Розмір пенсії полковника запасу складає 240,55 грн.

Приклад 3. Молодший сержант запасу (проходив службу за контрактом), звільнений 27.01.97 р. за ст. 46 п. «Б».

— Посадовий оклад — 62 грн.

— Оклад за військове звання — 23 грн.

— Надбавка за вислугу років — 21,25 грн.

— Додаткові види оплати — (1 клас, категорія, іноземна мова, льотний склад — 5 % — 3,10 грн.)

Усього: 109,35 грн.

Пенсія призначена за вислугу років 25/13 (13 років військової служби), інше — навчання і трудовий стаж.

Норма пенсії — 50 %. Сума нарахованої пенсії складає 54,68 грн.

Приклад 4. С.В. Филімонов — капітан запасу, учасник ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, учасник бойових дій, звільнений з армії 15.11.96 р. за ст. 65 п. «Б».

— Посадовий оклад — 99 грн.

— Оклад за військове звання — 59 грн.

— Надбавка за вислугу років — 55,3 грн.

— Додаткові види оплати — 11,97 грн.

Усього: 225,27 грн.

Норма пенсії за вислугу 25 років 70% ($225,27 \times 0,70$) = 147,59 грн. надбавки до пенсії: за участь у бойових діях — 24,93 грн.; у ліквідації Чорнобильської аварії (3 категорії) — 4,16 грн.

— На утриманців — 16,62 грн.

Розмір пенсії складає 193,30 грн.

Призначення пенсій працівникам органів внутрішніх справ

Приклад 1. Старшина міліції УМВД Одеської області В.Д. Ксендзук звільнений у відставку 19.02.96 р. за Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України за вислугою років. У вислугу років зарахована служба в органах внутрішніх справ з 19.02.1975 р. по 19.02.1996. Загальна вислуга складає 23 роки.

— Посадовий оклад — 31,56 грн.

— Оклад за звання — 11,60 грн.

— Процентна надбавка за вислугу років — 35% (51,1 грн.).

— Надбавка за особливі умови служби — 40% (17,26 грн.)

— Щомісячна надбавка 40 % — (17,26 грн.).

Усього: 92,79 грн.

Згідно зі ст. 12. Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» норма пенсії — 59 %. Розмір пенсії ($92,79 \times 0,59$) = 54,7 грн.,

а з урахуванням перерахунку на 01.12.96 р. складає — 55,07 грн.

Приклад 2. Підполковник А.П. Іванов проходив службу в органах внутрішніх справ за межами України, у Магаданській області. Має вислугу років: у Збройних Силах колишнього Союзу РСР із 1959 по 1964 р. і в органах МВС СРСР із 1965 р. по 02.10.1988 р., у т.ч. з 04.01.1980 р. по 02.10.1988 р. у районах Крайньої Півночі. Пільгова вислуга років на 02.10.1988 р., на день звільнення зі служби, складає 37 років. Звільнення з органів МВС за ст. 67 п. «А» «Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України за віком».

— Оклад за посадою — 105 грн.

— Оклад за спеціальним званням (підполковник міліції) — 73 грн.

— Процентна надбавка за вислугу років — 35 % (62,3 грн.). Усього: 240,30 грн.

— Норма пенсії — 75 %

(240,3 x 75 %) = 180,22 грн., а з урахуванням перерахунку на 01.12.96 р. пенсія складає 204,22 грн.

Приклад 3. В органах внутрішніх справ Одеської області проходив службу О.П. Колесник, мол. сержант, водій міського управління міліції, 1961 року народження, помер 3 березня 1997 року. Смерть не зв'язана з проходженням служби. Наказом начальника управління міліції м. Одеси Колесник О.П. виключений зі списків особового складу в зв'язку зі смертю. На підставі ст. 36 п. «Б» Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» сім'ї Колесника О.П. призначена пенсія в разі втрати годувальника на двох утриманців — неповнолітніх дітей.

— Оклад Колесника О.П. за штатним розкладом з урахуванням коефіцієнта 5,2 був 70 грн.;

— Оклад за спеціальне звання (мол. сержант міліції) — 23 грн. Загальна сума для розрахунку пенсії — 93 грн.

Норма пенсії для двох неповнолітніх дітей — 60% грошового забезпечення (93 x 0,60) = 55,80 грн.

Компенсація до мінімального розміру пенсії на кожного утриманця 18,20 грн.

Сума пенсії, що підлягає виплаті сім'ї, що втратила годувальника, складає 74 грн.

Приклад 4. В органах внутрішніх справ проходила службу підполковник міліції, слідчий В.Н. Кузьменко. Звільнена з міліції 21.10.98 р. за ст. 65 «а» з вислугою в календарному обчисленні 27 років.

Грошове утримання:

посадовий оклад	105 грн.
надбавка за умови служби	0 грн.
спеціальне звання (п/п)	73 грн.
35 % надбавка за вислугу років	62,3 грн.
25 % надбавка за слідство	44,5 грн.
РАЗОМ:	284,8 грн.

Відповідно до статті 12 Закону України, пенсія призначена з 21.10.98 р. у розмірі 71 %.

Основний розмір пенсії складає 202,08 грн.

Приклад 5. Капітан міліції Л.С. Ков'язин звільнений з органів внутрішніх справ 22.01.99 р. за ст. 64 «ж» Закону України від 9 квітня 1992 р. Вислуга в календарному обчисленні 21 рік.

Грошове утримання:

посадовий оклад	100 грн.
надбавка за умови служби	0 грн.
за спеціальне звання	59 грн.
надбавка за вислугу років	47,7 грн.
за слідство	44,5 грн.
РАЗОМ:	251,2 грн.

Відповідно до статті 12 Закону України пенсія призначена з 22.01.99 р. у розмірі 53%.

Основний розмір пенсії складає 130,10 грн.

Приклад 6. Майор міліції, оперуповноважений С.С. Іванов 12.06.98 р. звільнений з органів внутрішніх справ за ст. 64 «б» Закону України від 9.04.92 р. Вислуга 25 років.

Грошове утримання:

посадовий оклад	90 грн.
надбавка за умови служби	0 грн.
спеціальне звання	68 грн.

40 % надбавка за вислугу років	63,2 грн.
15 % надбавка за таємність	13,5 грн.
РАЗОМ:	234,7 грн.

Відповідно до статті 21 Закону України пенсія призначена з 12.06.98 р. у розмірі 80%.

Основний розмір пенсії складає 187,76 грн.

Підвищення пенсії Інваліду війни
2 групи 58,17 грн.

Надбавка до пенсії На утримання 3 членів сім'ї
49,86 грн.

УСЬОГО: 295,79 грн.

(Інвалід 2 групи в період проходження служби).

Сума пенсії, що підлягає виплаті з 12.06.98 р., складає: 295,79 грн.

§3. Пенсії за вислугу років працівникам цивільної авіації і льотно-випробувального складу

Право на пенсію за вислугу років мають окремі категорії працівників авіації і льотно-випробувального складу. Перелік цих працівників затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р.¹ У нього входять працівники льотного і льотно-випробувального складу, працівники, що здійснюють управління повітряним рухом, а також інженерно-технічний склад цивільної авіації, незалежно від відомчої підпорядкованості підприємств, установ і організацій, у яких вони працюють.

До льотного складу цивільної авіації належать: члени екіпажів повітряних судів і інших літальних апаратів, льотно-інструкторський і командний склад, парашутисти всіх найменувань (рятувальники, десантники-пожежники), керівники парашутних підрозділів та ін. До льотно-випробувального складу також належать працівники, що безпосередньо зайняті в льотних випробуваннях (дослідах) дослідної серійної авіаційної, аерокосмічної, повітроплавальної і парашутно-десантної техніки — льотчики (пілоти)-випробувальники, борт-

¹ ЗП України, 1992, — № 9. — Ст. 209.

інженери, бортмеханіки, провідні інженери льотних випробувань, льотний склад, що виконує дослідні польоти на штатних робочих місцях літальних апаратів і парашутно-десантній техніці, інженерно-технічний склад і працівники, що інспектують льотний склад у випробувальних польотах, та ін.

Умовами призначення пенсій льотному складу цивільної авіації і льотно-випробувальному складу є наявність певного стажу роботи зі спеціальності (вислуги років) і припинення до часу звертання за пенсією роботи, що дає право на пенсію за вислугу років.

У термін вислуги зараховується робота на посадах, що дає право на пенсію за вислугу років. Терміни вислуги підраховуються по-різному, у залежності від виду льотної роботи, нальоту годин і деяких інших показників. Ці показники диференціюються в залежності від ряду умов, наприклад у залежності від виду літальних апаратів, їхнього типу, характеру роботи. Так, льотному складу цивільної авіації кожні 20 годин нальоту на літаках зараховуються за один місяць вислуги: кожні 12 годин нальоту на вертольотах, в авіації спеціального застосування (санітарні польоти, авіахімічні роботи, патрулювання, аерофотознімання та інші види робіт), на посадах льотного складу, у тому числі в навчальних закладах — за 1 місяць вислуги; один рік роботи в складі льотного екіпажу повітряного судна в аварійно-рятувальних підрозділах — за півтора року вислуги.

Працівникам льотно-випробувального складу вислуга років обчислюється в такому порядку:

— один рік роботи на посадах льотного складу — за два роки за умови здійснення протягом даного року льотних іспитів;

— один рік роботи на посадах інженерно-технічного складу, при нальоті за рік 120 і більше годин — за два роки, від 50 до 120 годин — за півтора року, менше 50 годин — за один рік;

— один рік роботи на посадах, що інспектують льотний склад у випробувальних польотах, — за два роки, за умови виконання встановленої норми нальоту годин.

У вислугу років працівникам льотного і льотно-випробувального складу зараховується: час служби на посадах льотного складу Збройних Сил колишнього Союзу РСР і України, період навчання у вищих навчальних закладах авіації, якщо передувала робота на посадах льотного складу, — з фактичної тривалості; час роботи на посадах льотного складу в іноземній цивільній авіації та в інших випадках, установлених законодавством.

Працівники льотно-випробувального складу мають право на пенсію за вислугу років незалежно від віку (чоловіки за наявності вислуги — 25 років, жінки — 20 років).

Якщо працівник льотно-випробувального складу протягом року не приймав участі в льотних випробуваннях, але мав інший наліт (транспортний, у порядку льотної підготовки і т.п.), терміни вислуги обчислюються в порядку, установленому для призначення пенсій льотному складу цивільної авіації. При відсутності у працівника льотно-випробувального складу протягом року нальоту годин даний рік у вислугу років не зараховується. У випадку, якщо відсутність нальоту годин викликана трудовим каліцтвом, отриманим при виконанні випробувальних польотів, вислуга років обчислюється по фактичній тривалості роботи на посадах льотно-випробувального складу.

Якщо працівник звільнений з роботи в зв'язку зі станом здоров'я (хвороби), то при наявності вислуги років у чоловіка не менше 20 років і в жінки не менше 15 років пенсія призначається пропорційно відпрацьованому часу.

Приклад. Льотчик звільнений з льотної роботи в зв'язку з хворобою з вислугою 22 роки. Він має право на пенсію за вислугу років пропорційно відпрацьованому стажу.

Розміри пенсій і порядок їх обчислення для льотних екіпажів і льотно-випробувального складу різні. Льотним екіпажам повітряних суден цивільної авіації (пілотам, бортінженерам, бортмеханікам, бортрадистам, льотчикам-спостерігачам) і бортоператорам, що виконують спеціальні роботи в польотах, призначаються пенсії

в розмірі 75 відсотків заробітку, який вони мали перед припиненням роботи на зазначених посадах.¹

Льотчикам-випробувачам, штурманам і парашутистам-випробувачам, у яких не менше двох третин необхідної вислуги приходиться на проведення випробувань літальних апаратів, пенсія призначається в розмірі 85 відсотків заробітку. Це максимальний розмір пенсії за вислугу років працівникам льотно-випробувального складу.

Правом на пенсію за вислугу років користуються працівники льотного диспетчерського складу, що здійснюють управління повітряним рухом і мають посвідчення диспетчера:

— чоловіки — з досягненням 50 років і при загальному стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 12 років і 6 місяців роботи з безпосереднього управління польотами повітряних суден;

— жінки — з досягненням 45 років і при загальному стажі не менше 17 років і 6 місяців, з них не менше 10 років роботи з безпосереднього управління польотами повітряних суден.

У вислугу років працівникам, що здійснюють управління повітряним рухом, зараховується також трудовий стаж як працівника льотного і льотно-випробувального складу, а також служба в Збройних Силах Союзу РСР і України на льотних посадах.

Працівники льотно-диспетчерського складу можуть вийти на пенсію незалежно від віку, якщо вони були зайняті на цих роботах: чоловіки — не менше 20 років; жінки — не менше 17 років і 6 місяців. Розмір пенсії, порядок її обчислення встановлюється відповідно до наявного стажу роботи у відсотках від середньомісячного заробітку, що ці працівники одержували перед припиненням роботи на посадах, що дають право на пенсію за вислугу років.

¹ Див.: Закон України «Про внесення змін в деякі закони України» від 17 листопада 1999 р. №1222-XIV, а саме: ст. 53 Закону України «Про пенсійне забезпечення» //Відомості Верховної Ради України, 1992.— №3.— Ст. 10; 1995.— № 43.— Ст. 313; 1999.— № 52.— Ст. 465.

Пенсії за вислугу років також призначаються інженерно-технічному складу цивільної авіації — за переліком посад і робіт, зазначених у переліку: чоловікам — з досягненням 55 років і при загальному стажі роботи в цивільній авіації не менше 20 років, з них не менше 15 років на зазначених посадах; жінкам — з досягненням 50 років і при загальному стажі роботи в цивільній авіації не менше 20 років, з них не менше 15 років на зазначених посадах.

Розміри пенсій, порядок їхнього обчислення встановлюються відповідно до наявного стажу роботи у відсотках від середньомісячного заробітку, що ці працівники одержували перед припиненням роботи на посадах, які дають право на пенсію за вислугу років.

Ще одна категорія працівників цивільної авіації, що користується правом на пенсію за вислугу років, — бортпровідники: чоловіки можуть вийти на пенсію за вислугу років з досягненням 55 років і при загальному стажі роботи не менше 25 років, з них не менше 15 років як бортпровідники; жінки — з досягненням 45 років і при загальному стажі роботи не менше 20 років, з них не менше 10 років як бортпровідниці.

§4. Пенсії за вислугу років державним службовцям, суддям, працівникам прокуратури, митних органів, науково-педагогічним працівникам, журналістам

Суб'єктами права на пенсію тут виступають, як правило, посадові особи, службовці державного апарату, працівники правоохоронних органів, а також журналісти, що виконують спеціальні творчі функції. Кожна категорія працівників визначена спеціальним нормативним актом, на що вище вже зверталася увага в підручнику.

Наприклад, у групу державних службовців, що мають право на пенсію за вислугу років, включені багато категорій працівників усіх галузей державної влади. Основним юридичним фактом, з яким зв'язується право на пенсію за вислугу років державних службовців, є на-

явність установленної законом тривалості спеціального стажу. Тому при визначенні права на пенсію необхідно виходити з обліку саме цього фактора, а також з установи й організації, де проходила державна служба.

Пенсії державним службовцям призначаються, як уже відзначалося, при наявності загального трудового стажу для чоловіків — не менше 25 років, для жінок — не менше 20 років, у тому числі стажу державної служби — не менше 10 років і, відповідно, досягненні пенсійного віку. Тільки за таких умов може бути призначена пенсія в розмірі 80 відсотків суми посадового (діючого) окладу з урахуванням надбавок і доплат за вислугу років і ранг державного службовця. Розмір пенсії може бути збільшений за кожний повний рік понад 10 років державної служби на один відсоток заробітку, але не більше 90 відсотків посадового окладу з урахуванням надбавок і доплат без обмеження граничного розміру пенсії. Пенсія державному службовцю виплачується в повному розмірі незалежно від його заробітку (доходу), одержуваного після виходу на пенсію.

Державний службовець, звільнений з державної служби через засудження за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища, чи здійснення корупційного діяння, позбавляється права на одержання пенсії, передбаченої Законом України «Про державну службу».¹

Пенсії за вислугу років суддям. Основною умовою призначення пенсії суддям є стаж роботи на посаді судді не менше 20 років і вихід у відставку. Судді, що пішов у відставку, при наявності відповідного віку і стажу роботи, виплачується за його вибором пенсія на умовах держслужби чи звільнене від сплати податку щомісячне довічне утримання у розмірі 80 відсотків заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. За кожний повний рік роботи понад 20 років на посаді судді розмір щомісячного довічного грошового утримання збільшується на два відсотки заробітку, але не більше

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 52.— Ст. 490; 1995.— № 34.— Ст. 268.

ніж до 90 відсотків заробітку судді, без обмеження граничного розміру щомісячного довічного грошового утримання (пенсії).

Судді у відставці, що має стаж роботи на посаді судді менше 20 років і який досягнув 55-літнього віку (для жінок — 50 років), розмір щомісячного грошового утримання обчислюється пропорційно кількості повних років роботи на посаді судді. При досягненні таким суддею пенсійного віку за ним зберігається право на одержання щомісячного довічного грошового утримання в зазначеному розмірі чи, за його вибором, призначається пенсія на умовах, передбачених ст. 37 Закону України «Про державну службу». У заробіток судді для обчислення щомісячного довічного грошового утримання чи пенсії включаються посадовий оклад, премії і доплата за кваліфікаційні класи, а також надбавка за вислугу років.

Судді, звільненому з посади через засудження за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища, чи здійсненням корупційного діяння, пенсія призначається на загальних підставах.¹

Пенсії працівникам прокуратури. Пенсії працівникам прокуратури призначаються диференційовано в залежності від займаної посади. Наприклад, слідчим пенсії призначаються незалежно від віку за вислугу не менше 20 років — у розмірі 50 відсотків місячного заробітку. За кожний рік вислуги понад 20 років пенсія збільшується: на слідчій роботі — на три відсотки, а на будь-якій прокурорській посаді — на два відсотки заробітку, з якого обчислюється пенсія. Працівникам, що займають прокурорські посади, пенсія призначається по досягненні 55 років чоловіками і 50 років жінками, з вислугою на цих посадах не менше 20 років — у розмірі 50 відсотків місячного заробітку. За кожний рік вислуги понад 20 років пенсія збільшується на два відсотки заробітку.

Слідчим і працівникам, що займають прокурорські посади, які не мають вислуги 20 років, якщо стаж служ-

¹ Див.: Ст. 43 Закону України «Про статус суддів» // Відомості Верховної Ради України, 1995. — № 34. — Ст. 268.

би в органах прокуратури складає не менше 12 років, з досягненням чоловіками 60 років із загальним стажем роботи 25 років і більше, а жінками — 55 років із загальним стажем роботи 20 років і більше — пенсії призначаються в розмірі, пропорційному кількості повних років роботи на прокурорсько-слідчих посадах з розрахунку 50 відсотків місячного заробітку за 20 років вислуги. За кожний рік загального стажу понад 25 років — для чоловіків і 20 років — для жінок пенсія збільшується на один відсоток місячного заробітку, з якого вона нараховується. Загальний розмір пенсії за вислугу років, нарахований за зазначеними правилами, не може перевищувати 75 відсотків відповідного заробітку, а особам, що брали участь у ліквідації Чорнобильської катастрофи і віднесеним до категорії 1 — 85 відсотків, до категорії 2 — 80 відсотків.

У заробіток для нарахування пенсії за вислугу років включаються відповідні оклади за посадою, надбавки до посадових окладів за класні чини, вислугу років, а також інші виплати, передбачені загальним пенсійним законодавством.

Заробіток для визначення розміру пенсії береться за один місяць перед звертанням за призначенням пенсії.

Право на пенсію за вислугу років мають працівники прокуратури, що безпосередньо перед звертанням за призначенням цієї пенсії працювали не менше двох років на прокурорсько-слідчих посадах. Пенсії призначаються і виплачуються після звільнення зі служби в органах прокуратури. Пенсії призначаються органами соціального захисту населення і виплачуються з Пенсійного фонду України.

Особи, звільнені з органів прокуратури в порядку дисциплінарного стягнення з позбавленням класного чина чи позбавлені класного чина за вироком суду, після звільнення втрачають право на пенсійне забезпечення за вислугу років. Права на пенсію позбавляються також особи, звільнені з роботи через засудження за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового положення, чи за здійснення корупційного діяння.

Пенсії працівникам митних органів. Митники забезпечуються пенсіями відповідно до Закону України «Про державну службу» при наявності встановленої законодавством вислуги років і досягненні визначеного віку. Відповідно до Митного кодексу України¹ митники мають право на пенсію: жінки за вислугу 20 років і досягненні віку 50 років, чоловіки — відповідно — 25 років і 55 років при наявності персонального звання. Нарахування розміру пенсії проводиться в процентному відношенні до фактичного заробітку з урахуванням надбавок за персональні звання, вислугу років, знання іноземних мов і т.п., тобто застосовується та ж методика нарахування пенсії, що і для всіх інших державних службовців.

Пенсії науково-педагогічним працівникам. Пенсійне забезпечення і соціальний захист науково-педагогічних працівників (науковців) здійснюються відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 1 грудня 1998 року.² Розмір пенсії науковцям установлений на рівні державних службовців, а саме — 80 відсотків середньомісячного заробітку, обчисленого за останні два роки роботи перед звертанням за пенсією. Такий розмір пенсії призначається тим науковцям-чоловікам, у яких є загальний стаж роботи не менше 25 років, у тому числі науковий — 20 років при досягненні пенсійного віку; жінкам — при наявності загального стажу роботи не менше 20 років, у тому числі наукового стажу не менше 15 років.

За кожний повний рік наукового стажу понад установлений норма пенсії збільшується на один відсоток заробітку, але не більше 90 відсотків середньомісячного заробітку.

Пенсійне забезпечення, передбачене Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність», поширюється на всі випадки втрати працездатності. Так, науковцеві призначається пенсія по інвалідності внас-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 16.— Ст. 203; 1997.— № 35.— Ст. 218.

² Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 2-3.— Ст. 20.

лідок трудового каліцтва чи професійного захворювання. Розмір пенсії залежить від групи інвалідності: інвалідам I групи — 80 відсотків заробітної плати науковця; інвалідам II групи — 60 відсотків заробітної плати науковця.

У разі втрати годувальника призначається пенсія непрацездатним членам сім'ї померлого науковця, які були на його утриманні (при цьому дітям пенсія призначається незалежно від того, перебували вони на утриманні годувальника чи ні), у розмірі 80 відсотків пенсії науковця на трьох непрацездатних членів сім'ї, 60 відсотків — на двох непрацездатних членів сім'ї і 40 відсотків — на одного непрацездатного члена сім'ї.

Право на одержання пенсії за науковий стаж роботи поширюється і на науковців державних наукових установ і організацій, що вийшли на пенсію до вступу в чинність зазначеного закону, тобто закон має зворотну силу. Закон, як відомо, вступив у дію з 22 червня 1999 р. і поширюється на науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації.

Пенсійне забезпечення журналістів. Як уже відзначалося, журналісти забезпечуються пенсіями в порядку, установленому Законом України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 р.¹ Зростаюче значення засобів масової інформації, збільшення професійного навантаження на працівників, зміна акцентів і ціннісних орієнтацій журналістів змусили суспільство по-новому дивитися на проблему соціального захисту цієї категорії працівників. Тому в Законі з'явилася спеціальна норма про покращення пенсійного забезпечення журналістів і підвищення його до рівня державних службовців. На це, зокрема, націлює ст. 16 Закону, де підкреслюється, що «при нарахуванні пенсії журналісту державного чи комунального засобу масової інформації застосовуються норми, методика і порядок нарахування пенсій державним службовцям. При

¹ Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 50.— Ст. 302.

цьому період роботи в державних і комунальних засобах масової інформації прирівнюється до стажу державної служби». Коментувати дане положення, очевидно, немає потреби. Але слід зазначити, що застосування зазначеної норми Закону дозволить істотно поліпшити пенсійне забезпечення журналістів, тому що норма пенсії у державних службовців вище (80% заробітку), ніж в інших працівників, пенсіонування яких здійснюється на основі загального пенсійного законодавства України.

§5. Пенсії за вислугу років окремим категоріям фахівців інших галузей господарського комплексу України

Це найбільша група працівників, що користується правом на пенсію за вислугу років. Вона чітко визначена пенсійним законодавством. До неї належать працівники, зайняті в різних галузях народного господарства. Неоднакові і професії цих працівників, і умови призначення їм пенсій. Багатьом з них пенсії за вислугу років призначаються не тільки при наявності визначеного стажу роботи зі спеціальності, але і по досягненні відповідного віку. Хоча, як правило, вік знижений на 5 років у порівнянні з пенсіями за віком.

Категорії цих осіб установлені ст. 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення», і про них частково вже йшла мова в попередніх розділах підручника. Проте представляється необхідним уточнити деякі особливості умов призначення пенсій окремим категоріям працівників. Законодавець поділив усіх фахівців на шість категорій і позначив їх у спеціальних списках, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р.¹ Списків стільки, скільки категорій працівників мають право на пенсію за вислугу років. Щоб точніше представити коло осіб, професій і посад, робота на яких надає право на пенсію за вислугу

¹ Див.: ЗП України, 1992.— № 11.— Ст. 271; 1994.— № 4.— Ст. 70.

років, необхідно їх ще раз перелічити: це окремі категорії працівників залізничного транспорту; плавсклад окремих видів морського, річкового флоту і флоту рибної промисловості; працівники лісової промисловості і лісового господарства; працівники освіти, охорони здоров'я і соціального захисту; заслужені майстри спорту і майстри міжнародного класу; артисти театрів і інших театральньо-видовищних підприємств і колективів.

Визначальними умовами пенсійного забезпечення кожної з названих категорій працівників є професія, посада, тривалість трудового стажу, галузь господарства й інші показники, що зазначені у відповідних списках. Обов'язковою умовою призначення пенсії є наявність спеціального стажу роботи певної тривалості (половина від загального стажу чи цілком), а іноді і віку. Хоча в ряді випадків вік як умова призначення пенсії не приймається в розрахунок. Пенсії за вислугу років у багатьох випадках призначаються незалежно від віку.

Знову повертаючись до списків фахівців, слід зазначити, що вони містять конкретний і вичерпний перелік найменувань професій і посад, робота на яких надає право на пенсію за вислугу років. *Наприклад, у список працівників освіти, що мають право на пенсію за вислугу років, включені багато категорій посад і різні установи й організації системи освіти: учителі, логопеди, учителі-логопеди, викладачі, педагоги, директори, завідувачі, їхні заступники по навчально-виховній, учбово-виробничій частині чи роботі, по виробничому навчанню, завідувачі навчальної і навчально-виховної частин, соціальні педагоги (організатори позакласної і позашкільної виховної роботи з дітьми), викладачі і педагоги, що працюють у вищих навчальних закладах I і II рівня акредитації, професійних навчально-виховних установах і інших спеціальних закладах (педагогічних, медичних, сільськогосподарських та ін.).¹*

¹ Див.: Перелік навчальних закладів освіти, охорони здоров'я та соціального захисту і посад, робота в яких дає право на пенсію за вислугу років: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 //ЗП України, 1994.— № 4.— Ст. 70.

У список також включені й інші працівники освіти, такі, наприклад, як директори, заступники директорів міжшкільних учбово-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів, директори, завідувачі дитячими будинками, дитячими приймальниками-розподільниками, дошкільними дитячими установами, педагоги-вихователі, логопеди, сурдопедагоги, тифлопедагоги, які працюють у визначених лікувальних установах. До цієї категорії відносяться вчителі й інші працівники освіти заочних навчальних закладів, зазначені в додатку до переліку посад працівників освіти.

Пенсії за вислугу років перерахованим категоріям працівників освіти призначаються незалежно від віку, при наявності спеціального стажу роботи не менше 25 років і за умови залишення роботи зі спеціальності. Розмір пенсії обчислюється за загальними нормами, зазначеними у ст. 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення», а саме 55 відсотків до середньомісячного заробітку, що працівник одержував перед звертанням за пенсією. Для обчислення пенсії приймаються до уваги ставка чи оклад, передбачений за стажевою групою, що передує вищій ставці (окладу) заробітної плати. Враховуються також усілякі доплати і надбавки до окладу.

На тих же умовах забезпечуються пенсіями працівники охорони здоров'я і системи соціального захисту. Вони входять у той же самий загальний перелік фахівців, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 1993 р. № 909.¹

При призначенні пенсій за вислугу років особам, зазначеним у переліку професій і посад, допускається підсумовування стажу за періоди їх роботи в закладах і установах освіти, охорони здоров'я і соціального захисту. Підсумовування трудової діяльності допускається не тільки при роботі в різних державних системах і структурах, зазначених у Переліку, але й в одній системі. Так, якщо вчитель школи в минулому працював, наприклад, бібліотекарем у школі, то в його стаж зараховується і час роботи як бібліотекаря.

¹ Див.: Підручник, гл. 2 «Трудовий (страховий) стаж і вислуга років».

У Законі України «Про пенсійне забезпечення» є норма про призначення пенсій за вислугу років заслуженим професійним спортсменам. Умови пенсійного забезпечення спортсменів ми вже розглядали (необхідно дві умови — загальний стаж роботи у чоловіків і жінок не менше 20 років і перебування в складі збірних команд України не менше 6 років). Пенсія спортсменам призначається незалежно від віку.

Обчислення пенсій спортсменам провадиться в порядку, установленому законодавством для пенсій за віком, тобто 55 відсотків заробітку, що вони мали перед припиненням роботи, що дає право на пенсію за вислугу років. Обчислення пенсій провадиться із середньомісячного заробітку. Ці пенсії призначаються і виплачуються за умови вибуття спортсменів зі збірних команд України.

Пенсії за вислугу років деяким категоріям артистів театральних концертних підприємств і колективів. Зміст цих пенсій цілком відповідає їх назві. Умова їхнього надання тільки одна — стаж творчої діяльності. Вік не має значення. Категорії артистів театрів, що мають право на пенсію за вислугу років, позначені в Переліку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р.¹ Вони різні. В одних випадках артист повинний займатися певною творчою роботою (наприклад, артист балету, артист цирку і т.п.); в інших — певною творчою діяльністю в конкретному роді театру чи музичному колективі (наприклад, солісти-вокалісти театрів опери, артисти, що грають на духових інструментах у симфонічних оркестрах, і т.п.); у третіх — деякими видами творчої діяльності у визначених колективах (наприклад, концертмейстери-піаністи професійних художніх колективів і т.д.).

Тривалість стажу для творчих працівників диференціюється в залежності від характеру їхньої діяльності. Допускається підсумовування різних періодів творчої роботи на сцені за таким принципом: при призначенні пенсії за вислугу років визначеним категоріям артис-

¹ ЗП України, 1992.— № 11.— Ст. 271.

тів у стаж зараховується також та робота на сцені, що надає право на одержання пенсії при меншому стажі. Таким чином, якщо пенсія призначається при стажі творчої роботи на сцені в 20 років, то в стаж не може бути включена робота, що дає право на пенсію при стажі творчої роботи на сцені в 25 і 30 років. Коли пенсія призначається при 25-літньому стажі творчої роботи на сцені, то в стаж додатково зараховується також робота, що дає право на пенсію при 20-літньому стажі роботи.

І, нарешті, якщо пенсія призначається при стажі творчої роботи на сцені в 30 років, то в стажі додатково враховується як робота, що дає право на пенсію при 20-літньому стажі роботи, так і робота, що дає право на пенсію при 25-літньому стажі роботи.

Якщо творчий стаж складається з різних періодів діяльності (мається на увазі робота, що дає право на пенсію зі стажем в 20 і 25 років, у 25 і 30 років і т.д.), то право на пенсію визначається за тією роботою, що дає можливість підсумовування з нею інших періодів із включенням усіх можливих періодів творчої діяльності.

Так, при роботі протягом 15 років артистом балету і 10 років артистом, що грає на духовому інструменті, право на пенсію визначається за останньою названою роботою, тому що вона дає можливість приєднати до неї стаж роботи артистом балету. При цьому не має значення фактична послідовність періодів творчої діяльності, тобто яка робота була в приведеному прикладі останньою.

Пенсії за вислугу років артистам призначаються по тих же нормах, що і пенсії за віком на загальних умовах. Пенсії обчислюються із середньомісячного заробітку, одержуваного за роботу на посадах, що дають право на пенсію за вислугу років. Базовий розмір пенсії за вислугу років — 55 відсотків заробітку, а далі збільшується в залежності від тривалості стажу роботи. Максимальний розмір — 75 відсотків заробітку. Пенсії призначаються і виплачуються за умови залишення роботи, що дає право на пенсію творчому працівнику.

Глава VIII ПЕНСІЇ ПО ІНВАЛІДНОСТІ

§1. Поняття пенсії по інвалідності. Медичні і правові критерії інвалідності

Пенсія по інвалідності є одним з видів соціального захисту непрацездатних громадян. *Пенсії по інвалідності можна визначити як щомісячні грошові виплати з Пенсійного фонду, призначувані у випадку встановлення медичним органом однієї з трьох груп інвалідності, що спричинила повну чи часткову втрату працездатності.*

Пенсії по інвалідності притаманні всі загальні риси, характерні для інших видів пенсій. Вона призначається на тривалий час чи безстроково особі, що втратила працездатність, виплачується щомісяця в грошовій формі, залежить від заробітку й обумовлена трудовою діяльністю людини. В основі пенсії по інвалідності, на відміну від пенсії за віком, лежить чітко виражена непрацездатність громадянина. Це означає, що пенсія по інвалідності призначається тільки в результаті перевірки й оцінки медичним органом стану здоров'я й індивідуальної працездатності людини. Зі встановленням інвалідності пов'язане виникнення права на пенсію.

Право на пенсію по інвалідності забезпечується всім громадянам, що стали непрацездатними. Законом установлена лише одна умова її призначення — інвалідність.

Що ж таке інвалідність з юридичної точки зору?

Слово «інвалідність» походить від латинського *invalidus*, що означає — неспроможний, слабкий — лю-

дина, не здатна працювати за своєю професією чи взагалі внаслідок захворювання чи вродженого дефекту розвитку.¹

У словнику російської мови С.І. Ожегова: «*інвалід* — людина, що втратила працездатність внаслідок каліцтва, хвороби».²

Вчені вважають, що людина може виявитися цілком чи частково непрацездатною у своїй професії, якщо вид праці, її режим, ступінь інтенсивності, точність, що оточують людину, санітарно-гігієнічні умови стають їй протипоказаними внаслідок хвороби чи каліцтва. У таких випадках може бути встановлена інвалідність.

Інвалідність у юридичній літературі визначається як засвідчений медичним органом стан здоров'я, при якому громадянин внаслідок хронічного захворювання чи анатомічних дефектів, що викликають стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, змушений припинити професійну працю чи може трудитися при значній зміні звичайних умов праці.³

Інвалідність встановлюється особам, що страждають хронічними захворюваннями чи мають анатомічні дефекти, у тих випадках, коли виникле порушення функцій організму перешкоджає виконанню професійної праці і придбало стійкий, незважаючи на лікування, характер.

Підставою для встановлення інвалідності є стійке порушення функцій організму, що приводить хворого до необхідності припинити професійну працю чи значно змінити умови праці. До значних змін у роботі відносяться ті, котрі приводять до втрати, зниження кваліфікації чи різкого скорочення обсягу трудової діяльності.

¹ Словарь иностранных слов. 7-е изд., перераб.— М.: Русский язык, 1979.— С. 195.

² Ожегов С.И. Словарь русского языка /Под ред. чл.- корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой, 18-е изд., стереотип.— М.: Русский язык, 1986.— С. 214.

³ Юридичний словник-довідник /За ред. Ю.С. Шемшученка.— К.: Феміна, 1996.— Сс. 256-257.

Отже, поняттям «інвалідність» охоплюються медичні, правові і соціальні критерії, що характеризують утрату працездатності. Під працездатністю розуміється здатність організму людини до праці, що залежить від стану його здоров'я. Про інвалідність мова йде тоді, коли розлад функцій організму під впливом хвороби чи внаслідок анатомічного дефекту спричиняють соціальні наслідки — припинення професійної роботи в звичайних умовах чи зміну її, призначення різних видів соціальної допомоги, встановлення пільг і так далі.

Інвалідність як категорія непрацездатності має своє законодавче визначення поняття. Так, відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»,¹ інвалідом вважається особа зі стійким розладом функцій організму, обумовленим захворюванням; наслідком травм чи уроджених дефектів, що приводить до обмеження життєдіяльності, до необхідності соціальної допомоги і захисту.

Встановлення інвалідності провадиться медико-соціальною експертною комісією (МСЕК), функції якої регламентуються спеціальною Інструкцією «Про встановлення груп інвалідності», затвердженою Міністерством охорони здоров'я України за узгодженням з Федерацією профспілок України 28 грудня 1991 р.² Напрямок хворих на огляд у МСЕК видається лікарсько-консультаційною комісією (ЛКК) відповідної лікувально-профілактичної установи Мінздраву України за місцем проживання чи лікування, що підтверджує стійкий або необоротний характер захворювання, а також у тому випадку, якщо хворий був звільнений від роботи протягом чотирьох місяців із дня настання тимчасової непрацездатності чи протягом п'яти місяців із дня настання непрацездатності. У випадку, коли МСЕК не визнає такого хворого інвалідом і він продовжує залишатися тимчасово непрацездатним, йому може бути продовжений лікарняний лист із виплатою допомоги по тимчасовій непрацездатності.

¹ Відомості Верховної Ради України, 1991. — № 21. — С. 252.

² Соціальне забезпечення // Збірник законодавчих актів та офіційних документів. Вип. 2. — К.: 1992. — С. 60.

При визнанні хворого інвалідом інвалідність установлюється з дня надходження в МСЕК документів, на підставі яких приймається відповідне рішення.¹ У рішенні вказуються група і причина інвалідності. Інвалідність класифікується на три групи: перша, друга і третя. Диференціація інвалідності по групах є однією з особливостей підходу до цього питання як у нашій країні, так і в деяких закордонних країнах, де встановлюється тільки відсоток втрати працездатності.

Встановлення групи інвалідності залежить від ступеня втрати працездатності.

Підставою для встановлення *I групи інвалідності* є різко виражене обмеження життєдіяльності, обумовлене захворюванням, наслідком травм, уродженими дефектами, що привело до різко вираженої соціальної дезадаптації, неможливості вчитися, спілкуватися, контролювати своє поведіння, пересуватися, самостійно себе обслуговувати, брати участь у трудовій діяльності, якщо зазначене порушення викликає необхідність постійної сторонньої допомоги (догляду).

II група інвалідності встановлюється особам, яким не потрібна постійна стороння допомога, але тим, які мають різко виражені порушення функцій організму, що приводять до утруднення вчитися, пересуватися, брати участь у трудовій діяльності, або коли окремі види праці можуть бути доступні тільки в спеціально створених умовах.

Особам з обмеженням життєдіяльності внаслідок порушень функцій організму, обумовлених хронічними захворюваннями, наслідком травм, уродженими дефектами, що приводить до значного зниження працездатності, установлюється *III група інвалідності*. Ця група інвалідності встановлюється, наприклад, при необхідності перевести працівника за станом здоров'я на більш легку чи меншу за обсягом роботу, на роботу, що вимагає більш низької кваліфікації.

¹ Див.: Порядок організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 1994 р. //ЗП України, 1994.— № 8.— Ст.190.

В Інструкції «Про встановлення груп інвалідності» перераховані конкретні анатомічні дефекти і соціальні підстави для встановлення тієї чи іншої групи інвалідності. Встановлення групи інвалідності як юридичного факту має значення для визначення розміру пенсії з інвалідності.

Для пенсійного забезпечення з інвалідності юридичне значення також має причина інвалідності.

Причинами інвалідності можуть бути: загальне захворювання, трудове каліцтво чи професійне захворювання, інвалідність з дитинства; для військовослужбовців — поранення, контузія чи каліцтво, отримане при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювання, пов'язане з перебуванням на фронті, чи каліцтво, отримане внаслідок нещасного випадку, не зв'язаного з виконанням обов'язків військової служби, чи захворювання, не пов'язане з перебуванням на фронті, а в спеціально передбачених законодавством випадках — захворювання, отримане при виконанні обов'язків військової служби.¹

У деяких випадках для призначення пенсії по інвалідності має юридичне значення час настання інвалідності. Він вказується в рішенні МСЕК про встановлення групи інвалідності.

Законодавством передбачені терміни встановлення групи інвалідності. Інвалідність може бути встановлена на визначені терміни (1–3 роки) чи безстроково. Це залежить від стану здоров'я чи віку інваліда. Особам пенсійного віку, а також інвалідам при стійких, необоротних морфологічних змінах і порушеннях функцій організму інвалідність встановлюється безстроково.

Документом про встановлення інвалідності є акт обстеження інваліда МСЕК. Такий документ висилається в районне (міське) управління соціального захисту за місцем призначення пенсії і є підставою для розгляду питання по суті.

¹ Положення про медико-соціальну експертну комісію: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1992 р. //ЗП України, 1992.— № 2.— Ст. 69.

Повторний огляд інваліда раніше зазначених термінів, а також без установлених термінів проводиться при зміні стану здоров'я і працездатності чи при виявленні фактів необґрунтованого ухвалення рішення медико-соціальною експертною комісією. Воно може проводитися і за заявою осіб, що досягли пенсійного віку, чи в зв'язку з тим, що рішення МСЕК винесене на підставі підроблених документів.

Якщо інвалідність працівника з'явилася внаслідок загального захворювання, то необхідні документи, що засвідчують стаж роботи. Виключення з цього правила передбачено для осіб, що стали інвалідами внаслідок загального захворювання до досягнення 20 років. Цим особам пенсія встановлюється незалежно від стажу роботи.

При настанні інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання документа про стаж роботи не потрібно. Однак на практиці з трудової книжки робиться виписка адміністрацією підприємства, або безпосередньо управлінням соціального захисту. Ці відомості можуть знадобитися надалі, наприклад при переході з пенсії по інвалідності на пенсію за віком. Іноді для встановлення пенсії з інвалідності на пільгових умовах потрібні дані про спеціальний стаж роботи.

§2. Види, розміри пенсії по інвалідності й умови її призначення

Як уже відзначалося, підставою для призначення пенсії з інвалідності є встановлена медичним органом інвалідність. Пенсія з інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звертання за нею було не пізніше 3 місяців із дня встановлення інвалідності. При цьому пенсія з інвалідності призначається незалежно від того, припинена робота до часу звертання за пенсією чи продовжується.

Законодавство про пенсійне забезпечення передбачає *два види пенсії з інвалідності в залежності від причин інвалідності*: а) пенсії з інвалідності внаслі-

док трудового каліцтва чи професійного захворювання; б) пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі не пов'язаного з роботою, інвалідність з дитинства).¹

Пенсії з інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання призначаються незалежно від стажу роботи. Правом на таку пенсію користуються особи, що підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, тобто працюючі в порядку трудових відносин на всіх виробництвах незалежно від форм власності і видів підприємств і організацій. При цьому не має значення, на постійній, сезонній чи тимчасовій роботі, за трудовим договором чи по договору цивільно-правового характеру (підряду, дорученню, комісії й ін.), на основній роботі чи на роботі за сумісництвом отримане трудове каліцтво чи професійне захворювання.

У випадку ушкодження здоров'я громадянина, що не підлягає обов'язковому державному соціальному страхуванню, організація чи громадянин, відповідальні за заподіяну шкоду, зобов'язані відшкодувати потерпілому витрати, пов'язані з відновленням його здоров'я, а також шкоди, викликані втратою чи зменшенням його працездатності, у розмірі, обчислювальному стосовно до заробітної плати (винагороди) відповідної категорії працівників, якщо інше не передбачено законом.²

Законодавство широко тлумачить поняття трудового каліцтва, відносячи до нього не тільки каліцтво, отримане при виконанні трудових функцій, але й інші випадки.

Під трудовим каліцтвом у юридичній літературі і судовій практиці розуміється травматичне ушкодження, викликане раптовим впливом на організм людини зовнішнього фактора — сторонньої сили.

Інвалідність вважається такою, що наступила внаслідок трудового каліцтва, якщо нещасний випадок відбув-

¹ Див.: Ст.25 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

² Див.: Ст.461 Цивільного кодексу України.

ся при обставинах і умовах, перерахованих у ст. 26 Закону України «Про пенсійне забезпечення»:

а) при виконанні трудових обов'язків (у тому числі під час відрядження), а також при здійсненні яких-небудь дій в інтересах підприємства чи організації, хоча б і без спеціального доручення;

б) по дорозі на роботу чи з роботи;

в) на території підприємства чи організації, в іншому місці роботи протягом робочого часу (включаючи і встановлені перерви), протягом часу, необхідного для упорядкування знарядь виробництва, одягу і т.п., перед початком чи по закінченні роботи;

г) поблизу підприємства чи організації іншого місця роботи протягом робочого часу (включаючи і встановлені перерви), якщо перебування там не суперечило правилам внутрішнього трудового розпорядку;

ґ) при виконанні державних чи суспільних обов'язків;

д) при виконанні дій з рятування людського життя, з охорони державної, колективної й індивідуальної власності, а також з охорони правопорядку.

Крім перерахованих обставин, що відносяться до трудового каліцтва, Закон України «Про пенсійне забезпечення» включає в їх число й обставини при проходженні виробничого навчання, чи практики практичних занять, — незалежно від тривалості перебування в навчальному закладі, на курсах, чи в аспірантурі, клінічній ординатурі.

Основний документ для призначення пенсії з інвалідності внаслідок трудового каліцтва — акт чи інший офіційний документ про нещасний випадок, що визнається пов'язаним з роботою. Акт складається за визначеною формою, установленою Положенням про розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, в установах і організаціях, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1993 р. № 623.¹

¹ Див.: Коментар до правил про відшкодування шкоди — К.: Юрінком Інтер, 1996. — С. 132.

Офіційними документами, що підтверджують нещасний випадок, зв'язаний з виробництвом, також можуть служити: вирок суду, постанови слідчих органів чи суду про припинення кримінальної справи за малозначністю чи в зв'язку з актом про амністію (або постанова слідчого органа про відмовлення в порушенні кримінальної справи за зазначеними підставами); висновок державного інспектора з нагляду за охороною праці чи інших посадових осіб, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства про працю, про причини нещасного випадку; наказ про накладення дисциплінарного стягнення на осіб, винних у нещасному випадку, що сталися; постанова профкому про відшкодування Фонду соціального страхування витрат на виплату працівнику допомоги по тимчасовій непрацездатності в зв'язку з отриманим трудовим каліцтвом.

Зв'язок нещасного випадку з роботою може підтверджуватися й іншими документами. Так, якщо травма отримана працівником при виконанні державних чи суспільних обов'язків або в зв'язку з діями по рятуванню людського життя, охороні власності, правопорядку, то такими документами можуть служити, наприклад, довідки органів міліції, прокуратури, а також пожежної охорони. Якщо інвалідність наступила в зв'язку з виконанням донорських функцій, доказом є довідка відповідного медичного органа.

Факт нещасного випадку, пов'язаного з роботою, може бути встановлений і в судовому порядку, якщо його не можна встановити в несудовому порядку. Іншими словами, суд може прийняти і розглянути заяву про встановлення факту нещасного випадку, якщо органи зобов'язані видати документи, що засвідчують такий факт, відмовили в цьому за недостатністю чи суперечливістю наявних доказів або неможливістю відновити втрачені документи.

До трудового каліцтва прирівнюється *професійне захворювання*. Це таке захворювання працівника, що викликано винятково шкідливим впливом виробничих факторів, умов праці на організм людини, властивих певній професії. Професійне захворювання, як прави-

ло, на відміну від травматичного ушкодження (каліцтва), розвивається поступово під впливом систематичного і тривалого впливу шкідливих факторів, що притаманні конкретним виробництвам і професіям. Характер захворювання визначає МСЕК. Вона виходить з особливостей клінічної форми захворювань і конкретних санітарно-гігієнічних умов праці захворілого. У задачі МСЕК входить обґрунтування зв'язку захворювання з професією і надання кваліфікованого висновку, що за своїм правовим значенням прирівнюється до трудового каліцтва.

Які захворювання вважаються професійними? Перелік професійних захворювань затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 р. № 1662.¹ Він розроблений відповідно до статті 14 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV.² На відміну від переліку, який діяв раніше,³ новий визначений відповідно до міжнародної класифікації захворювань десятого перегляду (МКХ-10), на який Україна почала переходити з жовтня 1998 року.

Переліком професійні захворювання розподілені на 7 груп за основними видами причинних факторів — хімічних, фізичних, біологічних, а також пов'язаних з впливом промислових аерозолей, перевантаженням окремих органів, алергією і т.п. Для кожної із груп захворювань визначені основні види робіт і виробництв, а також небезпечні і шкідливі речовини і виробничі фактори, вплив яких може визивати розвиток зазначених професійних захворювань.

¹ Див.: Офіційний вісник України, 2000.— № 45.— Ст. 1940.

² Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 46-47.— Ст. 403.

³ Див.: Список професійних захворювань і Інструкцію з його застосування від 2 лютого 1995 р. — № 23/36-9. // Законодавство України про пенсійне забезпечення.— К.: Юрінком Інтер, 1999 — С. 354.

Введення переліку дозволить удосконалити діагностику професійних захворювань з тим, щоб виявити їх на ранніх стадіях розвитку і запобігати первинну інвалідність. Важлива роль в цьому буде належати періодичним медичним оглядам працівників, коли лікарі будуть встановлювати причинний зв'язок захворювань з умовами виробництва. Власникам підприємств при цьому прийдеться більше турбуватися про здоров'я робітників, що буде сприяти збереженню трудового потенціалу країни. Інструкцію про застосування переліку професійних захворювань доручено розробити Міністерству охорони здоров'я, Міністерству праці та соціальної політики України.

Захворювання, перераховані у Переліку, можуть відноситися до професійних у тому випадку, якщо виключається можливість впливу на розвиток даного захворювання інших факторів, не зв'язаних з умовами праці (побутові умови, інфекція та ін.). Наприклад, наявність туберкульозу в медичного працівника може вважатися професійним, якщо та не хворів на туберкульоз до роботи в медичній протитуберкульозній установі (диспансерне відділення, кабінет, лабораторія). Чи, наприклад, зниження слуху, що розвилось у випробувача моторів у явному зв'язку з перенесеним тифом, не може трактуватися як професійне захворювання, хоча в даній професії зниження слуху часто є професійною хворобою.

Визнання захворювання професійним не завжди означає, що воно пов'язано з порушенням працездатності. Питання про працездатність зважується в кожному окремому випадку в залежності від ступеня виразності, характеру і впливу патологічного процесу, а також протипоказань до продовження роботи за колишньою професією. При цьому професія хворого, що має дане захворювання, не обов'язково повинна відноситися до приведеного в Переліку, оскільки професії в Переліку не носять вичерпного характеру.

У Переліку професій немає ніяких вимог у відношенні стажу роботи в умовах впливу шкідливості виробництва. У кожному окремому випадку медична експертиза повинна вирішувати питання про те, чи дос-

татній стаж роботи для того, щоб викликати розвиток даного захворювання, тобто обґрунтувати зв'язок захворювання з професією.

Висновок МСЕК про визнання захворювання професійним прилучається до заяви працівника, що претендує на пенсію з інвалідності.

Другим видом пенсії з інвалідності є *пенсія з інвалідності від загального захворювання*. Інвалідність внаслідок загального захворювання встановлюється у всіх випадках, коли настання інвалідності не обумовлено іншими перерахованими вище причинами. Для призначення пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання необхідний стаж. Він невеликий, оскільки застосовується для пенсії з інвалідності, а не для пенсії за віком. Тут основна умова призначення пенсії — інвалідність.

Які ж вимоги пред'являються до стажу роботи на момент настання інвалідності? Він залежить від віку інваліда. Для наочності приведемо таблицю вимог до стажу роботи стосовно до різних вікових груп для призначення пенсії з інвалідності.

Таблиця вимог до стажу

Вікова група	Стаж роботи (в роках)
до досягнення 23 років	1
від 23 років до досягнення 26 років	2
від 26 років до досягнення 31 року	3
від 31 року до досягнення 36 років	5
від 36 років до досягнення 41 року	7
від 41 року до досягнення 46 років	9
від 46 років до досягнення 51 року	11
від 51 року до досягнення 56 років	13
від 56 років до досягнення 61 року	14
від 61 року і старше	15

З таблиці видно, що навіть при пенсійному віці (від 61 року і старше) для призначення пенсії з інвалідності

від загального захворювання потрібно всього 15 років стажу роботи. Як виключення з загального правила про стаж роботи законом передбачено, що такий стаж не потрібний для осіб, що стали інвалідами внаслідок загального захворювання в період роботи чи після її припинення до досягнення 20 років. Цим особам пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання призначаються незалежно від стажу роботи.¹

Можуть бути випадки, коли громадянин одержує пенсію з інвалідності внаслідок трудового каліцтва (професійного захворювання), а потім його переводять на пенсію з інвалідності внаслідок загального захворювання. Для такої пенсії потрібен стаж роботи. Яким він повинний бути? Цей стаж визначається за віком до часу первісного встановлення інвалідності. Наприклад, до часу настання інвалідності внаслідок професійного захворювання громадянину Н. було 23 роки, а при переході на пенсію з інвалідності від загального захворювання — 34 роки. Щоб призначити йому пенсію з інвалідності внаслідок загального захворювання, необхідно з'ясувати, чи є в нього два роки стажу роботи. Такий стаж передбачений для осіб у віці 23 років. У цьому віці громадянину Н. була встановлена інвалідність внаслідок професійного захворювання.

Якщо був набутий стаж роботи, необхідний для відповідної вікової групи, і робота продовжувалася при переході в наступну вікову групу, то умова про стаж вважається виконаною незалежно від вимог, установлених для наступної вікової групи.

Пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання, трудового каліцтва чи професійного захворювання призначаються незалежно від того, коли наступила інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи. Пенсії з інвалідності призначаються з дня встановлення інвалідності. Пенсії призначаються на весь період інвалідності, встановлений МСЕК. Інвалідам-чоловікам старше 60 років і жін-

¹ Див.: Ст. 23 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

кам старше 55 років пенсії з інвалідності призначаються довічно.

У випадку зміни групи інвалідності пенсія в новому розмірі виплачується з дня зміни групи інвалідності. При повторному огляді громадянина і визнанні його здоровим пенсія виплачується до кінця місяця, у якому він визнаний здоровим, але не довше, ніж до дня, по який встановлена інвалідність.

Законодавством встановлені особливі умови поновлення виплати пенсії при перервах в інвалідності. Так, якщо інвалід не з'явився в МСЕК на повторний огляд у призначений для цього термін, то виплата йому пенсії припиняється, а у випадку визнання його знову інвалідом відновляється з дня призупинення, але не більше ніж на один місяць.

У випадку, коли термін повторного огляду пропущений з поважної причини, виплата пенсії провадиться з дня призупинення виплати до дня повторного огляду, але не більше ніж за 3 роки, якщо МСЕК визнає його за цей період інвалідом. При цьому, якщо при повторному огляді інвалід переведений в іншу групу інвалідності (більш високу чи більш низьку), то пенсія за зазначений час виплачується за колишньою групою.

Якщо виплата пенсії інваліду, що втратив здоров'я внаслідок загального захворювання, була припинена в зв'язку з відновленням здоров'я чи якщо він не одержував пенсію внаслідок неявки на повторний огляд без поважних причин, то у випадку наступного визнання його інвалідом виплата раніше призначеної пенсії відновляється з дня встановлення інвалідності знову за умови, якщо після припинення виплати пенсії пройшло не більше 5 років. Якщо пройшло більше 5 років, пенсія призначається знову на загальних підставах.

Розмір пенсії з інвалідності залежить від ступеня її ваги, тобто від групи інвалідності. Інвалідам від трудового каліцтва (професійного захворювання) і інвалідам від загального захворювання пенсія встановлюється в однаковому розмірі. Найбільш високі розміри пенсій у інвалідів I групи — 70 відсотків заробітку, трохи нижче — 60 відсотків для інвалідів II групи. Пенсія з інва-

лідності III групи призначається в розмірі 40 відсотків заробітку. Це пояснюється тим, що вона розрахована, як правило, на працюючих інвалідів, що дозволяє їм відшкодувати втрачену частину заробітку.

Законодавством передбачене дуже важливе правило: якщо в інваліда існує трудовий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком, у тому числі на пільгових умовах, то пенсія з інвалідності призначається в розмірі пенсії за віком при відповідному стажі роботи.

Приклад 1. Чоловіку-інваліду — 56 років. Пенсійного віку (60 років) він не досяг, але має 38-літній стаж роботи. Пенсія з інвалідності призначається йому в розмірі пенсії за віком, тобто в даному випадку 68% заробітку (55% + 13% за стаж понад 25 років, по 1% за рік).

Приклад 2. Чоловік-інвалід 48 років. Його стаж — 31 рік, у тому числі на роботах за Списком № 1 — 15 років. Пенсія з інвалідності в розмірі пенсії за віком складе 76% заробітку: 55% + 5% (за пільговий стаж, що перевищує необхідний для призначення пенсії за віком — по 1% за рік (6%)) = 55% + 15% + 6% = 76%.

Приклад 3. Конкретна пенсійна справа призначення пенсії в управлінні соціального захисту Жовтневого району м. Одеси.

Протокол № 290 від 10.08.98

Заявник	Трофанюк Микола Григорович
Вид пенсії	з інвалідності
Шифр пенсії	421
Середньоміс. заробіток	124,4 (31.12.91)
Кіл. м-ців, що ввійшли у розрах. зароб.	60
Дата народження	16.05.53
Стать	чоловік.
Дата звертання	06.07.98
Заявник	Працює
Причина інвалідності	Загальне захворювання
Група інвалідності	II
Дата настання інвалідності	29.06.98

Період наст. інвалідності з 29.06.98 по 30.06.99
Загальний стаж (повний) 28 (років) 6 (місяців) 5 (днів)

Розрахунок пенсії

Загальний відсоток розрахунку пенсії від заробітку	—	60
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	—	0.00746
Основний розмір пенсії з урахуванням коефіцієнта	—	56.10
Розмір пенсії з обмеженням	—	56.10
Призначити відповідно до Закону України щомісяця в сумі:		
	Пенсії	Усього
з 29.06.98 по 30.06.99	56.10	56.10

Законодавством установлені мінімальні і максимальні розміри пенсії з інвалідності, вони залежать від причини інвалідності, а іноді і від умов праці. Так, мінімальний розмір пенсії інвалідам війни і прирівняним до них особам, а також громадянам, необґрунтовано підданим політичним репресіям і надалі реабілітованим, інвалідність яких зв'язується з репресіями, установленій з 1 січня 1996 р. у підвищених розмірах.

Максимальна пенсія з інвалідності не може перевищувати трьох, а для працівників, зайнятих на підземних роботах і роботах з особливо шкідливими і важкими умовами праці,— чотирьох мінімальних пенсій за віком.

Пенсії з інвалідності, обчислені за встановленими нормами, також як і пенсії за віком, можуть бути збільшені за рахунок надбавок. Наприклад, до пенсії інвалідам I групи, самотнім інвалідам II групи і тим, що потребують постійного стороннього догляду чи тим, які досягли пенсійного віку, а також самотнім інвалідам III групи, що досягли пенсійного віку, встановлена надбавка на догляд за ними в розмірі соціальної пенсії.

Непрацюючим інвалідам призначається надбавка на непрацевдатних членів сім'ї, що знаходяться на їхньому утриманні, у розмірі соціальної пенсії, передбаченої

для відповідної категорії непрацездатних. Причина інвалідності в даному випадку значення не має. Передбачені надбавки можуть нараховуватися одночасно.

Пенсії з інвалідності призначаються на весь час інвалідності, встановленої МСЕК, а особам пенсійного віку — довічно.

Для інвалідів війни, учасників бойових дій та інших категорій громадян, що мають статус ветерана війни, установлюється додаткове підвищення пенсій. Інвалідам війни I групи — на 400 відсотків мінімальної пенсії за віком, інвалідам війни II групи — на 350 відсотків, інвалідам III групи — на 200 відсотків, учасникам бойових дій, що одержують пенсії по інвалідності, — на 150 відсотків мінімальної пенсії за віком.¹

§3. Деякі особливості пенсійного забезпечення громадян по інвалідності

Коло осіб, що мають право на пенсію з інвалідності, аналогічне колу осіб, забезпечуваних пенсіями за віком. Однак, як і при призначенні пенсії за віком, законодавством передбачається ряд особливостей, що враховують специфіку пенсійного забезпечення з інвалідності окремих категорій громадян. Неодмінною умовою виникнення права на пенсію з інвалідності є настання інвалідності. Але не завжди ця умова є єдиною підставою для призначення пенсії з інвалідності, наприклад військовослужбовцям (термінової служби й офіцерського складу), працівникам органів внутрішніх справ, особам, що постраждали в Чорнобильській катастрофі, при виконанні громадянського обов'язку, учням, а також при неповному стажі роботи. У цих випадках важливу роль відіграють додаткові підстави, зазначені в законі.

¹ Див.: Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1993. — № 45. — Ст. 425; 1995. — № 44. — Ст. 329; 1996. — № 1. — Ст. 1; № 3. — Ст. 11.; 1997. — № 8. — Ст. 62.

Пенсії з інвалідності військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ. Умови, норми і порядок пенсійного забезпечення регулюються Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців і осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». Цей закон поширюється і на військовослужбовців термінової служби (але в тому випадку, якщо інвалідність наступила в період служби в армії). Пенсія призначається органами соціального захисту за нормами і правилами, установленими зазначеним законом, тобто закон один, а реалізують його три різних органи (військкомати, органи соціального захисту і відділи соціального забезпечення регіональних управлінь внутрішніх справ (УМВС).

Пенсії з інвалідності призначаються військовослужбовцям, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, що стали інвалідами в період проходження ними служби, чи не пізніше 3 місяців після звільнення зі служби, чи якщо інвалідність наступила пізніше цього терміну, але внаслідок поранення, контузії, чи каліцтва, захворювання, отриманого в період проходження служби.

У залежності від причини інвалідності інваліди поділяються на дві категорії: інвалідів війни й інших інвалідів з числа військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ. Точне визначення категорії інвалідів має практичне значення, тому що відображається на рівні пенсійного забезпечення.

До першої категорії відносяться особи, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, отриманих при захисті Батьківщини, ліквідації Чорнобильської катастрофи чи при виконанні інших обов'язків військової служби.

До другої категорії відносяться інваліди внаслідок каліцтва, отриманого в результаті нещасного випадку, не зв'язаного з виконанням обов'язків військової служби (службових обов'язків), чи внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням служби.

Для кожної категорії інвалідів установлюється диференційований розмір пенсії. Він вище в інвалідів війни. Наприклад, пенсія інвалідам війни призначається по I групі — 100 відсотків, II групі — 80 відсотків, III групі — 60 відсотків відповідних сум грошового забезпечення (заробітку); іншим інвалідам I групи — 70 відсотків, II групи — 60 відсотків і III групи — 40 відсотків. До цієї пенсії можуть нараховуватися надбавки — непрацюючим інвалідам, що мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї; на догляд — інвалідам I групи, самотнім інвалідам II групи, а також інвалідам III групи, що досягли пенсійного віку, що потребують постійного стороннього нагляду.

Законодавством установлені мінімальні пенсії військовослужбовцям термінової служби — інвалідам війни: для солдатів і матросів термінової служби I і II груп вони не можуть бути нижче трьох мінімальних пенсій за віком, а інвалідам III групи — півтори мінімальної пенсії за віком, іншим інвалідам з числа військовослужбовців термінової служби I групи — 200 відсотків, II групи — 100 відсотків і III групи — 50 відсотків мінімального розміру пенсії за віком. Інвалідам з числа ефрейторів (старших солдатів) і сержантів, старших матросів і старшин термінової служби — у розмірі 110 відсотків, з числа прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом, осіб молодшого начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ — 120 відсотків, а з числа офіцерського складу й осіб начальницького складу (крім молодшого) органів внутрішніх справ — 130 відсотків відповідних мінімальних розмірів пенсій, передбачених для інвалідів з числа солдатів і матросів термінової служби.

Пенсії з інвалідності потерпілим від наслідків Чорнобильської катастрофи. Відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи» пенсії з інвалідності призначаються громадя-

нам, інвалідність яких наступила внаслідок каліцтва чи хвороби, отриманої в результаті Чорнобильської катастрофи. Пенсії призначаються в підвищених розмірах. В усіх випадках розмір державної пенсії особам, віднесеним до категорії I, не може бути нижче: по I групі інвалідності — 10 мінімальних пенсій за віком; II групі — 8 мінімальних пенсій; III групі — 6 мінімальних пенсій за віком. Дітям-інвалідам — 3 мінімальні пенсії за віком.

Крім того, особам, що одержують державну пенсію з інвалідності, призначається щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю (по I категорії): інвалідам I групи — 100 відсотків мінімальної пенсії за віком, інвалідам II групи — 75 відсотків, інвалідам III групи, дітям-інвалідам — 50 відсотків мінімальної пенсії за віком. Додаткова пенсія виплачується цілком незалежно від заробітку, державної пенсії чи іншого доходу.

Пенсії з інвалідності громадянам, що стали інвалідами в зв'язку з виконанням громадського обов'язку. Даний вид пенсії призначається особам, що стали інвалідами у випадках: рятування людського життя, охорони державної, колективної, індивідуальної власності і правопорядку. Розмір пенсії з інвалідності визначається за загальними правилами в залежності від групи інвалідності: інвалідам I групи — 70 відсотків, інвалідам II групи — 60 відсотків, інвалідам III групи — 40 відсотків заробітку. Мінімальний і максимальний розміри пенсій устанавлюються на однаковому рівні з іншими пенсіями з інвалідності.

Пенсії з інвалідності учням, студентам, аспірантам, ординаторам. Пенсії з інвалідності призначаються учням, студентам вищих навчальних закладів, слухачам факультетів і курсів підвищення кваліфікації, аспірантам, докторантам і клінічним ординаторам незалежно від того, працювали чи не працювали вони до вступу на навчання, як у випадку настання інвалідності від загального захворювання, так і у випадку трудового каліцтва чи професійного захворювання. Пенсії з інва-

лідності призначаються їй у тому випадку, якщо інвалідність наступила в зв'язку з трудовим каліцтвом чи професійним захворюванням при проходженні виробничого навчання чи практичних занять. Дане правило відноситься і до учнів середніх загальноосвітніх шкіл і професійних училищ.

При настанні інвалідності внаслідок загального захворювання пенсія призначається, якщо учень, студент, слухач навчався в навчальному закладі, на факультеті і курсах підвищення кваліфікації, в аспірантурі чи клінічній ординатурі протягом терміну, що відповідає стажу роботи, необхідному для призначення пенсії з інвалідності працівникам від загального захворювання. Якщо інвалідність наступила в цих осіб внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання і пов'язана з проходженням виробничого навчання, практики чи практичних занять, то пенсія призначається незалежно від тривалості терміну навчання в навчальному закладі, на курсах, факультеті підвищення кваліфікації, в аспірантурі чи ординатурі.

До інвалідності внаслідок трудового каліцтва, зв'язаного з виробничим навчанням чи практикою, прирівнюється інвалідність, що наступила в зв'язку з виконанням державних, суспільних обов'язків або завдань адміністрації чи виконанням громадського обов'язку по рятуванню людського життя, охорони державної, колективної й індивідуальної власності і правопорядку.

Розміри пенсії з інвалідності призначаються учням за загальними правилами і нормами встановленими пенсійним законодавством за відповідними групами інвалідності: за I групою інвалідності — 70 відсотків, II групою — 60 відсотків і за III групою інвалідності — 40 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Пенсії по інвалідності при неповному стажі роботи. Ці пенсії призначаються тим працівникам, у яких відсутній необхідний стаж роботи для призначення повної пенсії з інвалідності. У цьому випадку розмір пенсії визначається пропорційно наявному стажу ро-

боти, але не менше соціальної пенсії, встановленої за відповідною групою інвалідності.

Якщо інвалід, якому призначена пенсія з інвалідності за неповного стажу роботи, продовжує працювати, то після двох років роботи він може вимагати перерахунку пенсії, виходячи з обсягу трудового стажу, що існує на момент перерахунку (збільшується розмір пенсії з нового, більш високого заробітку). Такий перерахунок можливий після кожних двох років роботи. Якщо в інваліда після двох років праці є необхідний стаж роботи для призначення повної пенсії, то вона йому призначається.

Глава ІХ ПЕНСІЇ В РАЗІ ВТРАТИ ГОДУВАЛЬНИКА

§1. Поняття й особливості пенсії в разі втрати годувальника

Поняття пенсії в разі втрати годувальника зв'язується з необхідністю забезпечення непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника. Даний вид пенсії розглядається як самостійний, і, як кожен вид пенсії, має своє визначення поняття. *Під пенсією в разі втрати годувальника розуміються щомісячні виплати з Пенсійного фонду, призначувані в зв'язку зі втратою годувальника непрацездатним членам сім'ї, що перебували на утриманні померлого, у розмірах, співвіднесених з його минулим заробітком.*

Головна особливість пенсії в разі втрати годувальника полягає в тому, що пенсійне забезпечення членів сім'ї носить похідний характер від права на пенсію іншої особи, що була годувальником. Смерть позбавляє сім'ю померлого доходів від його професійної діяльності. У цьому випадку держава, виявляючи гуманність, робить допомогу сім'ї, що понесла в зв'язку зі смертю годувальника втрату засобів існування. Розмір матеріального забезпечення членів сім'ї (пенсії) залежить від розміру заробітку померлого.

Право на пенсію в разі втрати годувальника мають усі сім'ї, чиї годувальники належали до категорій осіб, що підлягали загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. Суспільно корисна діяльність годувальника могла бути за своїм характером різною, але саме

такою, з якою закон пов'язує при визначених інших умовах можливість пенсійного забезпечення (трудова діяльність працівника, служба в армії, навчання, виконання державних чи суспільних обов'язків, громадського обов'язку і т.д.). У ряді випадків закон висуває визначені вимоги до тривалості трудової діяльності, навчання, служби в армії чи в органах внутрішніх справ померлого годувальника. На пенсійне забезпечення членів сім'ї впливає причина смерті годувальника, а іноді і час її.

Коло осіб, що мають право на пенсію в зв'язку зі смертю годувальника, й умови її призначення визначені законодавством. До числа членів сім'ї, яким призначається пенсія, відносяться насамперед непрацездатні близькі родичі померлого: діти, у тому числі усиновлені, пасинки і падчірки; брати, сестри, онуки, що не досягли 18 років і не мають працездатних батьків; чоловіки (дружина, чоловік), батьки (мати, батько); усиновителі, вітчим, мачуха, дід, бабуся померлого. Перерахований склад членів сім'ї не збігається з традиційним колом сім'ї, встановленим у цивільній, сімейній і інших галузях права. У пенсійному праві склалося своєрідне і більш широке поняття «пенсійної» сім'ї як сукупності тих членів сім'ї померлого годувальника, що підлягають, за певних умов, пенсійному забезпеченню у випадку смерті годувальника.

У цілому в нашій країні прийнятий один із самих широких переліків членів сім'ї, що підлягають пенсійному забезпеченню. У багатьох зарубіжних країнах у коло осіб, що мають право на пенсію в разі втрати годувальника, включені лише чоловік (дружина), який пережив, і діти.

Розглядаючи склад членів сім'ї, що мають право на пенсію в разі втрати годувальника, в юридичній літературі звичайно порушуються питання про те, хто є суб'єктом забезпечення: сім'я в цілому, якій устанавлюється пенсія, чи кожен її член. Частіше суб'єктом визнається сім'я в цілому, а не окремі її члени, оскільки пенсія встановлюється на всю сім'ю. Хоча до цього право на пенсію визначається у відношенні кожного її чле-

на. Це впливає з положень Закону України «Про пенсійне забезпечення», ст. 48 якого говорить: «На всіх членів сім'ї, що мають право на пенсію, призначається одна загальна пенсія».

Разом з тим, питання про пенсійне забезпечення членів сім'ї вирішується з обліком їхнього правового положення, закріпленого в законодавстві про шлюб та сім'ю. За допомогою законодавства забезпечується реалізація права на пенсію, його охорона і відновлення (у випадку порушення). Тому, поряд з нормами права соціального забезпечення, застосовуються і деякі положення інститутів сімейного права, знання яких необхідно для розгляду питань пенсійного забезпечення.

Найбільш часто пенсією забезпечуються діти в зв'язку зі смертю одного чи обох батьків. Батьками дитини визнаються особи, зазначені у свідоцтві про народження. Правові норми про шлюб та сім'ю устанавлюють взаємні права й обов'язки батьків і дітей. Право на пенсію у дітей виникає в зв'язку зі смертю кожного з батьків.

Якщо дитина народилася після смерті особи, що перебувала у шлюбі з матір'ю, померлий може бути записаний його батьком за умови, що з дня смерті до дня народження дитини пройшло не більше десяти місяців.

Права дітей, народжених у шлюбі, визнаному згодом недійсним, прирівнюються до прав дітей, народжених у зареєстрованому шлюбі. Вони мають рівне право з іншими дітьми на пенсію на випадок утрати годувальника. Нарівні з тими, хто народжений у зареєстрованому шлюбі, право на пенсію також мають діти, що народилися від батьків, що не перебували між собою в зареєстрованому шлюбі, якщо померлий значиться по відповідних даних в органах РАГСу їх батьком.

У випадках визнання батьківства в органах РАГСу чи встановлення його в судовому порядку діти мають ті ж права й обов'язки стосовно батьків і їх родичів, що і діти, що народилися від осіб, що перебували в шлюбі між собою. Органи РАГСу встановлюють батьківство при наявності спільної заяви батька і матері дитини, народженої в незареєстрованому шлюбі. Час народжен-

ня дитини і її вік не мають значення для встановлення цього факту.

Якщо ж батьки не подавали в органи РАГСу спільної заяви про визнання батьківства, воно може бути встановлене в судовому порядку. Як доказ батьківства суд бере до уваги спільне проживання і ведення загального господарства матер'ю дитини і відповідачем до народження дитини, чи спільне виховання або утримання ними дитини, чи доказу, з вірогідністю підтверджуючи визнання відповідачем батьківства. У випадку смерті особи, що утримувала дитину і визнавала себе його батьком, факт визнання його батьком, факт визнання їм батьківства може бути встановлений у судовому порядку особливого провадження.

У судовому рішенні повинні міститися відомості, необхідні для реєстрації встановлення батьківства в органах запису актів цивільного стану. Таким чином, рішення суду про встановлення даного факту не заміняє собою документів, що видаються органами РАГСу, а служить лише підставою для одержання відповідних документів від цих органів.

Органи РАГСу вносять відповідні записи про батька у свідоцтво про народження дитини на підставі заяви обох батьків чи судового рішення.

При позбавленні батька чи матері або обох батьківських прав діти не втрачають права на пенсію у випадку їх смерті.

Усиновленим пенсія призначається нарівні з рідними дітьми, але треба мати на увазі, що вони не здобувають права на одержання пенсії в зв'язку зі смертю своїх батьків. Однак якщо вони таке право мали до усиновлення, воно зберігається за ними і після нього. Усиновлений, що одержує пенсію в зв'язку зі смертю батька чи матері, чи має на неї право, у випадку смерті усиновителя вправі вибрати пенсію з нагоди смерті одного з батьків чи усиновителя.

Усиновлення (удочеріння) являє собою юридичний акт, що встановлює між усиновлювачами і усиновленим такі ж відносини, як між батьками і дітьми. Факт усиновлення фіксується в рішенні виконавчого комітету

районної (міської) ради чи районної (міської) державної адміністрації і реєструється в органах РАГСу.

За неможливості отримати належні документи, які посвідчували б усиновлення, чи відновити загублені або знищені документи про усиновлення, факт реєстрації усиновлення може бути встановлений судом у порядку особливого провадження. У той же час справи про встановлення самого факту усиновлення після смерті усиновленого чи усиновителя, якщо при житті усиновлення не було оформлено належним чином, судами до розгляду не приймаються. У зв'язку з цим треба розрізняти два зовсім різних поняття: «факт усиновлення» і «факт реєстрації усиновлення». У судовому порядку може бути установлений факт реєстрації усиновлення, але не факт самого усиновлення.

Вступ до шлюбу особи, в якій є діти, створює між дітьми та вітчимою відносини свояцтва. Отже, пасинок — це нерідний син, а падчірка — нерідна дочка одного з подружжя. Пасинок і падчірка, якщо вони не одержували аліментів від батьків, користуються правом на пенсію в разі смерті вітчима чи мачухи нарівні з рідними дітьми.

До непрацездатних членів сім'ї, що мають право на пенсію в разі втрати годувальника, також відносяться батьки (батько, мати), дідусь і бабуся, причому останні — при відсутності осіб, що за законом зобов'язані їх утримувати. До таких осіб відносяться в першу чергу їхні діти і чоловік, а також брати, сестри й онуки. Батьки вважаються непрацездатними, якщо вони досягли пенсійного віку, або визнані у встановленому порядку інвалідами I, II чи III групи.¹ Не має значення, коли батьки стали непрацездатними: до чи після смерті годувальника. Усиновителі користуються правом на пенсію нарівні з батьками.

Людина, що пережила (вдова, вдівець), має право на пенсію, якщо вона досягла пенсійного віку чи є інвалідом на день смерті.

¹ Див.: Стст. 32, 80, 81, 95, 96 Кодексу про шлюб та сім'ю України.

Право на пенсію в разі втрати годувальника незалежно від віку і фактичного стану працездатності має один з батьків (або чоловік), якщо він зайнятий доглядом за дітьми, братами чи сестрами, онуками померлого годувальника, що не досягли восьми років, і не працює. Якщо чоловік у період одержання пенсії на цих підставах став інвалідом чи досяг певного віку (хоча б і після того, як минуло п'ять років із дня смерті годувальника), виплата пенсії йому продовжується відповідно протягом усього часу непрацездатності чи довічно.

Шлюбні відносини повинні бути засвідчені свідченням про шлюб, а у певних випадках — рішенням суду.

Якщо документи про реєстрацію шлюбу втрачені і відновити їх неможливо, факт реєстрації шлюбу може бути встановлений у судовому порядку.

До числа осіб, яким призначається пенсія в разі втрати годувальника, входять також деякі інші члени сім'ї померлого — вітчим і мачуха, якщо вони виховували чи утримували померлого пасинка чи падчірку не менше 5 років. У свою чергу, пасинок чи падчірка мають право на пенсію, якщо вони не одержували аліментів від батьків.

§ 2. Умови призначення пенсії в разі втрати годувальника

Законодавство називає три основних умови призначення пенсії в разі втрати годувальника: смерть годувальника, непрацездатність членів сім'ї й утримання. Усі три умови повинні бути відповідним чином документально підтверджені.

Перша умова — втрата годувальника. Під терміном «втрата годувальника» розуміється смерть, безвісна відсутність чи пропажа громадянина без звістки, засвідчені у встановленому порядку РАГСом, судом чи іншими органами.

Факт смерті громадянина підтверджується, як правило, свідоцтвом, виданим органом реєстрації актів громадянського стану (РАГСу), а військовослужбовців —

документом, отриманим від військової частини чи військкомату іншої військової установи. Заява про реєстрацію смерті повинна бути зроблена протягом трьох діб, але не пізніше п'яти діб з дня настання смерті чи виявлення трупа або одержання висновку судово-медичної експертизи чи прокурора. Місцем реєстрації смерті є останнє місце проживання померлого, а у випадку оголошення судом померлим — місце проживання заявника.

Безвісна відсутність — це засвідчений відповідно до закону факт тривалої відсутності громадянина в місці його проживання, установлюваний при неотриманні протягом визначеного часу яких-небудь відомостей про відсутнього. Громадянин може бути визнаний безвісно відсутнім, якщо протягом одного року в місці його постійного проживання немає відомостей про те, де він перебуває. Визнання громадянина безвісно відсутнім провадиться в судовому порядку і регулюється нормами Цивільно-процесуального кодексу України. Не можуть бути визнані безвісно відсутніми громадяни, що ховаються від суду чи слідства, якщо розшук їх продовжується.

Громадянин може бути в судовому порядку оголошений померлим, якщо в місці його постійного проживання немає відомостей про місце його перебування протягом 3 років, а якщо він пропав без звістки при обставинах, що загрожують смертю чи дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, — протягом 6 місяців. Військовослужбовець чи інший громадянин, що пропав без звістки в зв'язку з воєнними діями, може бути в судовому порядку оголошений померлим не раніше ніж після закінчення двох років із дня закінчення воєнних дій. Днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим. У випадку оголошення померлим громадянина, що пропав без звістки при обставинах, що загрожують смертю чи дають підставу припускати його загибель від певного нещасного випадку, суд може виз-

нати днем смерті цього громадянина день його передбачуваної загибелі.

У разі з'явлення або виявлення місцеперебування громадянина, оголошеного померлим чи безвісно відсутнім, відповідне рішення скасовується судом.¹ Копію рішення суд направляє органу запису актів громадського стану за місцем проживання заявника для анулювання запису про смерть.

Пенсія з нагоди безвісної відсутності годувальника призначається незалежно від того, коли встановлена його безвісна відсутність. Виплата пенсії родині припиняється, якщо громадянин, який вважався безвісно відсутнім чи оголошений померлим, з'явився чи виявлене його місцеперебування.

Другою умовою призначення пенсії в разі втрати годувальника є непрацездатність членів сім'ї, їх склад. Вона встановлена пенсійним законодавством і про це вже говорилося. Але необхідно звернути увагу на деякі деталі цієї умови. «Непрацездатність», як одна з умов призначення пенсії в разі втрати годувальника, охоплює всілякі категорії осіб і соціальні явища. У той же час, для кожної з цих категорій встановлюються додаткові умови реалізації права на пенсію в разі втрати годувальника. Так, діти, брати, сестри й онуки померлого годувальника старше 18 років мають право на пенсію, якщо вони стали інвалідами до досягнення цього віку.

Братам, сестрам і онукам пенсія в разі втрати годувальника призначається лише за умови, якщо в них немає працездатних батьків. При наявності хоча б одного працездатного батька зазначені особи право на пенсію не здобувають. Пенсія призначається як рідним (повнорідним) братам і сестрам померлого, так і неповнорідним братам і сестрам (один батько, різні матері чи одна мати, різні батьки). Зведені брати і сестри (у них різні матері і батьки) у спорідненні один з одним не перебувають і ніякими правами й обов'язками у відношенні один до одного не володіють.

¹ Див.: Стст. 21, 22 Цивільного кодексу України.

Дружина (чи чоловік) померлого має право на пенсію, якщо вона досягла пенсійного віку чи стала інвалідом. Пенсія, призначена на випадок смерті чоловіка, зберігається і при вступі в новий шлюб. Якщо до дня вступу в новий шлюб пенсія не була призначена, то згодом вона вже не може бути призначена.

Для призначення пенсії в разі втрати годувальника необхідно, щоб той, хто звернувся за нею, був не тільки непрацездатним, але і при житті годувальника перебував на його утриманні. Утримання — одна з обов'язкових умов для призначення пенсії в разі втрати годувальника.

Відповідно до законодавства члени сім'ї померлого вважаються такими, що перебували на його утриманні, якщо вони знаходилися на його повному утриманні чи одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування.

При вирішенні питання, чи був той, хто звернувся за пенсією, утриманцем померлого, потрібно встановити, чи носила його допомога, що надавалася, постійний характер і який її обсяг у порівнянні з іншими доходами даної особи. Так, одержання членом сім'ї пенсії, стипендії чи заробітку не може перешкодити визнанню його утриманцем, якщо основним і постійним джерелом коштів до існування все-таки була допомога померлого, а не перераховані вище доходи.

Діти вважаються утриманцями кожного з батьків незалежно від розміру їхнього заробітку чи іншого доходу. Діти непрацюючої матері, що займається домашнім господарством, також визнаються її утриманцями.

Діти визнаються утриманцями особи, що виплачує на їх утримання аліменти, хоча б і в невеликих розмірах чи нерегулярно. Вони вважаються утриманцями й у тому випадку, якщо документи про стягнення аліментів відсутні, тому що ця обставина свідчить про добровільне виконання громадянином обов'язків по утриманню дітей.

Спільне проживання з годувальником не є обов'язковою умовою для визнання утримання. Якщо той, хто звернувся за пенсією, проживав роздільно з померлим

годувальником (наприклад, у різних містах чи районах), питання про утримання зважується на загальних підставах, тобто в залежності від того, чи була допомога померлого постійним і основним джерелом коштів до існування цього члена родини.

Перебування на утриманні померлого годувальника підтверджується довідкою ЖЕКУ чи сільської (селищної) ради. Довідка повинна бути підтверджена актом обстеження, складеним комісією районного (міського) управління соціального захисту населення за участю представника ЖЕКУ. При відсутності відповідних документів і неможливості їхнього відновлення факт перебування на утриманні встановлює суд.

До умов призначення пенсій сім'ям можна віднести час і причину смерті годувальника. Пенсія призначається незалежно від того, коли вмер годувальник — у період роботи чи після її припинення. Пенсія членам сім'ї померлого годувальника внаслідок загального захворювання призначається, якщо годувальник до дня смерті мав стаж роботи, що був би необхідним йому для встановлення пенсії з інвалідності. Якщо смерть настала від трудового каліцтва чи професійного захворювання, то членам його сім'ї пенсія призначається незалежно від стажу роботи годувальника.

Для призначення пенсії в разі втрати годувальника не обов'язково, щоб утримання мало місце в останній період його життя, не має також значення за загальним правилом і тривалість утримання. Отже, у залежності від конкретних обставин утриманцем може бути визнана особа, що знаходилася на утриманні нетривалий час чи перестала одержувати допомогу незадовго до смерті годувальника, наприклад у зв'язку з його хворобою.

Іноді виникає питання: чи вважається член сім'ї утриманцем, якщо при житті годувальника він був працездатним?

За загальним правилом дана обставина не виключає можливості встановлення факту утримання.

Пенсія в разі втрати годувальника може бути призначена непрацездатним батькам померлого працівни-

ка, що не перебували на його утриманні. Однак лише в тому випадку, якщо вони згодом утратили джерело коштів до існування. Питання про наявність чи відсутність джерела коштів до існування вирішує в кожному конкретному випадку управління соціального захисту. Вважається, наприклад, що непрацевдатні батьки не мають коштів до існування, якщо вони не одержують пенсію, а діти не можуть надати їм достатню матеріальну допомогу.

Батьки і вдови загиблих у бойових діях військово-службовців мають право на пенсію незалежно від факту утримання і наявності джерела коштів до існування. Пенсія в разі втрати годувальника встановлюється в процентному відношенні до заробітку померлого годувальника. Вона призначається на кожного непрацевдатного члена сім'ї в розмірі 30% заробітку годувальника, але не менше соціальної пенсії, установлені для відповідної категорії непрацевдатних, а саме 200% мінімальної пенсії за віком — на інваліда I групи; 100% мінімальної пенсії за віком — на інваліда II групи, інваліда з дитинства I чи II групи, дитини-інваліда у віці до 16 років; а на дітей-учнів, студентів, курсантів, слухачів навчальних закладів — до закінчення освіти, але не більше ніж до досягнення ними 23-літнього віку — 50% мінімальної пенсії за віком — на інваліда III групи (крім інвалідів з дитинства), на особу, що досягла віку: чоловік — 60 років, жінка — 55 років і не набули права на трудову пенсію з поважних причин.

Загальний розмір пенсії на сім'ю в разі втрати годувальника залежить від числа членів сім'ї померлого, середнього заробітку і не залежить від причини його смерті (тобто сім'ям, годувальник яких помер внаслідок загального захворювання, і сім'ям, що втратили годувальника внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, пенсії призначаються в однакових розмірах).

Пенсії призначаються на кожного непрацевдатного члена сім'ї. Обчислення пенсії провадиться за загальними правилами — у процентному відношенні до заробітку годувальника. Наприклад, якщо в сім'ї два

непрацездатних, то пенсія в разі втрати годувальника буде визначена в розмірі 60 відсотків його заробітку. Звичайно, на всіх членів сім'ї, що мають право на пенсію, призначається одна загальна пенсія.

Однак за вимогою члена сім'ї його частка пенсії може бути виділена і виплачуватися йому окремо, якщо він не проживає разом однією сім'єю.

Сім'я, що має право на пенсію, може звертатися за нею в будь-який час після смерті чи встановлення безвісної відсутності годувальника без обмеження яким-небудь терміном.

Пенсія на сім'ю може перевищувати середній заробіток годувальника.

Приклад 1. Заробіток годувальника — 180 грн. Склад родини: 2 синів 12 і 16 років, дочка — студентка, 21 рік і працездатна дружина. Пенсія призначається на 3 дітей. Частка кожного — 54 грн. (30% від 180 грн.), загальний розмір пенсії 162 грн. (54 грн. x 3).

Приклад 2. Після смерті матері залишилося 5 дітей у віці до 18 років. Її заробіток — 130 грн. Частка кожного — 39 грн. (30% від 130 грн.) Отже, на кожну дитину призначається по 39 грн., а на сім'ю — 195 грн. (39 x 5).

Приклад 3. Годувальник мав заробіток у сумі 210 грн. Після його смерті залишилося 4 утриманця: 3 неповнолітні дочки, син 20 років — інвалід II групи.

Пенсія буде призначена по 30% від середньомісячного заробітку на кожного утриманця, що складе по 59 грн. 86 коп.

Загальний розмір пенсії складе 59 грн. 86 коп. x 4 = 239,44 грн.

Приклад 4.

(З Протоколу № 199 від 10.08.98, Жовтневий відділ соціального захисту м. Одеси)

Заявник	Борисюк Діана Микитівна
Вид пенсії	в разі втрати годувальника
Шифр пенсії	511
Дата народження	24.05.43 р.

Стать	(ж) дружина
Дата звертання	30.06.98 р.
Заявник	Працює
Причина інвалідності	Загальне захворювання
Група інвалідності	III
Дата смерті годувальника	30.06.98
Вік годувальника	55
Число утриманців (без заявника)	1
Середньомісячний заробіток	123.15000 (31.03.94 р.)
Кіл. м-ців, що ввійшли у розрах. заробітку	60
Зараховано стаж	років міс. днів
Загальний стаж (повний)	31 8 18 (30.06.98 р.)

Розрахунок пенсії

Загальний відсоток розрахунку пенсії від заробітку	30		
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	36.95		
Коеф. підвищення осн. розміру пенсії	1		
Основний розмір пенсії з урахуванням коефіцієнта	36.95		
Розмір пенсії з обмеженням	36.95		
Утриманець — син Іван			
Категорія: діти до 18 років	10.10.90 р.		
з 30.06.98	36.950.05		
	37.00 по 31.10.98 р.		
Призначити відповідно до Закону України щомісяця в сумі:			
Пенсії	Цільової доп.	Роз. допл.	Усього
з 30.06.1998	36.950.05	0.00	37.00
по 31.10.1998			
(з 1.12.2000 р.	41.38	13.62	55.00)

При призначенні пенсії з нагоди втрати годувальника встановлені деякі пільги. Наприклад, для сімей, до складу яких входять круглі сироти, а такими вважаються діти, що втратили обох батьків, пенсія їм обчислюється з загальної суми заробітку обох батьків.

Приклад. Дитина одержувала пенсію в разі смерті батька — 48 грн. (30% від заробітку 160 грн.). Потім померла мати. Її заробіток 120 грн., пенсія перераховується з загальної суми заробітку обох батьків і складе 59,86 грн.

І ще одна пільга: пенсія на круглих сиріт і дітей померлої самотньої матері не може бути менше дворазового розміру соціальної пенсії на кожну дитину.

Пенсія в разі втрати годувальника встановлюється на весь період, протягом якого член сім'ї вважається працездатним: дітям, братам, сестрам, онукам померлого годувальника — по досягненні 18 років, а якщо вони навчаються у вищому навчальному закладі освіти — до їхнього закінчення, але не довше ніж до досягнення 23 років; членам сім'ї — інвалідам на термін інвалідності; членам родини, що досягли: чоловіки — 60 років і жінки — 55 років, — довічно.

Загальний розмір пенсії сім'ї, що втратила годувальника, може бути змінений у бік зменшення чи збільшення. Наприклад, зменшення може відбутися по досягненні дітьми 18 років, визнанні члена сім'ї працездатним, смерті члена сім'ї. І, навпаки, збільшення — при встановленні інвалідності раніше працездатному члену сім'ї, народженні дитини протягом 10 місяців із дня смерті годувальника, а також перерахунку пенсії. Відповідні зміни провадяться з першого числа місяця, що впливає за тим місяцем, у якому наступили ці обставини.

Приклад 1. Студенту Одеського університету, що отримував пенсію в зв'язку зі смертю батька, 5 червня 2000 року виповнилося 23 роки. Виплата пенсії припинена з 1 липня.

Приклад 2. Пенсія призначена на дитину, що не досягла 8 років, і вдові померлого, не працюючій і зайнятій доглядом за дитиною. 11 лютого 2000 року дитині виповнилося 8 років. Розмір пенсії змінюється з 1 березня (раніше вона виплачувалася на двох, тепер тільки на одну дитину).

Пенсія в разі втрати годувальника завжди виплачується в повному розмірі, незалежно від заробітку чи іншого доходу пенсіонера.

Приклад 3. 56-літня вдова померлого годувальника влаштувалася на роботу з заробітком 150 грн. Пенсія за померлого чоловіка виплачується їй цілком.

Такі загальні положення пенсійного забезпечення сімей, що втратили годувальника. *Хоча при здійсненні пенсіонування необхідно враховувати й особливості статусу пенсіонерів.* Вони визначаються в умовах призначення пенсії окремим категоріям сімей. А умови, у свою чергу, залежать від того, за яким нормативним актом встановлюється пенсія, до якої категорії належав померлий годувальник. Так, пенсійне забезпечення кадрових військових (військовослужбовців офіцерського складу і контрактників) регулюється окремим нормативним актом — Законом України від 9 квітня 1992 р.¹

Відповідно до цього Закону пенсія сім'ям військовослужбовців призначається, якщо годувальник помер (загинув) під час проходження служби, чи не пізніше трьох місяців із дня звільнення зі служби або пізніше цього терміну, але внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання, отриманих у період проходження служби. Пенсії призначаються у всіх випадках, незалежно від тривалості військової служби і попередньої роботи, навчання військовослужбовця. Розмір пенсії залежить від причини смерті (загибелі) військовослужбовця, військового звання, грошового забезпечення (середнього заробітку). Членам сімей військовослужбовців, що загинули при захисті Батьківщини, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, під час бойових дій у мирний час чи при виконанні інших обов'язків військової служби, пенсії призначаються в підвищених розмірах (40% заробітку на кожного непрацездатного члена сім'ї). Сім'ям військовослуж-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 29.— Ст. 399; 1994.— № 24.— Ст. 178; 1995.— №16.— Ст. 111; 1996.— № 17.— Ст. 73; 1998.— № 26.— Ст. 149.

бовців, що померли внаслідок каліцтва, отриманого в зв'язку з нещасним випадком, не зв'язаним з виконанням обов'язків військової служби, чи внаслідок захворювання, зв'язаного з проходженням військової служби,— 30 відсотків заробітку на кожного непрацездатного члена сім'ї.

Установлені законодавством порядок і норми пенсійного забезпечення для сімей кадрових військових поширюються і на сім'ї померлих (загиблих) годувальників з числа начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ.

Що стосується пенсійного забезпечення сімей військовослужбовців термінової служби, то їм пенсія призначається в органах соціального захисту за нормами і правилами, встановленими Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ».

Обчислення пенсій сім'ям померлих військовослужбовців термінової служби провадиться з того заробітку, що вони одержували до призову в армію чи після звільнення з неї до звертання за пенсією, або із середньомісячного грошового забезпечення військовослужбовця в період проходження служби за контрактом.

Якщо військовослужбовець не працював до призову в армію і після звільнення з неї, то пенсія сім'ї померлого годувальника встановлюється в мінімальному розмірі, встановленому законодавством.

Ці й інші види пенсій військовослужбовцям і членам їх сімей періодично підвищуються. Так, з 1 січня 1996 р. підвищені пенсії сім'ям військовослужбовців у зв'язку з втратою годувальника:

— членам сімей військовослужбовців, учасників бойових дій, що загинули (пропали без звістки), а також вдовам померлих інвалідів Великої Вітчизняної війни, що не вступили в повторний шлюб,— на 150 відсотків мінімальної пенсії за віком;

— дружинам (чоловікам) померлих учасників війни, партизанів і підпільників, визнаних при житті інвалі-

дами від загального захворювання, трудового каліцтва і з інших причин, що не вступили в повторний шлюб,— на 50 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Пенсійне забезпечення сімей, що втратили годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи, регулюється Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» у редакції від 19 грудня 1991 р. з наступними змінами.¹

Право на пенсію за цим Законом мають сім'ї, що втратили годувальника з числа учасників ліквідації наслідків аварії, і сім'ї, що потерпіли від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Сім'ям, що постраждали в Чорнобильській аварії, призначаються пенсії і щомісячні компенсації за втрату годувальника в результаті цієї аварії. Щомісячна компенсація виплачується на кожного непрацездатного члена сім'ї, що перебував на утриманні померлого годувальника, у розмірі 50 відсотків мінімальної пенсії за віком, незалежно від пенсії, встановленої законодавством. Щомісячна компенсація сім'ям за втрату годувальника виплачується цілком, незалежно від заробітку, пенсії чи іншого доходу.

Деякі особливості існують і при призначенні пенсій в разі втрати годувальника сім'ям державних службовців, суддів, прокурорсько-слідчих працівників, посадових осіб митних органів і народних депутатів України. Ці особливості полягають в розмірі пенсій і порядку їхнього призначення. Наприклад, відповідно до Закону України «Про статус суддів»² у випадку загибелі (смерті) судді, у тому числі у відставці, внаслідок службових обов'язків, непрацездатним членам сім'ї, що

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 16.— Ст. 200; 1992.— № 13.— Ст. 178; № 37.— Ст. 543; 1996.— № 35.— Ст. 163; 1997.— № 6.— Ст. 45; 1998.— № 21.— Ст. 109.

² Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 8.— Ст. 56; 1994.— № 22.— Ст. 142; № 26.— Ст. 203; 1995.— № 4.— Ст. 268; 1996.— № 25.— Ст. 105.

знаходились на його утриманні, щомісяця виплачується компенсація в розмірі різниці між частиною заробітку загиблого, що приходився на їхню частку, і призначеною пенсією в разі втрати годувальника без обліку одноразової допомоги.

У Законі України «Про прокуратуру»¹ трохи інший порядок пенсійного забезпечення сімей, що втратили годувальника: у випадку загибелі прокурорсько-слідчого працівника в зв'язку з виконанням службових обов'язків сім'ї чи утриманцям загиблого призначається пенсія в розмірі місячного посадового окладу загиблого працівника.

Сім'ям посадових осіб митних органів, народних депутатів України пенсії в разі втрати годувальника призначаються за нормами загального пенсійного законодавства.

Право на пенсію в разі втрати годувальника мають також сім'ї учнів, осіб, що загинули в зв'язку з виконанням державних чи суспільних обов'язків чи у зв'язку з виконанням громадського обов'язку.

Пенсії зазначеним сім'ям призначаються в тих же розмірах, що й іншим категоріям сімей (30 відсотків заробітку померлого годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї). А тим, хто не працював і не мав заробітку, — призначається соціальна пенсія.

При цьому необхідно мати на увазі, що право на пенсію у сім'ї померлого учня виникає за певних умов. Якщо смерть годувальника наступила від трудового каліцтва чи професійного захворювання, пов'язаного з проходженням виробничої практики, то пенсія сім'ї призначається незалежно від тривалості перебування в навчальному закладі, на курсах, в аспірантурі. Коли смерть учня наступила від загального захворювання, пенсія призначається сім'ї, якщо годувальник навчався в навчальному закладі протягом відповідного пері-

¹ Відомості Верховної Ради України, 1991. — № 53. — Ст. 793; 1993. — № 322. — Ст. 229; № 50. — Ст. 474; 1995. — № 11. — Ст. 71; № 34. — Ст. 268.

оду, необхідного для призначення пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання.

Особливі правила встановлені для призначення пенсії сім'ям громадян України — переселенців з інших держав, що не працювали в Україні. Якщо сім'я такого громадянина одержувала в іншій державі пенсію в разі втрати годувальника, пенсія призначається за умови, якщо годувальник за віком до дня припинення роботи мав відповідний стаж роботи, необхідний для призначення пенсії з інвалідності. У випадку ж смерті годувальника внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання пенсія призначається незалежно від стажу роботи годувальника.

Глава X ОСНОВНІ СТАДІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ТРУДОВУ ПЕНСІЮ

§1. Здійснення права на пенсію на стадії звертання за призначенням пенсії

Здійснення права на відповідний вид трудової пенсії проходить по декількох стадіях — звертання за призначенням пенсії, призначення і виплата пенсії. Розглянемо їх у вищеназваному порядку.

Для реалізації суб'єктивного права на трудову пенсію громадянин повинен звернутися у відповідний компетентний державний орган. Питаннями призначення пенсій займаються районні (міські) управління (відділи) соціального захисту за місцем проживання чи роботи громадян. Звертання за призначенням пенсії є вираження громадянином визначеному компетентному органу соціального захисту наміру одержувати встановлену законом пенсію. Воно носить односторонній, винятково правомочний характер і не вимагає будь-якої згоди. Порядок звертання за призначенням пенсії регулюється спеціальними правилами, у яких містяться певні гарантії здійснення й охорони права на пенсійне забезпечення.

Звертання за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію. При цьому пенсії за віком та інвалідністю призначаються незалежно від того, припинена робота до часу звертання за пенсією чи продовжується. Пенсія за вислугу років призначається при залишенні роботи, що дає право на цю пенсію.

Працівники, що до часу звертання за пенсією продовжують трудову діяльність, подають заяви про призначення пенсії власнику підприємства чи уповноваженому ним органу. Інші громадяни подають заяви безпосередньо в районне (міське) управління соціального захисту за місцем проживання. Звертання працівника за пенсією, за загальним правилом, викликає обов'язок відповідного власника чи уповноваженого ним органа підготувати необхідні для призначення пенсії документи і представити їх у районне (міське) управління соціального захисту чи відмовити в цьому. Звертання знаходить конкретне вираження в подачі відповідної письмової заяви, у якій вказуються прізвище, ім'я та по батькові заявника, його адреса і вид пенсії, що він просить призначити.

Форма заяви звичайно існує в управлінні соціального захисту і на підприємстві в посадовій особи, якій доручено наказом керівника підприємства займатися питаннями підготовки необхідних документів про трудовий стаж і заробіток. Текст заяви, складений за формою, нагадує майбутньому пенсіонеру його права й обов'язки: можливість одержати одну пенсію за своїм розсудом, обов'язок сповіщати управління соціального захисту про всі обставини, що призводять до зменшення розміру пенсії або припинення її виплати і т.п. Складання заяви за рекомендованою формою виключає такі випадки, коли той, що звертається за пенсією, не приводить відомості, що мають значення при розгляді його пенсійного питання (наприклад, дані про непрацевдатних членів сім'ї, які знаходяться на його утриманні, на яких за певних умов нараховується надбавка).

Порядок підготовки й оформлення документів для призначення пенсії визначений наказом міністра соціального захисту населення України від 4 березня 1992 р. Він передбачає перелік документів, необхідних для призначення пенсії. До таких документів відносяться:

- заява про призначення пенсії;
- документ, що засвідчує тривалість трудового стажу (трудова книжка, довідки з місця роботи);

— довідка про заробіток за період трудової діяльності, з якої обчислюється розмір пенсії;

— копії свідоцтв про народження дітей;

— довідка про склад сім'ї і наявність утриманців та ін. Крім того, у необхідних випадках, при призначенні пенсії по інвалідності чи в разі втрати годувальника, можуть бути подані й інші документи:

— виписка з акта огляду в МСЕК, що висилається в управління соціального захисту;

— свідчення органа РАГСу про смерть годувальника й інші документи.

Основним документом, що підтверджує наявність трудового стажу і його тривалість, є трудова книжка. У необхідних випадках стаж роботи може бути підтверджений і іншими документами. Оформлення документів для призначення пенсії працівнику підприємства звичайно завершується «Поданням» до пенсії чи мотивованим відмовленням.

«Подання» як визначена форма документа підготовлюється власником підприємства разом із профспілковим комітетом. Воно повинно бути підготовлене в десятиденний термін із дня надходження заяви. У «Поданні» до призначення пенсії відображаються всі необхідні дані про особу, що звернулася за пенсією. Правове значення «Подання» полягає в тому, що воно є рекомендацією про призначення пенсії, попереднім висновком про наявність права на неї.

Прийняте власником підприємства рішення не передбачає висновку про призначення пенсії. Юридична значимість попереднього рішення власника підприємства полягає в тому, що без нього управління соціального захисту не вправі розглядати питання по суті.

Звертаньвипадках, коли адміністрація підприємства ватися в будр працівник має право на пенсію, вона прийсію. При цься представити його до призначення пенсії. значаються нсьному випадку працівнику в письмовій формі звертанняляють про причини, з яких у представленні вислугу років мовлено. Якщо працівник не згодний з рідає право на міністрації, він може звернутися з цього

питання безпосередньо в районне (міське) управління соціального захисту.

Рішення адміністрації підприємства про призначення працівнику пенсії вноситься в «Подання». Установлено дві форми «Подання»: одна — до призначення пенсії за віком і інвалідністю, друга — в разі втрати годувальника. У «Подання» вносяться всі відомості, які необхідні для розгляду питання про призначення пенсії. Зокрема, у ньому вказуються адреса, дата народження працівника, відомості про його трудову діяльність. Стаж підраховується окремо — по трудовій книжці і по інших документах, а потім сумується. Виділяється спеціальний стаж (що дає право на одержання пенсії на пільгових умовах).

У «Подання» до призначення пенсії в разі втрати годувальника, крім даних про годувальника, приводяться відомості про членів його сім'ї (дата народження, родинне відношення до померлого, стан працездатності і т.д.), що визначають їх право на одержання пенсії.

Потім «Подання» із усіма документами передається представником адміністрації в районне (міське) управління соцзахисту за місцем перебування підприємства. Працівник управління соціального захисту реєструє його в спеціальному журналі.

Районне (міське) управління соціального захисту, що прийняло «Подання» (у відповідних випадках заява про призначення пенсії) і документи, складає в двох екземплярах розписку. У ній перелічуються прийняті документи і вказується дата представлення чи заяви. Перший екземпляр розписки видається представнику власника чи уповноваженому ним органу, а другий зберігається в управлінні соціального захисту населення разом з документами, що надійшли. Якщо які-небудь документи відсутні, у розписці вказується перелік цих документів і термін, протягом якого вони повинні бути представлені. При представленні додаткових документів, не пізніше трьох місяців із дня одержання повідомлення про це, днем звертання за пенсією вважається день прийому «Подання» (чи заяви про призначення пенсії) з частиною необхідних документів.

Днем звертання за пенсією вважається день прийому «Подання» чи заяви з усіма необхідними документами. Причому, днем звертання за пенсією визнається не день подачі заяви за місцем роботи, а день прийому документів районним (міським) управлінням соціального захисту. Точне встановлення дня звертання за пенсією важливе, оскільки з цього дня призначається пенсія, якщо, звичайно, особа не має права на одержання пенсії з більш раннього терміну у відповідності зі ст. 83 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

У зв'язку з цим будь-яка затримка передачі документів в управління (навіть у межах установлених десяти днів) відсуває термін, з якого буде призначена пенсія. Зазначений день визнається днем звертання за пенсією і тоді, коли в управління соціального захисту здані не всі документи (за умови, що відсутні матеріали надійдуть в управління у встановлений термін).

Приклад. Працівник подав заяву про призначення пенсії адміністрації підприємства 20 квітня 2000 р. Адміністрація встановила, що записами в його трудовій книжці підтверджено 24 роки загального трудового стажу, у той час як для призначення пенсії потрібно не менше 25 років. З'ясувалося також, що працівник два роки служив у Збройних Силах СРСР і один рік учився в професійно-технічному училищі. Запити про висилку відповідних документів адміністрація зробила 25 квітня. У той же день адміністрація направила в управління соціального захисту всі підготовлені матеріали. Через 16 днів, тобто 11 травня, управління повідомило про необхідність підтвердити стаж не менше одного року. Підприємство одержало цей лист 13 травня. Запитані документи про військову службу і навчання вдалося одержати лише 5 серпня, і вони відразу ж були передані в управління соціального захисту.

Пенсія працівнику була призначена з 25 квітня 2000 р., оскільки цей день вважається днем звертання за пенсією.

Кожен, хто звертається за пенсією, повинен пред'явити паспорт. Він засвідчує особистість, вік, місце

проживання його власника. Ніякі інші документи, що засвідчують зазначені обставини, представляти не потрібно (виключення складає іноді свідоцтво про народження, по якому уточнюється дата народження).

Якщо за пенсією звертається сім'я, що втратила годувальника, то паспорт пред'являється майбутнім одержувачем пенсії, наприклад матір'ю дітей, на яких призначається пенсія. Він пред'являється також особами, що досягли 16 років, що мають право на пенсію.

Паспорт є документом, що підтверджує громадянство України. Громадяни України мають право на державну пенсію, а іноземні громадяни й особи без громадянства таким правом користуються тільки у випадках, спеціально передбачених законодавством чи міжнародними угодами.

Дуже важливим документом на стадії звертання за пенсією є довідка про заробіток. У довідку про заробіток вносяться відомості про нараховану і виплачену працівнику заробітну плату. Ці відомості можна взяти з особових рахунків, інших фінансових документів. У довідці перелічуються всі документи, на підставі яких вона складена. Довідка підписується керівником підприємства і головним (старшим) бухгалтером, їхні підписи завіряються печаткою підприємства. Довідка додається до «Подання» чи видається на руки тому, хто звертається за пенсією, якщо заява про її призначення подається їм безпосередньо в управління соціального захисту.

Якщо підприємство, у якому працювала людина, ліквідовано, довідка про заробіток видається його правонаступником чи архівом, куди здані бухгалтерські документи.

Однак слід зазначити, що за кожним видом пенсії є свій набір документів. Наприклад, для призначення пенсії в разі втрати годувальника двом і більше повнолітнім членам сім'ї, заява підписується кожним з них. У заяві також вказується, хто з цих осіб буде одержувати призначену пенсію (за загальним правилом на всіх членів сім'ї, що мають право на пенсію, встанов-

люється одна загальна пенсія). Однак можливий варіант, коли пенсія поділяється нарівно між одержувачами і виплачується кожному роздільно. У цьому випадку в заяві повинна міститися вимога про розподіл (заява про розподіл пенсії може бути подана і після її призначення). До заяви додається довідка про заробіток, яка потрібна для визначення розміру пенсії.

Довідка про заробіток за встановленою формою видається адміністрацією підприємства. Якщо той, хто звернувся за пенсією, у відповідний період працював на двох чи більше підприємствах, довідку про заробіток видає кожне з них.

Певний набір документів потрібен, щоб підтвердити наявність загального і спеціального стажу роботи, інвалідності, вислуги років.

Трудовий стаж і вислуга років звичайно підтверджуються трудовою книжкою. Виписка з неї робиться адміністрацією підприємства безпосередньо в «Поданні» до призначення пенсії. В управлінні соціального захисту виписка звіряється з оригіналом, після чого трудова книжка повертається представнику адміністрації підприємства. При подачі заяви про призначення пенсії безпосередньо в управління соціального захисту, виписку з трудової книжки роблять співробітники управління.

Час роботи осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованої на приватній власності і винятково на їхній праці (оренди чи в особистому селянському (фермерському) господарстві), встановлюється за довідками органів Пенсійного фонду України про сплату страхових внесків.

Для підтвердження часу навчання представляється копія диплома, завірена в нотаріальній конторі; час військової служби, якщо відповідні дані внесені у військовий квиток, засвідчується випискою з нього. Виписка завіряється управлінням соціального захисту.

Багатодітні матері, що мають право на одержання пенсії за віком на пільгових умовах, представляють довідку ЖЕКу чи сільській раді про те, що вони наро-

дили п'ятеро чи більше дітей і виховали їх до восьмирічного віку. До заяви матері інваліда з дитинства додаються необхідні медичні документи (виписка з акта огляду в МСЕК чи медичний висновок лікувальної установи) прилучає управління соціального захисту. Це пов'язано з тим, що на дітей-інвалідів з дитинства звичайно виплачується соціальна пенсія. Тому відповідні матеріали зберігаються в органах соціального захисту.

При призначенні пенсії інвалідам до заяви додається виписка з акта обслідування в МСЕК, що одержує з цієї комісії управління соціального захисту (при переході з пенсії по інвалідності на пенсію за віком така виписка знаходиться в пенсійній справі по інвалідності).

Процедурні правила на стадії звертання за пенсією передбачають обов'язок і відповідальність усіх підприємств, організацій і архівних установ підготовлювати та видавати необхідні для призначення пенсії документи за вимогою як органів соціального захисту, що призначають пенсії, так і окремих громадян. Підприємства, установи, організації несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну громадянам або державі внаслідок несвоєчасного оформлення або подання пенсійних документів, а також за видачу недостовірних документів, і відшкодовують її.

§2. Здійснення права на пенсію на стадії призначення пенсії

Правозастосовча практика свідчить, що призначення пенсії — це основна стадія реалізації громадянами свого суб'єктивного права на пенсію. На цій стадії представляється реальна можливість здійснення права на пенсію, породжуючи надалі конкретні матеріальні пенсійні правовідносини.¹ На цій же стадії властиво давати оцінку представлених документів і визначати розмір пенсії.

¹ Див.: Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. — С. 70.

Процедурні правила передбачають, що призначення пенсії здійснюється спеціальними компетентними органами соціального захисту. Усі пенсії, передбачені Законом України «Про пенсійне забезпечення», а також пенсії особам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, пенсії за вислугу років окремим категоріям працівників призначаються районними (міськими) управліннями соціального захисту. Пенсії військовослужбовцям офіцерського складу й іншим кадровим військовим, співробітникам міліції, органів безпеки і суддям призначаються за місцем державної служби відповідними відділами соціального забезпечення.

Районне (міське) управління соціального захисту є одним із суб'єктів процедурних відносин. Воно має певні права й обов'язки, здійснення яких породжує юридичні наслідки. Управління соціального захисту правомочне:

- приймати рішення про призначення пенсії і її перерахунок;

- здійснювати перехід з однієї пенсії на іншу;

- вносити рішення про припинення виплати пенсій при незаконному її призначенні;

- вносити рішення про утримання з пенсії сум, зайво виплачених пенсіонеру внаслідок зловживання з його боку;

- вирішувати інші питання, віднесені до його компетенції.

Законодавством передбачені певні терміни призначення пенсії. Їх неухильне дотримання забезпечує своєчасне рішення питань, пов'язаних із призначенням пенсій. Пенсія призначається звичайно з дня звертання за нею. Документи про призначення пенсій повинні розглядатися районним (міським) управлінням соціального захисту населення не пізніше 10 днів із дня їх надходження. Повідомлення про відмовлення в призначенні пенсії зі вказівкою причин відмовлення і порядку оскарження рішення органу соціального захисту повинне бути направлено власнику підприємства чи заявнику не пізніше п'яти днів після винесення відповідного рішення.

Виносячи рішення про призначення пенсії чи про відмовлення в ній, управління соціального захисту здійснює правозастосовчу діяльність. Його акти застосування норм права можуть виступати в двох видах: як акти управлінського характеру і як акти правоохоронного характеру. Управління соцзахисту, приймаючи рішення про призначення пенсії, робить акт індивідуального значення правоуправлінського характеру, за допомогою якого реалізується суб'єктивне право на пенсію. Тому необхідно суворо дотримуватися процедури ухвалення рішення про призначення пенсії.

Будь-який акт органів державного управління повинний бути виданий у певному, установленому законом порядку. Порядок видання актів спрямований на підвищення їх ефективності, дотримання законності, а отже, на забезпечення прав громадян у тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Рішення органу управління соціального захисту про призначення громадянину державної пенсії оформляється процедурним документом — протоколом, що підписується начальником управління і членами комісії, що брали участь у призначенні пенсії, і засвідчується печаткою.

Заключним етапом даної стадії реалізації суб'єктивного права на пенсію є визначення її розміру, обчислення пенсії. Під обчисленням пенсії розуміється порядок чи спосіб визначення її розміру. Трудові пенсії обчислюються із середньомісячного заробітку. Якщо за якимись причинами пенсія не може бути обчислена з заробітку (наприклад, відсутній заробіток), то вона встановлюється на рівні мінімальної пенсії.

Середньомісячний заробіток для визначення розміру пенсії обчислюється за час роботи, що передує призначенню пенсії, за спеціальною методикою, розробленою Міністерством праці та соціальної політики України. Під середнім заробітком прийнято вважати середній сформований розмір заробітної плати працівника, що відображає регулярні, систематичні виплати, і який є типовим, нормальним, характерним для даного працівника.

Чинне законодавство встановлює два способи обчислення середнього заробітку для визначення розміру пенсії: за 24 календарних місяці (2 роки роботи підряд перед звертанням за пенсією чи за будь-які 60 календарних місяців (п'ять років) роботи підряд протягом усієї трудової діяльності перед звертанням за пенсією, незалежно від наявних перерв у роботі. Надалі передбачається збільшувати інтервал (періоди) роботи для обчислення середнього заробітку і визначення розміру пенсії. По цьому питанню вже підготовлений законопроект, що передбачає поетапне збільшення періодів для обчислення пенсії із середньомісячного заробітку. Спочатку — за п'ятилітній період, потім за 10 років і за весь період трудової діяльності.¹ А поки діють названі способи обчислення заробітку (за п'ятилітній і 2-літній періоди). Необхідно відзначити, що число варіантів 5-літнього періоду дуже велике. Представимо, що працівник звернувся за пенсією 31 грудня 1997 р., а його загальний трудовий стаж складає 37 років, почав працювати в 1960 році й останні 15 років працював без перерв. Він може обрати для обчислення пенсії заробіток за один з наступних 12 п'ятилітніх періодів:

1982–1986; 1983–1987; 1984–1988; 1985–1989;
1986–1990; 1987–1991; 1988–1992; 1989–1993;
1990–1994; 1991–1995; 1992–1996; 1993–1997.

А оскільки п'ятилітній період можна відраховувати не тільки з 1 січня, але і з 1-го числа будь-якого місяця, то вибір багаторазово зростає (144 варіанти).

Щоб визначити середньомісячний заробіток, треба загальну суму заробітку за 24 календарних місяці чи за 60 календарних місяців поділити відповідно на 24 чи 60. Під календарним місяцем розуміється будь-який місяць з 1-го по останнє число включно (наприклад, з 1 по 31 березня; з 1 по 30 квітня і т.д.). Обчислювати заробіток з 15 січня по 14 лютого чи з 20 травня по 19 червня не можна, оскільки в цих випадках це заробіток за місячний термін, але не за календарний місяць.

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— № 212.

Таке правило прийняте у всіх випадках обчислення середнього заробітку й обумовлено спрощенням розрахунків, тому що повний місячний заробіток нараховується саме за календарний місяць.

Вибір періоду обчислення заробітку для визначення розміру пенсії провадиться за бажанням того, хто звернувся за пенсією. З цього випливає, що працівник може обрати будь-який період: за 60 чи 24 календарних місяці. При підрахунку середньомісячного заробітку за бажанням пенсіонера місяці з неповним числом робочих днів у зв'язку з надходженням на роботу чи звільненням враховуються як повні календарні місяці роботи. Якщо пенсіонер не виявить такого бажання, то вони замінюються іншими місяцями, що безпосередньо передують чи наступають за обраним періодом. У тих випадках, коли працівник проробив менше 24 місяців, середньомісячний заробіток визначається шляхом розподілу загальної суми заробітку за місяці роботи на число цих місяців. Якщо працівник проробив менш одного місяця, то заробіток за весь відпрацьований час поділяється на число робочих днів за місяць.

Пенсія призначається за встановленими Законом нормами у відсотках до середнього заробітку, що працівник одержував перед звертанням за нею (наприклад, основний розмір пенсії за віком установлюється 55% середнього заробітку зі збільшенням на 1% за кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам). Пенсія може бути призначена в розмірі від 55 до 75 відсотків середньомісячного заробітку пенсіонера в залежності від тривалості трудового стажу.

У майбутньому пропонується змінити порядок обчислення пенсії. Пенсія буде нараховуватися не з середньомісячного заробітку, а із суми внесків робітника в Пенсійний фонд України. А поки що розглянемо деякі приклади підвищення трудових пенсій, що було проведено поетапно з 1 вересня 1999 року, 1 грудня 2000 року та з 1 лютого 2001 року.

З 1 вересня 1999 року мінімальний розмір трудової пенсії за віком — 24 грн. 90 коп. (раніше був 16 грн. 62 коп.).

Підвищення мінімального розміру пенсій спричинило збільшення максимальних розмірів пенсій, установлених ст. 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення». З 01.09.99 р. максимальний розмір пенсії для пенсій, призначених на загальних підставах і за Списком № 2, становить у сумі 74 грн. 70 коп., а для пенсій, призначених за Списком № 1, — 99 грн. 60 коп.

Наведемо декілька прикладів:

1. Пенсіонер, що має стаж 40 років і середній заробіток 140 грн., з 01.09.97 по 01.09.99 р. одержує пенсію в розмірі 74 грн. 70 коп. Розрахунок пенсії: $140 \text{ грн.} \times 70\% = 89 \text{ грн.}$, до виплати — 74 грн. 70 коп. З 01.12.2000 р. $140 \text{ грн.} \times 70\% = 89 \text{ грн.} \times 1,12 = 99 \text{ грн.} 68 \text{ коп.}$ до виплати 90 грн.

2. Пенсіонерка ж, що мала середній місячний заробіток 99 грн. 77 коп. і загальний стаж 25 років, до перерахунку одержувала пенсію в максимальному розмірі 59 грн. 86 коп., а з урахуванням індексації — 65 грн. 13 коп., після перерахунку стала одержувати 65 грн. 85 коп. Розрахунок пенсії: $99,77 \text{ грн.} \times 60\% = 59,86 \text{ грн.}$ До перерахунку: $59,86 \text{ грн.} \times 1,088 \text{ грн. (коефіцієнт індексації)} = 65 \text{ грн.} 13 \text{ коп.}$

Після перерахунку: $59,86 \text{ грн.} \times 1,1 \text{ (коефіцієнт перерахунку)} = 65 \text{ грн.} 85 \text{ коп.}$ З 01.12.2000 р. $65 \text{ грн.} 85 \text{ коп.} \times 1,12 = 73 \text{ грн.} 75 \text{ коп.}$

3. Пенсіонерка, що має стаж роботи 25 років і середньомісячний заробіток 110 грн., а також надбавку на неповнолітню дочку, до перерахунку одержувала 83 грн. 21 коп., після перерахунку одержує 89 грн. 22 коп.

Розрахунок пенсії: $110 \text{ грн.} \times 0,6 \text{ (коефіцієнт перерахунку)} = 66 \text{ грн.}$ — основний розмір пенсії до перерахунку, до виплати — 59 грн. 86 коп. + 16 грн. 62 коп. (надбавка на утрим.) $\times 1,088 \text{ (коефіцієнт індексації)} = 83 \text{ грн.} 21 \text{ коп.}$

Після перерахунку: $66 \text{ грн.} \times 1,1 \text{ (коефіцієнт перерахунку)} = 72 \text{ грн.} 60 \text{ коп.}$, $72,60 \text{ грн.} + 16,62 \text{ грн.} = 89 \text{ грн.} 22 \text{ коп.}$ З 01.12.2000 р. $72 \text{ грн.} 60 \text{ коп.} \times 1,12 = 81 \text{ грн.} 31 \text{ коп.} + 16 \text{ грн.} 62 \text{ коп.} = 97 \text{ грн.} 93 \text{ коп.}$

4. Пенсіонерка, що має стаж роботи 25 років і заробіток 43 грн., одержувала до перерахунку 41 грн., після перерахунку одержує 46 грн.

Розрахунок пенсії: $43,00 \text{ грн.} \times 55\% = 23,65 \text{ грн.}$ (але не менш 24 грн. 90 коп.), за кожний рік роботи понад 20 років доплата по 1% за стаж — $43,00 \text{ грн.} \times 5\% = 2,15 \text{ грн.}$, усього — $24,90 \text{ грн.} + 2,15 \text{ грн.} = 27,05 \text{ грн.}$, з цільовою надбавкою буде — 46 грн. 00 коп. З 01.12.2000 р. $27 \text{ грн.} 05 \text{ коп.} \times 1,12 = 30 \text{ грн.} 30 \text{ коп.} + 24 \text{ грн.} 70 \text{ коп.}$ цільова доплата = 55 грн.

На жаль, є і такі пенсійні справи, по яких перерахунок пенсії не дав збільшення розміру пенсії. Наприклад, жінка, що має 30 років трудового стажу і середньомісячний заробіток 70 грн. 26 коп. і є учасницею війни, до перерахунку і після перерахунку одержує пенсію в розмірі 61 грн. 98 коп.

Розрахунок пенсії: до перерахунку — $70,26 \text{ грн.} \times 65\% = 45,65 \text{ грн.}$ ($45,56 + 3,10$ (тимчасова доплата на 04.11.1997 р.) $+ 8,31$ (підвищення як учасниці війни) $\times 1,088$ (коефіцієнт індексації) = $61,98 \text{ грн.}$ Після перерахунку — $45,56 \text{ грн.} \times 1,1 = 50,12 \text{ грн.}$ $50,12 \text{ грн.} + 8,31 \text{ грн.} + 3,55 \text{ грн.}$ (тимчасова доплата на 01.09.99 р.) = $61,98 \text{ грн.}$

Порядок перерахунку пенсій був затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 1999 р. № 1528.¹ Але з 1 грудня 2000 року здійснено новий перерахунок пенсій на підставі постанови Кабінету Міністрів України «Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам» від 10 листопада 2000 р. № 1686.² Цією постановою передбачено (з 1 грудня 2000 року та з 1 лютого 2001 року) здійснити чергове підвищення пенсій, призначених відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення».³

Зокрема, пропонується: максимальну пенсію для працівників, які працювали в особливо шкідливих умовах за Списком № 1 (шахтарі, металурги), збільшити з 1 грудня 2000 року на 18 відсотків (сьогодні з індексацією вона становить 108,46 грн., а буде — 128 грн.) З 1 квітня 2001 року ці пенсії пропонується збільшити додатково більш як на 6 відсотків, і вони становитимуть 136 грн.

¹ Офіційний вісник України, 1999.— № 33.— Ст. 1742.

² Офіційний вісник України, 2000.— № 46.— Ст. 1996.

³ Урядовий кур'єр, 2001.— № 15.

Загальне підвищення в порівнянні з діючими розмірами становитиме 25 відсотків. Максимальні пенсії для інших категорій працівників пропонується збільшити з 1 грудня 2000 року на 10,6 відсотків (сьогодні вони становлять 81 грн., а буде 90 грн.).

З 1 лютого 2001 року ці пенсії підвищаться більш як на 13 відсотків.

Загальне підвищення пенсій в порівнянні з тими розмірами, які були до 1 грудня 2000 року — становить 25 відсотків. Мінімальну пенсію для одержувачів трудових пенсій збільшено з 24 гривень 90 копійок до 30 гривень з 1 грудня, і до 34 гривень з 1 лютого 2001 року. Загальний коефіцієнт підвищення становить 13 відсотків.

Одночасно передбачено, що у випадках, якщо місячний розмір пенсій непрацездатних громадян (з урахуванням надбавок, підвищень та додаткової пенсії) не досягає 55 гривень, з 1 грудня 2000 року таким громадянам встановлюється цільова грошова допомога на прожиття в розмірі до 25 грн. на кожного одержувача пенсії, а для одержувачів соціальних пенсій за віком — у розмірі до 16,70 грн., за рахунок коштів, з яких виплачується пенсія (держбюджету). З 1 лютого мінімальний розмір пенсії разом з цільовою допомогою становить 58 грн. в місяць.

Таким чином, постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада зі змінами від 23 січня 2001 р. № 37¹ встановлені нові максимальні і мінімальні розміри пенсій, які не можуть бути нижче чи вище встановлених розмірів, тобто мінімуму і максимуму пенсії. Максимум пенсії — це трикратна величина мінімальної пенсії. Вона включає в себе як основний розмір пенсії, обчислений за встановленими нормами у відсотках до заробітку так і всі види надбавок. Існує три види надбавок: на непрацездатних членів сім'ї пенсіонера, що знаходяться на його утриманні, у розмірі соціальної пенсії на кожного утриманця; на самотніх пенсіонерів, що за висновком медичної установи мають потребу в постійному сторонньому догляді, в розмірі соціальної пен-

¹ Урядовий кур'єр, 2001. — № 15.

сії; за роботу пенсіонера по досягненні ним пенсійного віку — у розмірі 10 відсотків основної пенсії за кожний повний рік роботи після призначення пенсії, але не більш 40 відсотків. Названі види надбавок можуть нараховуватися до пенсії одночасно.

Кожен вид установлених надбавок призначається при дотриманні відповідних умов. Наприклад, надбавка на непрацевдатних членів сім'ї, що знаходяться на утриманні пенсіонера, нараховується лише непрацюючим пенсіонерам. Якщо в сім'ї два чи більше непрацюючих пенсіонери, то кожен непрацевдатний член сім'ї, що знаходиться на їхньому загальному утриманні, враховується для нарахування надбавки тільки одному з пенсіонерів. Кому саме — це пенсіонери вирішують за своїм розсудом. Надбавка не може бути нарахована на тих членів сім'ї, що самі одержують пенсію (незалежно від її розміру). Не нараховується надбавка також на членів сім'ї, що знаходяться на повному державному забезпеченні, наприклад на дітей у дитячих будинках, на батьків, що живуть у будинку для старих і інвалідів.

Надбавка до пенсії за роботу після досягнення пенсійного віку передбачена ст. 21 Закону України «Про пенсійне забезпечення» і призначається пенсіонерам, що придбали право на неї за раніше діючим законодавством. В Україні ця надбавка поновлена з 01.07.98 р.¹

Законодавством передбачене підвищення пенсій і шляхом їх індексації.² Порядок індексації регулюється окремими постановами Кабінету Міністрів України. Останнім часом прийнято дві постанови Кабінету Міністрів з цього питання: від 7 травня 1998 р. і від 21 грудня 1998 р. Постановою Кабінету Міністрів від 21 грудня 1998 р. «Про індексування грошових доходів громадян»³ передбачене індексування усіх видів пенсій. Однак індексування не повинне перевищувати величину межі малозабезпеченості, а вона зараз складає 118,3 грн.

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 26.— Ст. 156.

² Ст. 97 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

³ Офіційний вісник України, 1998.— № 51.— Ст. 1897.

Розмір пенсії може бути збільшений також шляхом перерахунку її з більш високого заробітку пенсіонера за два роки його роботи після призначення пенсії. Можливість такого перерахунку виникає тоді, коли в пенсіонера були більш високі заробітки протягом двох років роботи після призначення пенсії.

У випадку подальшого росту заробітку пенсіонера провадиться за його заявою новий перерахунок пенсії, кожен наступний перерахунок пенсії провадиться не раніше ніж через 2 роки роботи після попереднього перерахунку. Перерахунок пенсії провадиться на підставі довідки про заробіток, виданої власником підприємства чи уповноваженим ним органом.

Приклад. За перерахунком за віком звернулися в січні 2000 р. два пенсіонери. Обое вони вважали, що мають для цього підстави. Одному з них пенсія призначена в січні 1998 р., а іншому — у травні 1998 р. Після оформлення пенсії пенсіонери продовжували працювати на тому ж підприємстві до 5 січня 2000 р. Пенсіонеру, якому призначена пенсія в січні 1998 р., був зроблений перерахунок пенсії, враховуючи, що тривалість його роботи до 5 січня 2000 р. складала два роки.

Іншому пенсіонеру було відмовлено в перерахунку пенсії на тій підставі, що він право на перерахунок пенсії придбає тільки в травні 2000 р., коли проработить після призначення пенсії не менше двох років.

Приведемо декілька прикладів обчислення пенсії з практики роботи Жовтневого управління соціального захисту м. Одеси за 1998 рік.

* Протокол про призначення пенсії

№ 252 від 10.08.98 р.

Заявник	Сацький Іван Васильович
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	104
Умови призначення	Робота зі Списку № 2
Середньомісячний заробіток	144,9 (25.06.98 р.)
Кіл. м-ців, що ввійшли в розрах. заробітку	60
Дата народження	17.02.43 р.
Стать	Чоловік

Дата звертання	25.06.1998 р.
Заявник	Працює
Зараховано стаж	років міс. днів
Робота зі Списку № 2	19 1 18
Загальний стаж (повний)	36 3 0 (25.06.98 р.)

Розрахунок пенсії (із заробітку)

Загальний відсоток розрахунку пенсії від заробітку	66
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	0,011264
Основний розмір пенсії обліком коефіцієнта	(3 1.12.2000 р.) 95,05973x1,1x1,12= =117,24 грн.

Розмір пенсії з обмеженням	59,86000 (3 1.12.2000 р. — 90 грн.)

Призначити відповідно до Закону України щомісяця в сумі:	Пенсії	Усього
з 25.06.1998	59.86	59.86
довічно з 1.12.2000 р.	— 90.00 грн.	

Протокол № 253 від 10.08.98

Заявник	Ворона Євгенія Ігнатіївна
Вид пенсії	За віком
Шифр пенсії	101
Умови призначення	Загальні
Середньомісячний заробіток	146.70 (30.06.98)
Кіл. м-ців, що ввійшли у розрах. зароб.	24
Дата народження	01.07.43 р.
Стать	Жінка
Дата звертання	20.07.98
Заявник	Працює
Зараховано стаж	років міс. днів
Загальний стаж (повний)	31 5 0 (20.07.98 р.)

Розрахунок пенсії (із заробітку)

Загальний відсоток розрахунку пенсії від заробітку	66
Основний розмір пенсії від середнього заробітку	96,87480 x 1,1 x 1,2 = = 119,35 грн.

Коеф. підвищення осн. розміру пенсії	1
Основний розмір пенсії з урахуванням коефіцієнта	96,87480
Розмір пенсії з обмеженням	59,86000 — з 1.12.2000 р. — 90 грн.

Призначити відповідно до Закону України щомісяця в сумі:	Пенсії	Усього
з 01.07.98 р.	59.86	59.86
довічно. З 1.12.2000 р.	90 грн.	90 грн.

Протокол № 254 від 10.08.98

Заявник	Пантелеєв В'ячеслав Миколайович
Вид пенсії	по вислужі років
Шифр пенсії	215
Умови призначення	плавсклад мор./ річ. флоту
Середньоміс. заробіток	86 грн.
Кількість м-ців, що ввійшли до розрах. зароб.	60
Дата народження	02.08.41 р.
Стать	Чоловік
Дата звертання	14.07.98
Заявник	Не працює
Зараховано стаж	років міс. днів
Плавсклад мор./річ. флоту	13 11 26
Загальний стаж (повний)	33 — (10.11.97 р.)

Розрахунок пенсії (із заробітку)

Загальний відсоток розрахунку пенсії від заробітку	63
Основний розмір пенсії з обліком коефіцієнта	40.98 грн. x 1,1 x 1,12 = = 50,48 грн.
Розмір пенсії з обмеженням	40.98 грн. (з 1.12.2000 — 50,48 грн.)
Цільова надбавка з 1.12.2000 р.	— 4,52 грн.
Призначити у відповідності з Законом України з 14.07.98 р. пенсію в сумі:	
Усього: 40,98 грн. довічно. (З 1.12.2000 50,48 + 4,52 =	= 55 грн.)

Більшості пенсіонерів пенсії за вислугу років обчислюються за тією ж методикою і таким же способом, що і пенсії за віком. Хоча, звичайно, є і свої особливості, і їх уже автор підручника відзначав. Різниця між пенсіями за віком і за вислугу років у деяких категорій працівників полягає у тому, що в пенсіонерів за вислугу років вище базовий рівень пенсії і коротше період роботи, за який обчислюється середньомісячний заробіток (як правило, за останні два роки). Державним службовцям, військовослужбовцям, працівникам міліції і деяким іншим категоріям службовців пенсії призначаються без обмеження граничного розміру.

Про призначення пенсії по інвалідності. Як уже відзначалося, підставою для призначення пенсії з інвалідності є встановлена медичним органом інвалідність. Пенсія з інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності, якщо звернення за нею було не пізніше 3 місяців з дня встановлення інвалідності. При цьому пенсія по інвалідності призначається незалежно від того, припинена робота до часу звертання за пенсією чи продовжується.

Розмір пенсії по інвалідності залежить від ступеня її ваги, тобто від групи інвалідності. Інвалідам від трудового каліцтва (професійного захворювання), інвалідам від загального захворювання пенсія призначається в однаковому розмірі. Найбільш високі розміри пенсій устанавлюються для інвалідів I групи — 70 відсотків заробітку, трохи нижче — 60 відсотків для інвалідів II групи. Пенсія по інвалідності III групи призначається в розмірі 40 відсотків заробітку. Цей розмір розраховано, як правило, на працюючих інвалідів, що дозволяє їм відшкодувати втрачену частину заробітку.

Законодавством передбачено дуже важливе правило: якщо в інваліда є трудовий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком, у тому числі на пільгових умовах, то пенсія по інвалідності призначається в розмірі пенсії за віком при відповідному стажі роботи.

Призначення пенсії в разі втрати годувальника. При призначенні пенсії в разі втрати годувальника застосовуються ті ж процедурні норми, що і при призна-

ченні інших видів трудових пенсій. Розмір пенсії визначається на кожного непрацездатного члена сім'ї. Він залежить від середньомісячного заробітку померлого годувальника. Норма пенсії — 30 відсотків заробітку на кожного непрацездатного члена сім'ї. Сім'ям військовослужбовців, учасникам бойових дій, що загинули в результаті виконання обов'язків військової служби, пенсії призначаються в підвищених розмірах (40% заробітку на кожного непрацездатного члена сім'ї).

Установлені норми пенсійного забезпечення для сімей військовослужбовців поширюються і на сім'ї з числа начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ.

Обчислення пенсій сім'ям померлих військовослужбовців термінової служби провадиться з того заробітку, який вони одержували до призову в армію чи після звільнення з неї до звертання за пенсією, або із середньомісячного грошового утримання військовослужбовця в період проходження служби за контрактом. Якщо військовослужбовець не працював до призову в армію і після звільнення з неї, то пенсія сім'ї померлого годувальника призначається в мінімальному розмірі, установленому законодавством.

Пенсійне законодавство передбачає особливості обчислення пенсій і для інших категорій громадян (працівників творчих професій, осіб, працюючих за межами України, переселенців з інших держав). Ці особливості в основному стосуються визначення середнього заробітку, з якого обчислюється пенсія. Наприклад, *заробіток для обчислення пенсій творчим працівникам складається з двох частин: заробітної плати і гонорару*. Пенсія призначається лише за умови сплати страхових внесків у Пенсійний фонд.

При обчисленні пенсій громадянам України, що працювали в установах за кордоном чи в міжнародних організаціях, враховується заробітна плата, яку вони одержували перед виїздом, чи за їх вибором заробіток, що визначається для громадян України — переселенців з інших держав.

Громадянам-переселенцям з інших держав пенсія обчислюється з розрахунку середнього заробітку праців-

ників відповідної професії і кваліфікації в Україні до часу призначення пенсії, і за умови сплати цілком необхідної суми страхових внесків у Пенсійний фонд — на загальних підставах.

Таким чином, правила обчислення середнього заробітку являють собою складну систему. Це ставить за обов'язок органів соціального захисту ретельно підходити до обчислення його при призначенні пенсій, суворо дотримуватися норм, що регламентують порядок призначення пенсій. Помилки тут неприпустимі: вони ведуть або до обмеження законних прав і інтересів пенсіонерів, або до зайвих виплат (переплати пенсій). А вони, на жаль, існують. Перевіркою Пенсійним фондом України встановлено, що в органах соціального захисту мають місце факти порушень діючого законодавства при призначенні і виплаті пенсій і допомог. Причинами таких порушень частіше всього стають представлення недостовірних довідок про заробітну плату і трудовий стаж, а також арифметичні помилки. Це приводить до переплати пенсій і допомог. Наприклад, у IV кварталі 1998 року вони склали в Україні 203,8 тис. грн., а недоплата — 242 тис. грн. Недоплачені пенсії донараховані і виплачуються.¹

§3. Здійснення права на пенсію на стадії виплати пенсії

Стадія виплати пенсії (як і стадії звертання за пенсією і призначення її) є самостійною стадією реалізації суб'єктивного права на пенсію. Стадія виплати пенсії — це стадія безпосереднього здійснення права на пенсію. Однак вона якось стоїть відокремлено від процедури її призначення, хоча, безумовно, дуже з нею пов'язана. Відповідно до діючого законодавства виплата пенсій забезпечується Пенсійним фондом і його органами на місцях.² У нових законопроектах ставиться питання об'єднати призначення та виплату пенсій в одному органі — Пенсійному фонді України.

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1999.— №30.

² Див.: Положення про Пенсійний фонд України.

Виплата пенсій, мабуть, сама важка в наш час стадія реалізації права на пенсію. Уже кілька років підряд Пенсійний фонд не може забезпечити стабільне фінансування пенсійних виплат. Перевищення витрат над доходами, неповне збирання страхових внесків і, як наслідок, дефіцит бюджету залишаються характерною рисою Пенсійного фонду. Тому пенсії виплачуються не своєчасно, хоча застосовуються різні і досить суворі адміністративні заходи для наповнення фонду грошовими і натуральними коштами, ліквідації заборгованості підприємств по пенсійних страхових внесках. Але проблема виплати пенсій поки що не вирішена, особливо в сільській місцевості.

У законодавчому порядку виплата пенсій урегульована. Порядок виплати пенсій установлений стст. 84–92 Закону України «Про пенсійне забезпечення», постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1996 р.¹ і відомчими нормативними актами.

Процедура виплати пенсій така: в одних областях України існують центри по нарахуванню і виплаті пенсій, в інших — виплата децентралізована, і тоді цю роботу виконують безпосередньо фахівці районних (міських) управлінь соціального захисту. Після призначення пенсії всі документи надходять фахівцю з виплати, що на їхній підставі відкриває особові рахунки пенсіонерів. Існує два способи виплати пенсій за місцем проживання пенсіонерів: через відділення зв'язку й ощадні банки. Виплата пенсій через відділення зв'язку повинна провадитися по відомостях щомісяця і, як правило, на початку календарного місяця.

За бажанням пенсіонера і по його письмовій заяві пенсія може виплачуватися через відділення ощадного чи комерційного банку України, тобто перелічуватися на його особистий рахунок.

При переїзді пенсіонера на постійне місце проживання в інший район (місто) виплата пенсії продовжується в цьому районі (місті) після одержання пенсійної справи відповідним органом соціального захисту за новим місцем проживання. Виплата пенсії віднов-

¹ ЗП України, 1996.— №6.— Ст.114.

люється з того часу, з якого вона була припинена за старим місцем проживання.

Пенсії виплачуються без обліку одержуваного заробітку (доходу) за місцем фактичного проживання пенсіонера незалежно від прописки. Пенсії не обкладаються податками, доставка і переказ пенсій пенсіонерам здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України.

Виплата пенсії може провадитися і за дорученням. Якщо пенсіонер внаслідок хвороби чи інших причин не має можливості одержати пенсію особисто, він може видати доручення іншій особі. За загальним правилом доручення повинне бути засвідчене в нотаріальному порядку, ЖЕКом чи стаціонарною лікувальною установою, якщо пенсіонер знаходиться на лікуванні, інакше воно може бути визнано недійсним. Доручення дійсне протягом зазначеного в ньому терміну, але не більше трьох років. Якщо пенсіонер, що одержує пенсію через відділення зв'язку, не одержував її який-небудь період, то після закінчення 6 місяців неотримання його пенсія буде тимчасово знята з виплати. Для поновлення виплати необхідно звернутися в орган соціального захисту за місцем проживання (форма звертання будь-яка). Незатребувана пенсіонером вчасно пенсія виплачується за минулий час, але не більш ніж за три роки (починаючи з того дня, коли пенсіонер звернувся за її одержанням).

Причини, з яких пенсіонер не звертався вчасно за одержанням пенсії, значення не мають (виїзд в іншу місцевість, хвороба і т.п.).

Якщо ж пенсія вчасно не була отримана з вини органа, що призначає чи виплачує її, то вона виплачується за весь минулий час без обмеження якимось терміном. Це правило застосовується й у тих випадках, коли пенсіонер одержував пенсію в меншому розмірі, ніж належить.

Пенсії можуть виплачуватися за минулий час і в інших випадках, наприклад при несвоечасному огляді інваліда в МСЕК. Якщо інвалід не з'явився на повторний огляд у МСЕК у призначений термін, то виплата пенсії

припиняється з числа, по яке встановлена інвалідність. Виплата пенсії відновлюється з того дня, коли громадянина знову встановлюється інвалідність.

Самотнім пенсіонерам, що проживають у будинках-інтернатах (пансіонатах) для престарілих і інвалідів, виплачується лише визначена гарантована частина пенсії (25 відсотків призначеної пенсії, але не менше 20 відсотків мінімальної пенсії за віком на місяць), а замість іншої частини пенсії держава бере цих пенсіонерів на повне утримання. Якщо у пенсіонера, що проживає в такій установі, є непрацевдатні утриманці, то пенсія виплачується в такому порядку: 25 відсотків пенсії, але не менше 20 відсотків мінімальної пенсії за віком, виплачується самому пенсіонеру. Інша частина пенсії, але не більше 50 відсотків призначеного розміру, виплачується непрацевдатним членам сім'ї.

Виплата сум пенсій, недоотриманих у зв'язку зі смертю пенсіонера. Суми пенсій, що належать пенсіонеру і залишилися недоотриманими в зв'язку з його смертю, не включаються до складу спадщини і виплачуються тільки непрацевдатним членам сім'ї, що перебували на його утриманні, які відносяться до кола забезпечуваних пенсією в разі втрати годувальника.¹

Однак із загального правила є одне виключення: батьки, чоловік (дружина), а також члени сім'ї, що проживали разом з пенсіонером на день його смерті, мають право на одержання таких сум незалежно від входу їх у коло сім'ї, забезпечуваної пенсією в разі втрати годувальника. При звертанні декількох членів сім'ї недоотримана сума пенсії поділяється між ними нарівно. Недоотримана сума пенсії виплачується, якщо звертання за нею було не пізніше 6 місяців після смерті пенсіонера.

Про виплату пенсій громадянам, що виїхали за кордон. Громадянам, що виїхали на постійне проживання за кордон, пенсії не призначаються. Але якщо пенсія була призначена в Україні, то тоді вона виплачується за 6 місяців вперед перед від'їздом за кордон. Тим, хто

¹ Див.: Гл. IX підручника «Пенсії в разі втрати годувальника».

виїхав за кордон, пенсія виплачується без всяких обмежень у тому випадку, якщо вона була призначена по інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання.¹ Цим особам пенсія виплачується за весь час перебування (проживання) за кордоном.

Суми пенсій тим, хто виїхав за кордон на постійне місце проживання, переказуються щокварталу Пенсійним фондом України, починаючи з дати припинення їх виплати в Україні. Переказ пенсій в інші країни провадиться через Державний експортно-імпорتنний банк України. Пенсії можуть переказуватися в доларах США. Донедавна переказ пенсій здійснювався у валюті тієї країни, де проживає пенсіонер. Витрати, пов'язані з переказом пенсій, провадяться за рахунок коштів Пенсійного фонду України.

Утримання і стягнення з пенсії. Для більшості пенсіонерів пенсія є основним джерелом засобів існування (як заробітна плата для працівників). Тому утримання з пенсії можуть мати місце лише у випадках, точно зазначених у законі.

Підстави, розміри і порядок утримань з пенсій установлені стст. 403, 404 Цивільного процесуального кодексу і ст. 90 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Ці питання регулюються також постановою Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» (зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Пленуму від 8 липня 1994 р. № 7 і від 30 вересня 1994 р. № 11).²

Утримання з пенсій допускаються на підставі: судових рішень, визначень, постанов і вироків (у частині майнових стягнень), виконавчих написів нотаріальних контор і інших рішень і постанов, виконання яких відповідно до чинного законодавства провадиться в порядку, установленому для виконання судових рішень.

¹ Див.: Ст. 92 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

² Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних та цивільних справах.— К.: Юрінком Інтер, 1995.— С. 310.

Розмір утримання з пенсії обчислюється із суми, що належить пенсіонеру до виплати. При цьому встановлені межі утримань з пенсії. З пенсії може бути утримано не більше 50 відсотків її розміру: на утримання членів сім'ї (аліменти), на відшкодування шкоди від розкрадання майна підприємств й організацій, на компенсацію збитку, заподіяного каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, а також у зв'язку зі смертю годувальника, на повернення переотриманих сум заробітної плати в передбачених законодавством випадках.

По всіх інших видах стягнень може бути утримано не більше 20 відсотків пенсії.

Ніякі інші утримання з пенсій, крім зазначених, не допускаються. Зокрема, не можна утримувати з пенсій податкові недоїмки, збори і інші види заборгованості.

У випадку зловживання з боку пенсіонера, представлення в орган соціального захисту недостовірних даних і документів, що з'явилися причиною незаконно виплачених сум пенсії, стягнення їх провадиться на підставі рішення органу соціального захисту чи в судовому порядку¹ як матеріального збитку, нанесеного державі. У судовому порядку ці суми стягуються за увесь час виплати, якщо позов був заявлений у межах терміну позовної давності (трьох років) чи цей термін був відновлений рішенням суду.

¹ Див.: Ст. 103 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Глава XI

СОЦІАЛЬНІ ПЕНСІЇ І ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ, БАГАТОДІТНИМ І НЕПОВНИМ СІМ'ЯМ

§1. Загальна характеристика соціальних пенсій і підстави їх надання

В Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні підкреслюється, що інститут соціальних пенсій буде трансформований у систему державних допомог на основі закону про соціальну допомогу. Соціальні пенсії передбачається виплачувати за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. Це дозволить, як відзначається в документі, більш чітко провести розмежування джерел фінансування основних видів соціальних виплат і створить умови для уніфікації законодавства про соціальний захист непрацездатних, малозабезпечених громадян.¹

Однак, як нам вважається, поки що не можна відмовлятися від практичної цінності соціальних пенсій, їх значення і правового забезпечення. Тому дане питання вимагає багатоаспектного підходу для свого вирішення. Соціальні пенсії стали нормою, критерієм визначення соціальної забезпеченості громадян, установлення розмірів пенсійних надбавок до основних пенсій.

Інститут соціальних пенсій з'явився внаслідок тривалих наукових дискусій в восьмидесяті роки. В юри-

¹ Див.: Офіційний вісник України, 1998.— № 15.— Ст. 569.

дичній літературі висловлювалися різні точки зору з цього питання. Перемогла думка вчених і законодавця про доцільність введення соціальних пенсій як інституту права соціального забезпечення непрацездатних громадян.

Соціальні пенсії вперше введені в законодавство про соціальне забезпечення з 1 січня 1991 р. Законом колишнього Союзу РСР «Про пенсійне забезпечення громадян у СРСР» від 15 травня 1990 року.¹ Вони збережені й у Законі України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. Більш того, інститут соціальних пенсій удосконалений, зменшений вік, з досягненням якого призначаються соціальні пенсії. Він тепер прирівняний до загального пенсійного віку, а був на п'ять років більше.

Соціальні пенсії виділені в спеціальний розділ Закону України «Про пенсійне забезпечення», що містить всього чотири статті. Такий невеликий обсяг нормативного матеріалу про соціальні пенсії пояснюється незначним числом осіб, що забезпечуються такими пенсіями. Так, трудові пенсії одержують більше 95 відсотків пенсіонерів, соціальні — менше 5 відсотків. З 13,5 млн пенсіонерів соціальні пенсії одержують в Україні близько 500 тис. чол.²

Соціальні пенсії, як і трудові, поки що виплачуються з Пенсійного фонду України. Але уже частково компенсуються з державного бюджету. По наявних даних, на виплату соціальних пенсій витрачається щомісяця більше 15 млн гривень.³

Правовий режим надання соціальної пенсії пенсіонеру розрізняється за суб'єктивною ознакою в залежності від категорії одержувачів пенсії (особи, що досягли пенсійного віку, інваліди всіх груп, інваліди з дитинства та ін.), а також від причин відсутності права на трудову пенсію.

¹ Ведомости Съезда народных депутатов СССР и ВС СССР, 1990.— № 45.— Ст. 416.

² Урядовий кур'єр, 1998.— № 119–120.

³ Там же.

Підставою призначення соціальної пенсії є непрацездатність і відсутність права на трудову пенсію. До осіб, що мають право на соціальну пенсію, належать інваліди I і II груп, у тому числі інваліди з дитинства, а також інваліди III групи; особи, що досягли пенсійного віку (чоловіки 60 років, жінки 55 років); діти (які не досягли 18 років чи старше цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років) в разі втрати годувальника; діти-інваліди у віці до 16 років.

На відміну від трудових пенсій, розмір яких визначається стажем, заробітком, умовами праці, соціальні пенсії враховують тільки соціальну незахищеність непрацездатних громадян. Розмір цих пенсій диференційований: від 30 до 200 відсотків мінімального розміру пенсії за віком. Соціальні пенсії в розмірі 30 відсотків мінімальної пенсії за віком призначаються: непрацюючим, непрацездатним чоловікам, що досягли 60-літнього віку, а жінкам — 55 років, і таким, що не набули права на трудову пенсію без поважних причин. Особи, що досягли пенсійного віку, а також інваліди III групи, що не набули права на трудову пенсію з поважних причин, мають право на соціальну пенсію в розмірі 50 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Соціальні пенсії в розмірі 100 відсотків мінімальної пенсії за віком призначаються інвалідам II групи, дітям-інвалідам у віці до 16 років і дітям (що не досягли 18 років чи старше цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років) в разі втрати годувальника. У такому ж розмірі призначається соціальна пенсія одному з батьків, якщо він (вона) зайнятий доглядом за дітьми, що не досягли 8 років, і не працює.

Інвалідам I групи, матерям-героїням, яким присвоєне звання «Мати-героїня», соціальні пенсії призначаються в розмірі 200 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам» від 10 листопада 2000 року № 1686¹ ус-

¹ Офіційний вісник України, 2000.— № 46.— Ст. 1996.

тановлена нова цільова грошова доплата до усіх видів і розмірів пенсій. Так, з 1 грудня 2000 р. цільова грошова доплата на прожиття призначається непрацездатним громадянам — до 25 грн. на кожного одержувача пенсії, щомісячний розмір пенсій яких не досягає 55 грн. Розмір доплати до соціальних пенсій пенсіонерам за віком, що жодного дня не працювали і не мають права на трудову пенсію, встановлений у сумі до 16 грн. 70 коп.

Також переглянута риса малозабезпеченості і мінімальна заробітна плата. Законом України від 1 червня 2000 р.¹ встановлена нова величина вартості межі малозабезпеченості і мінімальна заробітна плата. З 1 липня 2000 р. мінімальна заробітна плата становить 118 грн. на місяць.

У зв'язку зі збільшенням вартості межі малозабезпеченості, мінімальної заробітної плати і підвищенням з 1 грудня 2000 р. мінімального розміру трудових пенсій вважається, що має потребу в коригуванні і розмір соціальної пенсії. Однак він уже багато років залишається незмінним на рівні 16,70 грн. на місяць.

§2. Державні соціальні допомоги як інститут права соціального забезпечення

На відміну від пенсійного забезпечення, державна допомога надається громадянам у тих випадках, коли вони її потребують. Але не на розсуд органів, що її надають, а в зв'язку зі встановленими законодавством випадками. Державна допомога охоплює окремі види забезпечення, що практично не підпадають під принципи соціального страхування. Вона надається найменш соціально захищеним категоріям населення в індивідуальному порядку за рахунок коштів Пенсійного фонду на асигнувань з державного і місцевого бюджетів.

¹ Юридичній літературі з проблем соціального за-
1990. ення В.С. Андреевим, Р.І. Ивановою та іншими

² Урядовий кур'єр, 2000.— № 112.

³ Там

вченими¹ була здійснена спроба довести теоретичну і практичну цінність допомог і показати їхню службову роль як виду соціального забезпечення. Сформульовано визначення поняття допомоги як інституту права соціального забезпечення.

У літературі пропонується наступне визначення поняття допомоги: *допомоги — це грошові періодичні соціальні виплати, що носять характер державної допомоги громадянам, що надаються у випадках і на умовах, передбачених законодавством, з компенсаційними й іншими цілями.*² Використовуючи по суті вірне, на наш погляд, визначення поняття допомоги, можна сказати, що воно і тепер прийнятне як теоретична основа. Разом з тим цільове призначення допомог сьогодні зужується, вони усе більше стають адресною допомогою непрацездатним, малозабезпеченим громадянам.

Державна допомога як соціальна допомога займає важливе місце в системі соціального захисту сімей, що мають дітей. Допомога надається в грошовій формі і покликана вирівнювати доходи сімей, що мають дітей, стимулювати народжуваність. Основне завдання державної допомоги полягає в матеріальній підтримці сімей, що мають дітей. Тому такі допомоги часто називаються соціальними допомогоюми.

Різноманіття видів допомог, передбачених у чинному законодавстві, широта охоплення громадян, можливість з їхньою допомогою більш гнучко і цілеспрямовано задовольняти різні разові і поточні потреби населення викликає необхідність їх класифікації, групування за визначеними ознаками, цілями і задачами.

Визначальним критерієм класифікації є соціально-правові підстави надання допомог, закріплені в чинному законодавстві. Сутність цих підстав визначає не

¹ Див.: Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР: Учебник.— М.: Юрид. лит., 1987.— Сс. 272–274; Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.— Сс. 153–165.

² Иванова Р.И., там же.— С. 162.

тільки цільове призначення, суб'єктивний склад одержувачів, але і, у кінцевому рахунку, тривалість виплати допомог.

Аналіз законодавства в цій сфері дозволяє виділити шість груп підстав надання допомоги: тимчасову непрацездатність; безробіття; дітонародження; неповноліття дітей; прожиття непрацездатних громадян; підтримка бюджету сім'ї при неординарних обставинах.

Фінансування системи соціальних допомог провадиться з трьох основних джерел: обов'язкового державного соціального страхування, асигнувань з державного і місцевого бюджетів. Надання допомог за рахунок коштів державного соціального страхування розглядається в окремій главі підручника.

Отже, розглянемо групи соціальних допомог за їх цілеспрямованістю. До *першої групи допомог*, в основі яких лежить тимчасова непрацездатність, належать: допомоги, призначувані у випадках хвороби, при необхідності догляду за хворим членом сім'ї, при карантині, при тимчасовому переводі на іншу роботу в зв'язку з захворюванням туберкульозом чи професійним захворюванням, при протезуванні з розміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства. Тимчасова непрацездатність засвідчується лікарняним листом, на підставі якого призначається і виплачується допомога по державному соціальному страхуванню.

В основі *другої групи допомог* лежить безробіття з незалежних від громадян обставин. Допомоги за цією групою підстав призначаються і виплачуються відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок бізробіття» від 2 березня 2000 року.¹

До *третьої групи відносяться допомоги*, в основі яких лежить така підстава, як дітонародження. Дітонародження як природний демографічний фактор об'єктивно викликає необхідність соціальної підтримки державою сім'ї. Охорона материнства і дитинства

¹ Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 22.— Ст. 17.

забезпечується трудовим та сімейним правом. Але вона, природно, знаходиться в рамках інститутів права соціального забезпечення. Облік правом потреб сім'ї, викликуваних дітонародженням, обумовив існування цілого блоку різних видів допомог, що за цілеспрямованістю можна назвати сімейними. До них відносяться: допомоги з вагітності й пологів; одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею 3-літнього віку; щомісячні допомоги багатодітним і неповним сім'ям; допомоги на дітей військовослужбовців термінової служби та ін.

Допомоги четвертої групи, в основі яких лежить неповноліття дітей, за цільовим призначенням примикають до допомог третьої групи (допомог по дітонародженню). Частина з них виконують подвійну функцію (функцію дітонародження і матеріальної підтримки сімей). Однак є і такі допомоги, що спрямовані тільки на матеріальну підтримку неповнолітніх дітей. Наприклад, грошові виплати матерям (батькам), зайнятим доглядом за трьома і більше дітьми у віці до 16 років; грошові виплати матерям (батькам), зайнятим доглядом за чотирма і більше дітьми у віці до 16 років; допомога на дітей у віці до 16 років (учнів до 18 років); допомоги по догляду за дитиною-інвалідом до досягнення нею 16-літнього віку; допомоги на дітей військовослужбовців термінової служби.

Допомоги п'ятої групи за своєю метою близькі до соціальних пенсій — вони покликані забезпечувати прожиття самотніх непрацездатних громадян з мінімальними доходами. Їм призначається щомісячна цільова доплата до пенсій у розмірах до рівня, встановленого законодавством сукупного доходу на члена сім'ї.¹

І, нарешті, *шоста група допомог* — потреба в підтримці бюджету сім'ї при неординарних обстави-

¹ Див.: Постанова Кабінету Міністрів України «Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам» від 10 листопада 2000 р. // Офіційний вісник України, 2000. — № 46. — Ст. 1996.

нах. Вона обумовлена різними факторами: смертю члена сім'ї і необхідністю надання допомоги на поховання; хворобою громадян, що постраждали в результаті Чорнобильської катастрофи; перебуванням дітей під опікою чи на піклуванні. До допомог цієї групи також належать одноразові допомоги, передбачені локальними нормативними актами при настанні стихійних лих; потреби в оплаті лікування та ін.

Однак цільова спрямованість допомог — не єдина ознака, що їх класифікує. Для інституту допомог характерною ознакою є також тривалість їх виплати. З цього погляду, допомоги можуть бути розподілені на одноразові, періодичні (у вузькому сенсі) і щомісячні.

До одноразових допомог відносяться: одноразова допомога при народженні дитини, допомога на лікування, поховання та в інших випадках. Вони призначені для разового відшкодування додаткових витрат тим громадянам, у яких наявні умови, що дають право на конкретний вид одноразової допомоги.

До періодичної, у вузькому сенсі, допомоги належать допомоги, що виплачуються у випадках хвороби, вагітності і пологів, при карантині, протезуванні і т.д. Періодичні допомоги призначені для заміни втраченого заробітку в повному обсязі чи частково, коли в працівника з'являється право на їхнє одержання. Періодичні допомоги відрізняються від одноразових, разових допомог тим, що вони мають певну тривалість у часі, хоча і не перетворюються в щомісячні допомоги. Так, допомоги через хворобу будуть виплачуватися працівнику всякий раз при захворюванні і, як правило, протягом усього періоду хвороби.

Щомісячні допомоги припускають здійснення грошових виплат регулярно протягом тривалого періоду. Тривалість виплати цих допомог визначена законом і залежить від виду допомоги. Вона коливається (від 3 років по догляду за дитиною до 16 років (18 років — для учнів і т.д.).

Законодавство про допомоги динамічно розвивається, з'являються нові види допомог (адресна соціальна до-

помога), змінюються терміни, порядок призначення і виплати допомог, підвищуються їх розміри.

§3. Порядок і умови призначення окремих видів державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми

Правове регулювання призначення і виплати допомог здійснюється Законом України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. (з наступними змінами і доповненнями).¹ Цей Закон передбачає більше десяти різних видів допомог. Умовами призначення того чи іншого виду допомоги є конкретні обставини сім'ї, що претендує на соціальну допомогу.

У даному параграфі ми спробуємо розглянути весь спектр сімейних допомог, призначуваних сім'ям з дітьми органами соціального захисту. У нього не включаються лише допомоги по тимчасовій непрацездатності, призначувані за рахунок коштів обов'язкового державного соціального страхування (розглядаються в окремому розділі підручника).

Допомоги можуть бути призначені:

- з вагітності й пологів;
- при народженні дитини;
- по догляду за новонародженою дитиною до досягнення нею 3-літнього віку;
- матерям (батькам), зайнятим доглядом за трьома і більше дітьми до 16 років;
- матерям (батькам), зайнятим доглядом за чотирма і більше дітьми у віці до 16 років;
- на дітей у віці до 16 років (учнів — до 18 років);
- батькам, зайнятим доглядом за дитиною-інвалідом;
- на дітей самотнім матерям;
- на дітей військовослужбовців термінової служби;
- на дітей потерпілих внаслідок Чорнобильської катастрофи;

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 5.— Ст. 271; 1994.— № 11.— Ст. 47; 1999.— № 19.— Ст. 174.

— на дітей, що знаходяться під опікою чи піклуванням;

— на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, чи коли їх стягнення неможливе;

— на поховання члена сім'ї.

Призначення і виплата допомог сім'ям з дітьми регламентується Положенням «Про порядок призначення і виплати державних допомог сім'ям з дітьми», затвердженим Міністерством праці, Міністерством освіти, Міністерством соціального захисту населення, Міністерством фінансів і зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 19 березня 1993 р.¹

Однак слід зазначити, що пакет нормативних актів, що регулюють соціальний захист сімей з дітьми, поповнився новими актами. За останній час прийнято ряд актів, що істотно змінили порядок надання державної допомоги сім'ям з дітьми. Це: Закон України від 25 березня 1999 р. «Про внесення змін у деякі закони України в частині здійснення окремих виплат органами соціального захисту населення»,² на які покладений обов'язок призначення і виплати деяких видів допомог (одноразової допомоги при народженні дитини; по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; грошові виплати матерям (батькам) по догляду за дітьми у віці до 16 років; на дітей у віці до 16 років (учнів до 18 років); Закон України «Про державну соціальну допомогу сім'ям» від 1 червня 2000 року;³ постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1999 р. «Про введення адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям»;⁴ постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 р. «Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми у 2001 році»⁵ й інші акти.

Виходячи з переліку допомог, зазначених у нормативних актах, і з огляду на тенденцію їх розвитку, ав-

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 1993. — № 12.

² Відомості Верховної Ради України, 1999. — № 19. — Ст. 174.

³ Відомості Верховної Ради України, 2000. — № 35. — Ст. 290.

⁴ Офіційний вісник України, 1999. — № 8. — Ст. 289.

⁵ Урядовий кур'єр, 2001. — № 8.

тор підручника вважає за доцільне розглянути їх усі по порядку.

Допомога по вагітності й пологах. Право на допомогу з вагітності й пологів мають усі працюючі на підприємствах жінки. І не тільки працюючі, але й інші категорії жінок. Згідно зі ст. 10 Закону України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» право на допомогу по вагітності й пологах мають жінки, звільнені з роботи в зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації; жінки, зареєстровані в службі зайнятості в якості безробітних не менше 10 місяців; жінки, що займаються підприємницькою діяльністю, за умови сплати страхових внесків у Фонд соціального страхування; творчі працівники, що сплачують страхові внески; учні, що навчаються з відривом від виробництва; військовослужбовці, а також звільнені з армії, інших військових формувань і органів внутрішніх справ у зв'язку з вагітністю і пологами.

Допомога по вагітності і пологах працюючим жінкам надається в розмірі 100 відсотків заробітку за весь період відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами. Тривалість відпустки встановлюється 70 календарних днів до пологів і 56 (у випадку ускладнених родів чи народження двох і більше дітей) — 70 календарних днів після пологів. Розмір зазначеної допомоги обчислюється сумарно і надається жінкам у повному обсязі незалежно від кількості днів, фактично використаних до пологів, тобто за 126 календарних днів.

Момент настання допологової відпустки визначає лікар. На практиці мають місце випадки, коли допологова відпустка перевищує чи, навпаки, складає менше 70 днів. При неправильному встановленні часу пологів відпустка не підлягає продовженню, якщо вона виявилася менше 70 днів, оскільки відпустка надається сумарно (126 днів), незалежно від використаних днів до пологів.

Післяпологова відпустка призначена як для відновлення сил і здоров'я матері, так і для догляду за неповнолітньою дитиною. Тому така відпустка надається не

тільки жінці, що народила дитину, але і жінці, що усновила немовля безпосередньо з пологового будинку. Відпустка в цих випадках надається тривалістю 56 днів із дня народження дитини, зазначеного у свідоцтві про народження. Післяпологовою відпусткою користуються і жінки, що народили мертву дитину. Якщо в період вагітності відбувся викидень, то жінці надається відпустка по тимчасовій непрацездатності. При мимовільному перериванні вагітності після закінчення 126 днів, жінці надається звичайна післяпологова відпустка тривалістю 56 календарних днів.

Допомога у зв'язку з операцією по штучному перериванню вагітності видається за перші 2 дні тимчасової непрацездатності. Починаючи з четвертого дня, виплата допомоги продовжується при операції за медичними показниками і при мимовільному аборті, а також жінкам, середньомісячна зарплата яких за два попередніх календарних місяці не перевищувала встановленого законом мінімального розміру. В інших випадках, якщо тимчасова непрацездатність у зв'язку з операцією по штучному перериванню вагітності продовжується понад 10 днів, виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності відновлюється, починаючи з одинадцятого дня тимчасової непрацездатності.

Жінкам, що закінчили навчальні заклади різного рівня акредитації, аспірантуру, клінічну ординатору або професійно-технічні училища і направлені на роботу у встановленому порядку, у період тимчасової непрацездатності, у зв'язку з вагітністю і пологами, допомога видається з дня призначення явки на роботу. При одержанні відпустки в зв'язку з вагітністю і пологами під час перебування робітниці в щорічній відпустці допомога надається за всі дні звільнення від роботи, засвідчені лікарняним листком. Іноді відпустка в зв'язку з вагітністю і пологами настає у робітниці в період навчальної відпустки, наданої їй у зв'язку з навчанням. У цьому випадку допомога надається з дня, коли жінка по закінченні навчальної відпустки повинна приступити до роботи. Таке ж правило

діє, якщо відпустка в зв'язку з вагітністю і пологами наступила у жінки в період, коли вона не працювала в зв'язку з припиненням робіт на підприємстві, в установі, організації. Допомога призначається з дня, коли після припинення роботи жінка повинна була приступити до праці.

На практиці іноді виникає питання, як виплачувати допомогу жінці, що перебуває в оплачуваній відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, якщо в неї виникла нова вагітність? У цьому випадку жінці надається вибір — або допомога по вагітності і пологах, або допомога по догляду за дитиною. При цьому вона повинна приступити до роботи до початку відпустки по вагітності.

У тих випадках, коли відпустка в зв'язку з вагітністю і пологами надається в період відпустки без збереження заробітної плати, допомога надається лише з того дня, коли жінка повинна приступити до роботи. Якщо жінка перериває відпустку і виходить на роботу, їй потім може бути надана відпустка в зв'язку з вагітністю і пологами і допомога на загальних підставах.

У житті зустрічаються випадки, коли вагітну жінку незаконно звільняють з роботи (а звільнення вагітних жінок законодавством забороняється, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації з обов'язковим працевлаштуванням),¹ і поки вона заперечує в суді звільнення, настає термін відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами. Якщо звільнення визнається неправильним і робітниця відновлюється на колишній роботі, то допомога за час вагітності і пологів видається з дня винесення рішення про поновлення на роботі.

Підставою для призначення жінкам допомоги по вагітності й пологах є виданий у встановленому порядку лікарняний лист, а для жінок-військовослужбовців — довідка лікувальної установи (військово-лікарняної комісії).

¹ Ст. 184 Кодексу законів про працю України.

Жінкам, звільненим з роботи в зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації, допомога по вагітності й пологах до їх працевлаштування призначається на підставі довідки ліквідаційної комісії і виданого у встановленому порядку лікарняного листа.

Жінкам, зареєстрованим у державній службі зайнятості в якості безробітних не менше 10 місяців, допомога по вагітності й пологах призначається на підставі довідки державної служби і лікарняного листа у твердому розмірі — 29,50 грн. на місяць. (25% від мінімальної заробітної плати 118 грн.).

Інші документи підставою для призначення зазначеної допомоги служити не можуть.

Жінкам, звільненим з роботи в зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації, і жінкам, зареєстрованим у державній службі зайнятості в якості безробітних не менше 10 місяців, а також звільненим з військових формувань, призначення і виплата допомоги по вагітності й пологах до їхнього працевлаштування провадяться органами соціального захисту за місцем проживання.

За допомогою необхідно звертатися в період відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами, але не пізніше шести місяців із дня закінчення відпустки. Ті, що звернулися за допомогою після зазначеного терміну, втрачають право на одержання допомоги.

Розглядаючи даний вид допомоги, ми дещо вторглись у сферу діяльності Фонду соціального страхування. Допомоги по вагітності й пологах призначаються і виплачуються, як правило, власником підприємства за місцем основної роботи (служби, навчання) жінок за рахунок коштів Фонду соціального страхування. Проте, законодавець допускає при певних обставинах можливість виплати допомоги по вагітності й пологах органами соціального захисту за місцем проживання жінок.

Одноразова допомога при народженні дитини. Ця допомога призначена для покриття разових потреб сім'ї в додаткових витратах. Вона призначається у твердій

сумі — 118 грн. До неї може бути призначена додаткова допомога матері в розмірі 59 грн. Додаткова допомога призначається матерям, що стали на облік у медичній установі в ранній термін вагітності (до 12 тижнів), що регулярно відвідували і виконували рекомендації лікарів.

У випадку народження двох і більше дітей одноразова допомога призначається сім'ї на кожну дитину. Підставою для призначення допомоги є довідка про народження дитини, видана органами РАГСу для одержання допомоги, а для додаткової допомоги матерям, крім того, довідка медичної установи.

На практиці мають місце випадки звертання за допомогою за кілька місяців після народження дитини. У таких випадках допомога призначається за минулий час, але не більше ніж за 6 місяців перед звертанням, не враховуючи місяця, у якому мати звернулася в управління соціального захисту.

Приклад. У травні 1999 року громадянка М. звернулася за призначенням допомоги на сина, що народився 17 липня 1998 року. Допомогу їй було призначено з листопада 1999 р., тобто за 6 місяців назад, не вважаючи місяця звертання за допомогою, тому що з моменту народження сина пройшло більше 6 місяців.

Допомога по догляду за новонародженою дитиною до досягнення нею 3-літнього віку. Відпустка і допомога по догляду за новонародженою дитиною як міра соціальної допомоги сім'ям, що мають дітей, введені в колишньому Союзі РСР у 1981 році.

Право на відпустку по догляду за дитиною мають усі працюючі жінки після відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами незалежно від наявності певної тривалості трудового стажу. Таке ж право мають і жінки, що навчаються з відривом від виробництва; жінки, звільнені з роботи в зв'язку з ліквідацією підприємства, установи; жінки, зареєстровані в державній службі зайнятості в якості безробітних; жінки з числа військовослужбовців органів внутрішніх справ, звільнені зі служби в зв'язку з вагітністю і пологами.

Право на відпустку і допомогу по догляду за дитиною мають і інші особи (батько дитини, бабуся, дідусь) чи інші родичі, що фактично здійснюють догляд за дитиною. Відпустка надається в межах досягнення дитиною 3-літнього віку за заявою особи, що фактично здійснює догляд за новонародженою дитиною, і оформляється наказом власника підприємства чи уповноваженого ним органа.

Відпустка вважається частково оплачуваною, тобто протягом відпустки виплачується допомога. Розмір її встановлений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 року № 1411 «Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми у 2001 році».¹ Цією постановою передбачено, що з 01.01.2001 року допомога призначається в розмірі 30% мінімальної заробітної плати, тобто 35 грн. 40 коп.

На практиці нерідко виникає питання, чи можуть матері використовувати відпустку по догляду за дитиною не цілком, тобто вийти на роботу до виповнення дитині 3-х років, або використовувати відпустку не всю відразу?

Відпустка по догляду за дитиною може надаватися за бажанням матері цілком чи частково, а також з розподілом на частини.

За бажанням жінки й інших осіб, що фактично здійснюють догляд за дитиною у період перебування їх у відпустці по догляду за дитиною, вони можуть працювати на умовах неповного робочого часу чи вдома. При цьому за ними зберігається право на одержання допомоги в період відпустки по догляду за дитиною.

А як вирішується питання з виплатою допомоги, якщо в період відпустки по догляду за дитиною народилася ще одна дитина? Відповідно до роз'яснення Міністерства соціального захисту України про застосування Положення «Про порядок призначення і виплати державних допомог сім'ям з дітьми» від 13.10.93 р. № 016-61/1-01, якщо в період відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею віку 3 років народжується-

¹ Урядовий кур'єр, 2000.— № 8.

ся інша дитина, то до закінчення відпустки по догляду за першою дитиною інша відпустка не надається і допомога не видається. Тобто, за той самий період догляду за дитиною (двома дітьми) до досягнення нею трирічного віку може надаватися й оплачуватися лише одна відпустка.

Як виключення, кратність допомоги по догляду за дітьми збільшується відповідно до кількості дітей у випадку народження двійні і більше дітей.¹

Допомога виплачується органами соціального захисту за місцем проживання осіб, яким призначена допомога.

Допомога (грошові виплати) працюючим і непрацюючим матерям (батькам), зайнятим доглядом за трьома і більше дітьми до 16 років. Така допомога призначається в залежності від сукупного сімейного доходу, обчисленого відповідно за попередніх півроку, і не перевищує (50 грн.) у розмірі — 30 грн. на місяць.

Допомога (грошові виплати) працюючим і непрацюючим особам, зайнятим доглядом за чотирма і більше дітьми у віці до 16 років. При призначенні цієї допомоги, як і попередньої, враховується середньомісячний сукупний дохід членів сім'ї, обчислений за попередній квартал, що встановлений на кожного члена сім'ї (50 грн.), допомога призначається в розмірі 47,20 грн. на місяць.

Допомога на дітей у віці до 16 років (учням — до 18 років). Умови призначення допомог обумовлені рівнем середньомісячного сукупного доходу на члена сім'ї. Розмір допомоги — 11,80 грн. на місяць. Допомога призначається незалежно від одержання на дітей пенсій, інших видів допомог. Допомога не призначається на дітей батькам, позбавленим у відношенні цих дітей батьківських прав.

Допомога по догляду за дитиною-інвалідом до досягнення нею 16-літнього віку. Утримання дитини-

¹ Урядовий кур'єр, 1997. — № 5.

інваліда в сім'ї вимагає додаткових витрат. Тому держава, по можливості, дає таким сім'ям допомогу. Щомісячні державні допомоги для інвалідів з дитинства були введені з 1 січня 1968 р. Вони виплачувалися лише інвалідам з дитинства I і II груп, що досягли до часу звертання за допомогою 16-літнього віку. Потім, з 1 січня 1980 року, щомісячні допомоги встановлені і на дітей-інвалідів з дитинства, що не досягли 16-літнього віку.

Право на допомогу по догляду за дитиною-інвалідом має один з непрацюючих працездатних батьків інваліда чи особа, що заміняє їх та здійснює постійний догляд за дитиною-інвалідом до досягнення нею 16-літнього віку.

На відміну від інваліда дитинства I і II груп (що досягли 16 років) — дітям-інвалідам з дитинства група інвалідності не встановлюється, а допомога по догляду за дитиною-інвалідом призначається на підставі медичного висновку.

Допомога по догляду за дитиною-інвалідом призначається в розмірі 41 грн. 30 коп. на місяць. Виплата допомоги провадиться з дня звертання, якщо воно було не пізніше 6 місяців із дня виникнення цього права (наявність медичного висновку на здійснення догляду за дитиною-інвалідом працездатною і непрацюючою особою).

Допомоги на дітей-інвалідів призначаються і виплачуються органами соціального захисту за місцем проживання.

Допомога на дітей неповних сімей, самотнім матерям. Дитина вважається народженою самотньою матір'ю, якщо: мати не була одружена ні до, ні після народження дитини; мати дитини раніше була одружена, але народила дитину від іншої особи до чи після розірвання шлюбу, смерті чоловіка чи пропажі без звістки, але до часу звертання за допомогою у шлюбі не перебуває й у свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька, або він зроблений за вказівкою матері; мати народила дитину поза шлюбом, а потім одружилася з особою, що не є батьком дитини;

жінка не була одружена, записана в книзі народжень у якості матері усиновленої нею дитини.

Законодавством передбачені обставини, наявність яких виключає можливість виникнення права на допомогу, установлену для самотніх матерів. До них відносяться: одержання на дитину пенсії в разі втрати годувальника (батька) чи аліментів; визнання особи, від якої жінка має дитину, батьком дитини чи добровільно, чи в судовому порядку; усиновлення дитини іншими особами; вступ жінки в шлюб з особою, від якої вона має дитину; спільне проживання, ведення загального господарства і спільне виховання дітей матір'ю з особою, від якої вона їх народила і з якою не перебувала і не перебуває у шлюбі; народження дитини не пізніше 10 місяців із дня смерті чи факту визнання без звістки зниклою особи, що перебувала з матір'ю дитини в зареєстрованому шлюбі.

Державна допомога самотнім матерям, у тому числі вдовам і вдівцям з дітьми, що не одержують на них пенсії в разі втрати годувальника чи соціальну пенсію, призначається в розмірі 11,80 грн. на місяць на кожну дитину. На дітей самотнім матерям (вдовам, вдівцям) з числа дітей-сиріт і дітей, що залишилися без опіки батьків, що були вихованцями дитячих будинків (шкіл-інтернатів), призначається допомога у розмірі 23,60 грн.

У випадку народження двох і більше дітей допомоги на дітей самотнім матерям призначаються на кожну дитину. Призначають допомоги органи соціального захисту за місцем проживання. Виплачуються допомоги щомісяця з місяця народження дитини по місяць досягнення нею 16-літнього віку (учнів — 18-літнього віку).

Допомога на дітей військовослужбовців термінової служби. Ця спеціальна щомісячна допомога була введена з 1 січня 1964 р. постановою Ради Міністрів СРСР від 25 жовтня 1963 р. Вона зберегла своє значення і по сьогоднішній день. Порядок призначення допомоги сьогодні регулюється Законом України «Про дер-

жавні допомоги сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р.

Допомога на дітей військовослужбовців термінової служби (по представленню військкомату) призначається і виплачується органами соціального захисту за місцем проживання сім'ї, батько дітей якої проходить військову службу. За загальним правилом одержувачами допомог є дружини солдатів, матросів, сержантів і старшин термінової служби, а також курсантів, слухачів військово-навчальних закладів з числа військовослужбовців термінової служби. Допомога може призначатися і на дітей військовозобов'язаних, призваних на навчальні збори (у тому числі й осіб офіцерського складу запасу), призваних на військово-навчальні збори.

Допомога виплачується щомісяця протягом усього періоду проходження військовослужбовцем — батьком дитини — дійсної військової служби (навчання чи призову на навчальні збори) батька дитини. При звільненні в запас по закінченні термінової служби чи вибуття з інших причин, а також зарахуванні на надстрокову службу, призначенні на офіцерську посаду виплата допомоги припиняється.

Розмір допомоги встановлений у твердій сумі. На одну дитину допомога складає 17 грн. 70 коп. на місяць.

Допомога призначається на рідних і усиновлених дітей. На дітей, що народилися чи усиновлених до призову батька на військову службу, допомога призначається з дня його явки у військкомат для відправлення у військову частину. Якщо ж дитина народилася чи усиновлена після призову батька на військову службу, допомога призначається з дня народження чи усиновлення.

Допомога призначається на дітей, у відношенні яких військовослужбовець визнаний батьком. Так, якщо шлюб не зареєстрований і військовослужбовець не значиться батьком дитини, то допомога матері дитини не призначається. У випадку вступу в шлюб з матір'ю дитини після призову на військову службу допомогу на дитину, що народилася до реєстрації шлюбу, може бу-

ти призначено тільки з дня реєстрації шлюбу і за умови запису військовослужбовця батьком дитини.

Призначення допомоги на дітей військовослужбовців термінової служби не перешкоджає виплаті на цих дітей допомог, установлених для малозабезпечених сімей і за іншими підставами.

Державні допомоги сім'ям з дітьми, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Право на допомогу мають сім'ї, відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» чи на умовах, встановлених законодавством про державні допомоги сім'ям з дітьми. Допомога призначається на кожну дитину, що втратила одного з батьків в результаті Чорнобильської катастрофи, на дітей-інвалідів, сім'ям, що втратили годувальника з числа ліквідаторів аварії, і потерпілих від Чорнобильської катастрофи, розмір допомоги диференційований у залежності від категорії потерпілих.

Допомога на дітей, що знаходяться під опікою чи на піклуванні. Допомога призначається і виплачується місцевими органами освіти за місцем проживання осіб, яким призначена допомога. Допомога встановлена у розмірі 47,20 грн. на місяць. Однак і цей вид допомоги призначається і виплачується в тому випадку, якщо середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї, де знаходиться опікуваний, не перевищує встановленого рівня (46 грн.) на місяць.

Тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, чи коли їхнє стягнення неможливе, або одержують аліменти в сумі, меншій ніж встановлений мінімальний розмір.

Конституція України (ст. 51) зобов'язує батьків утримувати та виховувати своїх дітей до їх повноліття. Обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей зафіксований і в ст. 61 Кодексу про шлюб і сім'ю України.

Держава і суспільство допомагають сім'ям у вихованні і утриманні дітей. Розміри і форми цієї допомоги міняються в залежності від можливостей держави.

Якщо батьки не виконують добровільно обов'язку по вихованню і утриманню дітей, особи, що виховують їх, можуть стягнути з батьків аліменти через суд. Існують, однак, і такі батьки, що ухиляються від сплати аліментів, ховаються від сім'ї. У цих випадках суди виносять визначення про розшук таких батьків. На підставі визначення суду органи внутрішніх справ здійснюють розшук батьків, що ховаються.

Поки батьки (у переважній більшості випадків це батько) розшуковуються, сім'ї, у яких виховуються діти, знаходяться в скрутному матеріальному становищі.

З метою надання матеріальної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів і розшуковуються органами внутрішніх справ, з 1 січня 1985 р. введена в колишньому Союзі РСР виплата тимчасових допомог на неповнолітніх дітей, що збережені в Україні і в даний час.

Тимчасова допомога призначається в розмірі 7,40 грн. на кожну дитину.

Право на тимчасову допомогу (аліменти) на неповнолітніх дітей має (мати) батько.

Ця допомога носить тимчасовий характер. Вона виплачується органами соціального захисту в період розшуку батьків, що ухиляються від сплати аліментів. Допомога виплачується щомісяця з місяця звертання за допомогою по місяць досягнення дітьми 16 (учнем — 18) років.

Допомога на поховання члена сім'ї. Членам сім'ї померлого пенсіонера чи особі, що здійснила похорони, виплачується допомога на поховання. Порядок призначення і розмір цієї допомоги визначені постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 1996 р.¹ Допомога на похорони призначається в розмірі 150 грн. Сім'ям, чий сукупний доход на члена сім'ї не перевищує встановленого рівня, надається додаткова допомога на похорони у розмірі 90 грн.

Перераховані види державної допомоги носять цільовий характер і є додатковою матеріальною підтримкою

¹ ЗП України, 1996. — № 15. — Ст. 412.

малозабезпечених, багатодітних та неповних сімей. Тому їхні розміри порівняно невеликі. Та й можливості держави теж невеликі.

На перехідний період, — говориться в Основних напрямках соціальної політики на 1997–2000 роки — інститути пенсій і соціальних допомог будуть доповнюватися в залежності від сукупного сімейного доходу адресними виплатами. З 1 квітня 1999 р. почато впровадження принципово нового механізму надання адресної державної допомоги сім'ям з низькими прибутками. 22 лютого 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв спеціальну постанову № 238, якою затвердив Положення про умови і порядок надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям.¹

Відповідно до цього документа соціальна допомога буде надаватися не конкретному члену сім'ї, як було раніше, а сім'ї в цілому, що складається з непрацевдатних, непрацюючих осіб (пенсіонерів, неповнолітніх дітей та інших найменше соціально захищених осіб). Критерієм підходу до призначення адресної соціальної допомоги буде середньомісячний сімейний сукупний прибуток. Величина його розміру на кожного члена сім'ї постійно змінюється в сторону збільшення. Зараз вона становить — 50 грн.

Ті зміни, які були зроблені Кабінетом Міністрів України наприкінці 2000 року про соціальну підтримку пенсіонерів, торкнулися і малозабезпечених сімей. Піднято рівень соціальних виплат сім'ям з дітьми, проведено коригування середньомісячного сукупного доходу на члена сім'ї. Тепер він обчислюється із прибутку за останні шість календарних місяців, які передують місяцю звертання за допомогою.²

¹ Офіційний вісник України, 1999. — № 8. — Ст. 289.

² Офіційний вісник України, 1999. — № 8. — Ст. 289.

Глава XII
ДОПОМОГИ Й ІНШІ СОЦІАЛЬНІ
ПОСЛУГИ ПРАЦІВНИКАМ ЗА РАХУНОК
ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

§1. Допомога по тимчасовій непрацездатності

Допомога по тимчасовій непрацездатності — найбільш розповсюджений вид забезпечення по державному соціальному страхуванню. Вона надається працюючим громадянам за рахунок коштів Фонду соціального страхування України.

Соціальне страхування — одна із форм, використовуваних державою для забезпечення працівників у випадку втрати працездатності. Сам факт існування соціального страхування є гарантією матеріальної забезпеченості застрахованих громадян. Побудоване на принципі солідарності поколінь, перерозподілу коштів від працездатних — непрацездатним, соціальне страхування нерозривно пов'язано з трудовою діяльністю громадян у господарському комплексі України.

Основні ідеї і перспективи розвитку соціального страхування як форми соціального забезпечення працюючих громадян сформульовані в Концепції соціального забезпечення населення України¹ і закріплені у правовому порядку в «Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р.²

¹ Відомості Верховної Ради України, 1994.— № 46.— Ст. 31.

² Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 23.— Ст. 121.

У цих актах соціальне страхування розглядається як система прав, обов'язків і гарантій, що передбачає надання соціальної допомоги, яка включає матеріальне забезпечення працюючих громадян у випадку хвороби, повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також у старості й в інших випадках, передбачених законодавством, із соціальних фондів, сформованих шляхом сплати страхових внесків роботодавцями і робітниками.

Основними компонентами соціального страхування є такі правові категорії, як страховий стаж, страховий ризик і страховий випадок.

Страховий стаж — це період (термін), протягом якого особа підлягала обов'язковому соціальному страхуванню і сплачувала страхові внески. Розміри сплати страхових внесків роботодавцями і застрахованими працівниками визначаються законодавством. Страховий стаж у перспективі прийде на зміну трудовому стажу. Він буде основним критерієм оцінки трудової діяльності людини. Пенсії й інші виплати будуть провадитися в залежності від тривалості страхового стажу і розміру внесків у страховий фонд.

Страховий ризик і страховий випадок — обов'язкові елементи структури соціального страхування. Страховий ризик — обставини, внаслідок яких громадяни чи члени їхніх сімей можуть втратити тимчасово чи назавжди кошти до існування і потребують матеріальної підтримки чи послуг по соціальному страхуванню. Страховий випадок є юридичним фактом, що служить підставою виникнення правовідносин на одержання матеріального забезпечення зі страхових соціальних фондів.

До страхових випадків по соціальному страхуванню належать:

тимчасова непрацездатність;
вагітність і пологи, догляд за малолітньою дитиною;
інвалідність;
досягнення пенсійного віку; смерть годувальника;
безробіття;

нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання й інші обставини, установлені законодавством.

Важливим елементом структури соціального страхування є управління. Управління соціальним страхуванням здійснюється на паритетній основі державними органами, роботодавцями та профспілками. Участь держави в управлінні соціальним страхуванням виражається в правовому забезпеченні, розробці нормативних актів, установленні тарифів страхових внесків і вирішенні інших питань.

Профспілки беруть участь в управлінні соціальним страхуванням через свою систему профспілкових організацій. При здійсненні функцій управління соціальним страхуванням профспілки спираються на чинне законодавство і взаємодіють з місцевими державними адміністраціями, регіональними відділеннями Фонду соціального страхування.

Управління соціальним страхуванням здійснюється у вигляді виконавчо-розпорядницької діяльності регіональних відділень виконавчих дирекцій Фонду соціального страхування і профспілкових органів. До змісту управління соціальним страхуванням входять різноманітні види діяльності: планування, нормування й облік коштів соціального страхування; забезпечення максимальної повноти реалізації прав і обов'язків працівників підприємств; призначення допомог і надання інших соціальних послуг; розгляд спірних питань по соціальному страхуванню і т.д.

Однак у кожного державного і профспілкового органів (центрального, галузевого, обласного, міського чи районного масштабу) свій обсяг компетенції, що залежить від рівня цього органа, регіональних і галузевих меж діяльності. Характер і обсяг компетенції різних органів управління визначається законодавством. Розширення чи звуження компетенції може відбутися тільки на основі відповідних законів. Наприклад, сьогодні можна сказати, що профспілки мають свою правову основу діяльності. 15 вересня 1999 року був прийнятий Закон України «Про професійні союзи, їх права та гарантії діяльності»,¹ ст. 24 якого встановлює, що

¹ Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 45.— Ст. 397.

профспілки, їх об'єднання управляють державним соціальним страхуванням як представники застрахованих працівників на принципах соціального партнерства.

Але, повертаючись до сутності допомоги по тимчасовій непрацездатності, необхідно відзначити, що під допомогою у даному випадку потрібно розуміти допомогу, компенсацію заробітку працівнику, що втратив його внаслідок хвороби, трудового каліцтва, професійного захворювання, по вагітності і пологах і в інших випадках, передбачених законодавством.

Право й умови надання допомоги по тимчасовій непрацездатності регулюються Положенням про порядок забезпечення допомогами по державному соціальному страхуванню, постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998 року №571,¹ іншими нормативними актами.

Право на допомогу є рівним для всіх працівників, незалежно від виду і тривалості роботи, форми власності підприємства, а також місця проживання й інших обставин. Допомога по тимчасовій непрацездатності видається працівнику замість втраченого заробітку за станом здоров'я, тобто одержання допомоги виключає можливість одержання заробітної плати. Якщо працівник у період хвороби працював і його праця оплачувалась, то допомога не видається.

Однак право на забезпечення допомогою — це не обов'язок дати допомогу, воно виникає при настанні певних обставин, передбачених законодавством, і не залежить, як правило, від розсуду власника підприємства чи уповноваженого ним органа і профспілкового комітету, що надають допомогу.

Основні умови і механізм забезпечення допомогою визначаються законодавством. Призначення допомоги залежить від ряду умов: трудових відносин, тимчасової втрати працездатності в період роботи з наймання (контракту) у суб'єкта господарської діяльності, незалежно від форм власності і розміру втрати заробітку. Причому реалізувати це право можливо лише при сукуп-

¹ Див.: ЗП України, 1998. — № 8. — Ст. 334.

ності всіх разом узятих обставин. Кожна окрема обставина сама по собі не породжує виникнення правовідносин з приводу забезпечення допомогою.

Працівник має право на допомогу, якщо непрацездатність наступила в період роботи у власника підприємства. Він може користуватися нею з першого дня своєї роботи. Тривалість роботи до настання тимчасової непрацездатності, в основному, значення не має. Однак на розмір допомоги вона впливає: розмір допомоги поставлений у пряму залежність від загального стажу роботи.

Нагадаємо, що під загальним стажем роботи розуміється сумарна тривалість оплачуваної трудової діяльності працівника, а також прирівняної до неї діяльності, з якими право зв'язує настання певних юридичних наслідків. Форми і види трудової діяльності, а також належність роботодавця до якої-небудь форми власності значення не мають.

У загальний трудовий стаж враховується час роботи на умовах трудового договору (контракту) незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої приналежності, характеру і тривалості роботи і перерв, під час яких працівник підлягав обов'язковому державному соціальному страхуванню.

У загальний стаж роботи включається служба в армії, органах внутрішніх справ і інших військових формувань, створених відповідно до Конституції України; періоди соціальних відпусток по догляду за дитиною до досягнення нею 3-літнього віку і відпустка без збереження заробітної плати по догляду за дитиною, тривалість якої визначається медичним висновком, але не більше ніж до досягнення дитиною 6-літнього віку; час догляду одного з батьків за потерпілою дитиною внаслідок Чорнобильської катастрофи до досягнення нею віку 12 років; період перепідготовки і навчання новим професіям, участі в оплачуваних суспільних роботах у період одержання допомоги (у тому числі і матеріальної) по безробіттю відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»; час навчання на курсах і в школах по підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації і

перекваліфікації, якщо направленню на курси чи в школу безпосередньо передувала робота чи служба в армії, і інші періоди, встановлені в Правилах обчислення загального трудового стажу для призначення працівникам допомоги по тимчасовій непрацездатності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 1998 р. № 1658.¹

У загальний стаж роботи для призначення допомоги по тимчасовій непрацездатності не включаються: час участі працівника в страйку, що визнаний судом незаконним; час навчання у вищих установах освіти (у тому числі на підготовчих відділеннях), в аспірантурі, докторантурі і клінічній ординатурі з денною (очною) формою навчання; час роботи засуджених у колонії-поселенні і відбуванні виправних робіт без позбавлення волі за місцем роботи, якщо інше не передбачене Законом.

Тривалість загального трудового стажу установлюється власником підприємства чи уповноваженим ним органом відповідно до запису в трудовій книжці. У випадку її відсутності чи коли в трудовій книжці немає відповідного запису, для підтвердження загального трудового стажу можуть бути представлені: довідки, військовий квиток, виписки з наказів, особові рахунки і відомості про видачу заробітної плати, інші документи, що містять дані про місце і час роботи, служби, навчання.

Тривалість загального стажу роботи відіграє важливу роль при визначенні розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності. Чим більше стаж, тим вище розмір допомоги. Наприклад, 100 відсотків середньої заробітної плати (прибутка), обчисленої відповідно до законодавства, надається працівникам, що мають загальний стаж роботи 8 і більше років. Працівники, що мають загальний трудовий стаж від 5 до 8 років, одержують допомогу у розмірі 80 відсотків, а до 5 років — 60 відсотків середньої зарплати.²

¹ Див.: Офіційний вісник України, 1998. — № 42. — Ст. 1556.

² Див.: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998 р. № 571-98 «Про обчислення розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності» // Офіційний вісник України, 1998. — № 17. — Ст. 629.

Посилення зв'язку забезпечення допомогою із тривалістю трудової діяльності працівника, на наш погляд, є одним з важливих моментів реалізації принципу соціальної справедливості. Відсутність такого зв'язку між розміром допомоги і трудовим внеском працівника свідчила б про прояв зрівняльного підходу до матеріального забезпечення працівників, що втратили працездатність.

Допомога видається з першого дня втрати працездатності до її відновлення чи до встановлення медико-соціальною експертною комісією (МСЕК) інвалідності. Однак у всіх випадках тимчасової непрацездатності допомога видається не довше 4 міс. підряд і не більше 5 міс. у календарному році. При непрацездатності, викликаній захворюванням туберкульозом, допомога виплачується до одужання чи до перегляду групи інвалідності внаслідок захворювання туберкульозом, але не довше 10 місяців підряд і не більше 12 місяців у цілому протягом двох календарних років.

При цьому треба підкреслити, що у всіх випадках виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності приймається до уваги тільки та кількість пропущених днів через хворобу, що працівник за умовами виробництва повинен був би працювати на підприємстві.

Приклад. Працівник занедужав 20 лютого, хвороба продовжувалася до 10 березня. З 1 березня він повинний був приступити до роботи в цеху. Допомогу буде видано за період з 1 по 10 березня, тобто з того дня, з якого він повинен був приступити до роботи.

Допомога працівнику не видається за той період, коли він за умовами виробництва не залучався до роботи. Вона не видається також у період відпустки без збереження заробітку. Тим часом ще зустрічаються випадки виплати допомоги по лікарняних листах під час перебування працівника у відпустці без збереження заробітної плати.

Якщо непрацездатність наступила в період оплачуваної відпустки, то допомога видається за всі дні хвороби під час відпустки, засвідчені лікарняним листом.

Відпустка в такому випадку продовжується власником підприємства на число днів хвороби.

Приклад. Працівнику надана оплачувана відпустка з 10 листопада на 15 календарних днів. 20 листопада він занедужав і знаходився на лікуванні 6 днів. Ці дні будуть йому оплачені за лікарняним листом у випадку продовження відпустки. Але оплачені будуть тільки робочі дні. Вихідні і святкові дні не оплачуються. Вони повинні бути відзначені в лікарняному листі.

Законодавством визначене коло страхових випадків, коли працівник забезпечується допомогою по тимчасовій непрацездатності: загальне захворювання; побутова травма; трудове каліцтво і професійне захворювання; вагітність і пологи; народження дитини; санаторно-курортне лікування; протезування з розміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства; карантин; догляд за захворілим членом сім'ї, за дитиною у віці до 14 років чи дитиною-інвалідом у віці до 16 років; на поховання.

Кожен страховий випадок, як підстава для забезпечення допомогою, має свої особливості й умови. Наприклад, допомога при побутовій травмі видається із шостого дня непрацездатності. Якщо причиною травми явилось стихійне лихо (землетрус, повінь, пожежа і т.п.), то допомога видається за весь період непрацездатності. При настанні страхового випадку, що спричинив тимчасову втрату працездатності від трудового каліцтва чи професійного захворювання, допомога видається в розмірі 100 відсотків заробітку, незалежно від стажу роботи.¹

При санаторно-курортному лікуванні допомога видається в тому випадку, коли наданої відпустки недостатньо для лікування і проїзду в санаторій і назад. Загальне число днів, за які може бути видано допомогу, залежить від терміну путівки і тривалості відпустки.

¹ Див.: Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 року //Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 46-47.— Ст. 403.

Чинне законодавство передбачає видачу допомоги також при необхідності догляду за захворілим членом сім'ї. Однак хвороба може мати різний характер: від легкого нездужання до серйозного, небезпечного для життя, захворювання. Тому звільнення працездатного працівника від роботи з виплатою йому допомоги у випадку хвороби члена сім'ї провадиться не при всякому захворюванні.

Відповідно до Положення про допомоги працівник звільняється від трудових обов'язків для догляду за захворілим членом сім'ї при наявності одночасно наступних умов: відсутність можливості догляду за хворим загрожує небезпекою для життя і здоров'я захворілого; у сім'ї немає інших членів сім'ї, що можуть доглядати за хворим; хворого не можна помістити в лікарню.

Допомога по догляду за захворілим членом сім'ї видається за лікарняним листом. Термін видачі допомоги визначається лікарняним листом.

Особливі правила виплати допомоги встановлені для студентів, що закінчили вищі навчальні заклади освіти чи професійно-технічні училища, аспірантуру і направлені на роботу. У випадку настання тимчасової непрацездатності в цих осіб до початку роботи допомога видається починаючи з дня, призначеного для явки на роботу.

✓ При настанні тимчасової непрацездатності під час прямування до місця роботи допомога видається, якщо за цей час працівник мав право на заробітну плату, чи добові, чи оплату витрат по переїзду.

Допомога по тимчасовій непрацездатності також видається в зв'язку з протезуванням, утриманням працівника в стаціонарі протезно-ортопедичного підприємства. Лікарняний лист у цьому випадку видається за всі дні перебування в стаціонарі названого підприємства, але в кожному окремому випадку не більш ніж за 30 календарних днів.

При карантині, тобто при відстороненні працівника від виконання звичайних трудових функцій, допомога видається, якщо працівник був відсторонений від роботи органами санітарно-протиепідемічної служби внаслідок

заразного захворювання і небезпечного для осіб, що його оточують.

Допомога при карантині видається за тими ж правилами, як і при тимчасовій втраті працездатності внаслідок загального захворювання. Однак період виплати допомоги при карантині обумовлений не фактом тимчасової непрацездатності працівника, а терміном ізоляції, необхідним для усунення небезпеки захворювання працівника чи можливого поширення ним інфекції серед осіб, що його оточують.

Лікарняні листи (листки непрацездатності) при карантині видаються лікарями-епідеміологами, а при їх відсутності— санітарними лікарями чи лікуючими лікарями.

Відсторонення від роботи при карантині відрізняється від відсторонення від роботи у випадку заразного захворювання працівників підприємств по обробці, збереженню чи продажу харчових продуктів. У даному випадку сам працівник є бацілоносієм заразного захворювання тих видів, що встановлені спеціальними правилами.

Слід зазначити також, що якщо карантин устанавлюється незалежно від місця роботи, то зазначене відсторонення застосовується лише при роботі у певних виробництвах (наприклад, у торгових підприємствах, їдальнях, кафе, ресторанах) за умови безпосереднього зіткнення працівника з харчовими продуктами і напоями у відкритому виді. Допомога видається за тими ж правилами, як і при загальному захворюванні.

Порядок призначення допомог при народженні дитини, на поховання, як уже помітив читач, докладно розглянутий автором у попередній главі підручника. Різниця лише в тім, що в даному випадку зазначені допомоги призначаються і виплачуються за місцем роботи за рахунок коштів Фонду соціального страхування.

Таким чином, підставою для забезпечення допомоги є втрата трудової функції працівником. Факт втрати працездатності має вирішальне значення для призначення допомоги. Законодавством устанавлено два види втрати працездатності, що мають юридичне значення: стійка і короткочасна втрата працездатності.

Стійке чи тривале порушення трудової функції працівника є підставою для установлення відповідної групи інвалідності. Характер хвороби і групи інвалідності визначає МСЕК.

Короткочасна втрата працездатності визначається лікарями лікарень, поліклінік, здоровпунктів за місцем проживання чи трудової діяльності працівника.

Законодавство не розкриває поняття того чи іншого виду втрати працездатності. Однак у юридичній літературі існують спроби дати визначення поняття тимчасової непрацездатності. *Під нею розуміється неможливість працівника за станом здоров'я виконувати яку-небудь роботу чи взагалі роботу зі спеціальності протягом невеликого проміжку часу.*¹

Поняття тимчасової непрацездатності включає втрату здатності до виконання трудових функцій як фактичну (хвороба, трудове каліцтво, професійне захворювання), так і передбачувану (догляд за хворим членом сім'ї, санаторно-курортне лікування і т.п.).

Особи, що занедужали під час роботи і втратили працездатність, повинні бути звільнені від неї лікувальною установою відповідно до встановлених правил Міністерством охорони здоров'я України. Однак кожен випадок звільнення від роботи в зв'язку зі станом здоров'я повинен бути засвідчений лікарняним листом.

Лікарняний листок, як документ суворої звітності, виконує три основні функції:

1. статистична звітність;
2. дає право на звільнення (чи неявку) на роботу;
3. служить підставою для одержання грошової допомоги в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, тобто є документом фінансового характеру.

Правила видачі лікарняних листів регламентуються відомчими інструкціями Міністерства охорони здоров'я України. Лікарняний лист є єдиним документом, на підставі якого виплачується допомога по тимчасовій непрацездатності. Він видається в день установлення непрацездатності, крім випадків лікування в стаціо-

¹ Трудове право. Енциклопедич. справочник. — М.: Сов. енциклопедія, 1979. — С. 68.

нарній лікувальній установі. При втраті лікарняного листа допомога може бути видана по дублікату, що виписується за місцем лікування працівника.

Довідки, які видані лікувальними установами, що засвідчують факт непрацездатності, не можуть служити підставою для виплати допомоги.

Законодавством установлені певні правила оформлення лікарняних листів, яких потрібно дотримуватись. Вийшовши на роботу після хвороби, працівник повинен пред'явити лікарняний лист керівнику структурного підрозділу, що на звороті його вносить необхідні відомості про число пропущених робочих днів, що підлягають оплаті, і зі своїм підписом передає лікарняний лист у відділ кадрів для внесення в нього відомостей про трудовий стаж працівника. Після цього лікарняні листи під розписку по опису передаються в профспілковий комітет (комісію із соціального страхування) для визначення розміру допомоги.

Профспілковий комітет (комісія із соціального страхування) визначає право на допомогу, установлює його розмір і число робочих днів, що підлягають оплаті, і передає лікарняні листи під розписку на протоколі призначення допомог бухгалтерії власника підприємства для обчислення суми допомоги. Лікарняні листи зберігаються в бухгалтерії нарівні з грошовими документами.

Втрата трудової функції, зафіксована лікарняним листом, може відбутися не тільки внаслідок захворювання, але й у результаті трудового каліцтва. *Під трудовим каліцтвом звичайно розуміється ушкодження здоров'я внаслідок нещасного випадку, що відбувся на виробництві.* Для нещасного випадку характерно раптове погіршення здоров'я під впливом різних факторів: механічних (рана, контузії, переломи), хімічних (отруєння), термічних (опік, обмороження) і т.п.

Виробничий травматизм — одна з основних причин втрати працездатності. Травми, каліцтва, нещасні випадки на виробництві приводять до повної чи часткової втрати здоров'я людей. Причому число травмованих не знижується. Держава несе великі матеріальні збитки від виробничого травматизму. Мільйони коштів ви-

трачаються на виплату допомог за лікарняними листами і відшкодування шкоди працівникам, що одержали травму.

Причин виробничого травматизму багато, але насамперед це порушення правил техніки безпеки на робочих місцях, значна зношеність устаткування, низька трудова і виробнича дисципліна, погроза безробіття, коли працівник погоджується на виконання робіт, де не завжди забезпечені безпечні умови праці.

Багато власників підприємств невикористовують заощаджують кошти на охорону праці, не дотримуються угод по охороні праці між роботодавцем і профспілковим комітетом, перекладають рішення питань охорони праці на некомпетентних осіб. Хоча за створення здорових і безпечних умов праці несе відповідальність власник підприємства, саме керівник підприємства повинен здійснювати контроль за станом охорони праці і техніки безпеки, вимагати від підлеглих йому працівників дотримання правил техніки безпеки.

На цю сторону справи звернена увага в змінах до Положення про розслідування й облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, в установах і організаціях, затверджених Постановою Кабінету Міністрів від 17.06.98 р. № 923, що введені в дію з 1 липня 1998 р.¹ Дія цього Положення поширюється на підприємства усіх форм власності і громадян, що займаються підприємницькою діяльністю.

У Положенні визначені загальні принципові причини, при наявності яких можна вважати, що нещасний випадок відбувся на виробництві. Якщо в момент нещасного випадку потерпілий був зв'язаний з виробничою діяльністю підприємства і перебування його на місці події пояснювалося виконанням трудових обов'язків, то вважається, що такий нещасний випадок відбувся на виробництві.

Відповідно до Положення всі нещасні випадки на виробництві підлягають обліку і розслідуванню. Однією

¹ ЗП України, 1998.— № 10.— Ст. 437.

із цілей розслідування нещасних випадків є забезпечення допомогою по тимчасовій непрацездатності, а також відшкодування збитку, заподіяного працівнику в зв'язку з ушкодженням здоров'я. Однак на практиці нерідко виникають труднощі при розслідуванні й обліку нещасних випадків, що відбуваються на території підприємства, в дорозі на роботу чи з роботи. Під словами «в дорозі на роботу чи з роботи» мається на увазі пересування до місця роботи чи з роботи пішки, а також на будь-якому виді транспорту. Юридичне значення в даному випадку має лише сам факт перебування в дорозі на роботу чи з роботи, але не напрямок обраного шляху. При цьому зазначений шлях руху на роботу і з роботи повинен бути безупинним.

Дотримання встановлених правил обліку і розслідування нещасних випадків має важливе юридичне значення при вирішенні питання про призначення допомоги по тимчасовій непрацездатності. Установлення факту втрати працездатності є підставою для забезпечення допомогою по тимчасовій непрацездатності. Рішення про це може прийняти комісія з соціального страхування чи профспілковий комітет підприємства.

Профспілковий комітет (комісія із соціального страхування) повинен розглядати на своїх засіданнях, як правило, у присутності зацікавленої особи питання призначення допомоги при травмах і професійних захворюваннях. Рішення комісії про призначення допомоги виносяться при наявності належно оформленого лікарняного листа й акта про нещасний випадок. Рішення оформляють протоколом. Номер і дату його вносять у відповідний розділ лікарняного листа і завіряють підписом голови комісії.

Допомогу по тимчасовій непрацездатності може бути призначено лише в тому розмірі, що зазначений у нормативному акті, що залежить від причини непрацездатності, тривалості загального виробничого стажу і деяких інших обставин. Так, при настанні тимчасової непрацездатності внаслідок виробничої травми чи професійного захворювання допомога призначається в розмірі 100 відсотків середнього заробітку, незалежно від

стажу роботи. Такий же розмір допомоги призначається працівникам, що мають на своєму утриманні трьох і більше дітей у віці до 16 років (учнів — до 18 років); працівникам, віднесеним до 1–4 категорій осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків чи особі, що заміняє його, зайнятому доглядом за хворою дитиною до 14 років, що постраждала від Чорнобильської катастрофи; ветеранам і інвалідам Великої Вітчизняної війни і прирівняним до них (воїнам-афганцям, а також особам, що брали участь у бойових діях в інших країнах); дружинам військовослужбовців, призваних на термінову службу.

Умови, від яких залежить розмір допомоги, враховуються до дня настання тимчасової непрацездатності. Тому розмір допомоги не може змінюватися, наприклад, у зв'язку зі змінами в загальному трудовому стажі в період хвороби.

Приклад. Працівник занедужав пневмонією. Його загальний трудовий стаж складає 7 років, 11 місяців і 15 днів. Хвороба продовжувалася 30 днів, тобто вже через 15 днів хвороби загальний трудовий стаж складає 8 років. Однак допомога буде призначена і виплачена в розмірі 80% середнього заробітку.

При певних обставинах працівник може бути позбавлений на час чи на весь період хвороби допомоги по тимчасовій непрацездатності (при здійсненні прогулу без поважних причин, порушені лікувального режиму або неявки в призначений термін на лікарський огляд чи на огляд у медико-соціальну експертну комісію (МСЕК). У цих випадках працівник позбавляється допомоги з того дня, коли було допущене порушення, і на термін, встановлений комісією із соціального страхування чи профспілковим комітетом підприємства. Однак на практиці це правило застосовується досить рідко.

Працівник позбавляється допомоги на весь період хвороби в наступних випадках:

а) якщо він навмисне заподіяв шкоду своєму здоров'ю з метою відхилення від роботи чи симулював хворобу;

б) якщо працівник занедужав чи одержав травму внаслідок сп'яніння чи дій, зв'язаних зі сп'янінням, а також у результаті зловживання алкоголем;

в) якщо працівник одержав травму при здійсненні ним злочину;

г) за час примусового лікування по визначенню суду (у лікувально-трудовому профілакторії і т.п.);

д) за час перебування під арештом і за час судово-медичної експертизи.

Позбавити допомоги може своїм рішенням профспілковий комітет підприємства. Якщо на підприємстві немає профспілкової організації, таке рішення може прийняти уповноважений по контролю за витратою коштів Фонду соціального страхування, що призначається наказом керівника підприємства. Це характерно для підприємств і організацій з числом працюючих до 15 чоловік. Якщо на підприємстві є профгрупа, то рішення про призначення чи позбавлення допомоги приймає профорганізатор.

У великих профспілкових організаціях створюються комісії із соціального страхування, яким надане право на засіданні комісії приймати рішення про призначення і позбавлення допомог.

Одним з важливих аспектів призначення допомоги є дотримання правил обчислення розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності. Під обчисленням розміру допомоги розуміється визначення в грошовому вираженні суми допомоги, обчисленої у відсотках до фактичного заробітку працівника за роботу у власника підприємства.

Положенням про допомоги встановлено, що заробіток для обчислення допомоги береться за два останніх календарних місяці перед настанням тимчасової непрацездатності. У загальну суму заробітку включаються усі види оплати праці, що мають постійний характер і є типовими, нормальними для даного працівника. Оплата, що підлягає обліку при обчисленні допомоги, включається в заробіток за часом, за який вона нарахована, а не за часом її фактичного одержання.

Приклад. Працівнику нарахована зарплата в грудні 2000 р., а він її одержав у січні 2001 р. Розмір допомоги через хворобу в січні 2001 р. потрібно буде обчислювати за попередні два календарних місяці в 2000 р.

Фактичний зарбіток для обчислення допомоги у всіх випадках, крім трудового каліцтва і професійного захворювання, враховується в сумі, що не перевищує подвійного посадового (місячного) окладу чи подвійної тарифної ставки.

Розмір допомоги визначається в процентному відношенні до заробітку. Але щоб визначити загальну суму допомоги, потрібно знати середньоденний зарбіток і розмір денної допомоги в грошовому вираженні. Цей розрахунок робить бухгалтерія підприємства. Але базовий рівень, норму допомоги встановлює комісія з соціального страхування, виходячи з норм законодавства і наявності загального стажу роботи.

Середньоденний зарбіток і середньоденна допомога, обчислені у встановленому порядку, а також число днів, що підлягають оплаті, і загальна сума допомоги вносяться бухгалтерією підприємства у відповідний розділ лікарняного листа.

Обчислена у встановленому порядку допомога виплачується бухгалтерією з каси підприємства за рахунок коштів фонду соціального страхування. Виплата повинна провадитися в терміни, установлені для виплати зарбітної плати. Якщо лікарняний лист не був пред'явлений вчасно, його можуть прийняти й оплатити до закінчення 6 місяців. При звертанні за допомогою після закінчення цього терміну вона може бути видана лише у виняткових випадках при наявності поважних причин пропуску терміну звертання за допомогою.

Допомога по тимчасовій непрацездатності за минулий час може бути видана працівнику не більш ніж за 12 місяців до дня звертання за допомогою. Якщо працівник внаслідок хвороби чи з інших причин не в змозі сам одержати допомогу, він може видати доручення на її одержання іншій особі або написати заяву про перерахування допомоги на свій рахунок у відділення ошад-

ного банку чи про пересилання її поштою за місцем проживання.

Про утримання з допомоги. Якщо допомога виплачена працівнику в більшому розмірі, зайво видана сума може бути утримана на підставі рішення комісії із соціального страхування. Утримання допускається в тому випадку, якщо переплата мала місце в результаті рахункової (арифметичної) помилки чи в зв'язку зі зловживанням з боку одержувача (підробки, підчищення в документах і т.п.).

Рішення комісії із соціального страхування про утримання з одержувача допомоги зайво виплачених йому сум внаслідок рахункової помилки може бути винесено не пізніше 3 міс. із дня призначення допомоги, а при переплаті в результаті зловживань — без обмежень яким-небудь терміном. Якщо працівник уже не працює на даному підприємстві, то зайво виплачені суми допомоги стягуються в судовому порядку.

Утримання з допомоги чи з заробітку зайво виплачених працівнику сум не може перевищувати 20% суми, що належить йому при даній виплаті. Якщо утримання провадиться на декількох підставах (наприклад, стягнення аліментів, відшкодування збитку), то за загальним правилом за працівником повинно бути збережено не менше 50% допомоги. Утримання провадиться через бухгалтерію підприємства, а якщо працівник вибув з нього, то за новим місцеві роботи.

Але не завжди йдуть добре справи з виплатою допомог. Причини відомі — відсутність коштів на підприємствах. Особливо страждають від цього працівники, що одержали травму на виробництві на ліквідованих підприємствах без правонаступника. За Правилами відшкодування шкоди виплати повинні провадитися з Фонду соціального страхування, але з наступним відшкодуванням цих коштів за рахунок місцевих бюджетів державних адміністрацій. По цьому питанню існує спеціальна постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 71, якою встановлено, що у випадку банкрутства і ліквідації підприємства при відсутності правонаступника відшкодування шкоди потер-

пілому працівнику робить місцевий орган Фонду соціального страхування.¹

На практиці зустрічаються різні недоліки в реалізації правових норм про соціальне страхування. Наприклад, при витраті коштів на допомоги по тимчасовій непрацездатності, а їх витрачається з цією метою більше 50% від загальної суми витрат Фонду соціального страхування, іноді приймаються до оплати неправильно оформлені лікарняні листи, без указівки першого дня настання непрацездатності і продовження хвороби при побутовій травмі. Допускаються помилки у визначенні права на допомогу, обчисленні загального трудового стажу.

У ряді випадків неправильно вказується розмір допомоги (вище чи нижче норми, передбаченої Положенням про допомоги). Іноді допомога обчислюється не з двох тарифних ставок, а з однієї, що є порушенням Положення про допомоги. Зустрічаються випадки, коли допомоги обчислюють без обмеження подвійною тарифною ставкою, що приводить до переплати коштів. Існують випадки, коли допомога виплачується довше 4-х місяців без рішення МСЕК.

Не завжди дотримується встановлений порядок призначення допомоги в зв'язку з трудовим каліцтвом і професійним захворюванням. Втрата працездатності в цих випадках, як відомо, оформляється не тільки лікарняним листом, але і засвідчується спеціальним документом — актом про нещасний випадок за встановленою формою. Крім того, забезпечення допомогою повинно провадитися не за рахунок фонду соціального страхування, а за рахунок коштів власника підприємства.

Є факти, коли допомога по тимчасовій непрацездатності в результаті трудового каліцтва призначається за тими ж правилами і нормами, що і допомога внаслідок загального захворювання, тобто в залежності від тривалості загального стажу. Це порушення законних інтересів працівників. Такі рішення повинні бути скасовані.

¹ Відшкодування матеріального і морального збитку та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі. К.: Юрінком Інтер, 1998.— Сс. 176–177.

На практиці іноді робляться спроби обійти правила складання акта про нещасний випадок, сховати від обліку нещасний випадок на виробництві. Зустрічаються випадки, коли побутова травма розглядається як виробнича, і навпаки.

Мають місце порушення процедури прийняття рішень про призначення допомоги: одноособові розпорядження голови профкому про видачу працівнику матеріальної допомоги, позбавлення допомоги. Такі розпорядження повинні розглядатися як незаконні.

Як міру соціального захисту працівників, що втратили роботу з незалежних від них обставин (безробітні), законодавством передбачена виплата матеріальної допомоги по безробіттю за рахунок коштів обов'язкового соціального страхування. Порядок і розміри виплати матеріальної допомоги визначені законодавством України.¹

Допомога по безробіттю носить періодичний і обмежений характер. Працівники, трудовий договір з якими був розірваний з ініціативи роботодавця і які зареєстровані протягом семи календарних днів у державній службі зайнятості, мають право на одержання допомоги по безробіттю в розмірі 100% середньої заробітної плати по останньому місцю роботи протягом 90 календарних днів і 50% — протягом наступних 210 календарних днів, але не більше середньої заробітної плати, що склалася в господарському комплексі України відповідного регіону за минулий місяць, і не нижче встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати.

У період професійної підготовки і перепідготовки безробітні мають право на матеріальну допомогу. Вона видається по закінченні терміну виплати допомоги по безробіттю в розмірі до 75% установленої законодавством мінімальної заробітної плати.

¹ Див.: Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р. № 1533-III // Відомості Верховної Ради України, 2000. — № 22. — Ст. 171.

Причому умови і розміри виплати допомог по безробіттю залежать від підстави реєстрації безробітних у службі зайнятості (розірвання трудового договору з ініціативи власника чи шукаючого робота на загальних підставах). Законодавець передбачив більш вагомні соціальні гарантії для працівників, що втратили роботу в зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, тобто для тих, у кого розірваний трудовий договір (контракт) з ініціативи роботодавця.¹

§2. Інші форми надання соціальних послуг по соціальному страхуванню

До числа основних форм соціальних послуг, на які мають право застраховані працівники по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, належить санаторно-курортне лікування, надання працівникам і членам їх сімей путівок у санаторії і будинки відпочинку.

Організація лікування та обслуговування на курортах регламентується Законом України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року² та іншими нормативно-правовими актами. Так, направлення хворих на лікування в санаторно-курортні заклади, незалежно від їх форми власності і відомчого підпорядкування, як говориться в вищеназваному законі, проводиться відповідно до медичних показань.

Лікування працівників і членів їх сімей на курортах за рахунок коштів соціального страхування — це одна із функцій, що виконує соціальне страхування. У нашій країні соціальне страхування виконує дві функції: 1) матеріальне забезпечення при втраті працездатності, при хворобі; 2) охорона здоров'я працівників і членів їх сімей.

Заходи щодо охорони здоров'я, які здійснюються за рахунок коштів соціального страхування, сприяють

¹ Див.: Стст. 26 і 27 Закону України «Про зайнятість населення».

² Див.: Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 50.— Ст. 435.

зменшенню втрат робочого часу по тимчасовій непрацездатності, зниженню захворюваності працівників, поліпшенню демографічної ситуації в Україні.

При всіх економічних труднощах у країні функціонують численні санаторії й будинки відпочинку, і цілі комплекси здравниць у Трускавці, Миргороді, Моршині, Одесі, Криму та інших регіонах України, поєднані акціонерним товариством лікувально-оздоровчих установ профспілок України — «Укрпрофоздоровниця», де поправляють своє здоров'я тисячі працівників і членів їх сімей. Багато уваги цьому питанню приділяє правління Одеського відділення Фонду соціального страхування, яке щороку укладає договори зі здравницями України на придбання тисяч путівок. Усі закуплені путівки розподіляються по галузевих обкомах, радах і комітетах профспілок за місцем роботи, а студентам і учням — за місцем навчання. У 1998 році за 9 місяців правління Одеської регіональної організації фонду соціального страхування видало працівникам путівок у здравницю України на суму більш 11 млн. грн. На придбання путівок у санаторії і будинки відпочинку щороку з фонду соціального страхування виділяються значні кошти. За наявними даними, витрати на санаторно-курортне лікування в Україні складають приблизно 30% від загального бюджету Фонду соціального страхування України.

Проте потреба в путівках на санаторно-курортне лікування і відпочинок задовольняється ще не цілком, а нове будівництво здравниць практично припинено в зв'язку у відомими причинами. Тому необхідно суворо дотримуватися правил забезпечення працівників путівками в санаторії і будинки відпочинку.

Порядок розподілу і видачі путівок працівникам підприємств і членам їх сімей регламентується нормативними актами правління Фонду соціального страхування України. Постановою правління Фонду соціального страхування України від 19.05.99 № 5 затверджена нова Інструкція про порядок планування і видачі путівок на санаторно-курортне лікування і відпочинок,

придбаних за рахунок коштів соціального страхування. Утратила силу Інструкція від 29.10.92 № 19. Нова Інструкція діє з 20.07.99. Вона встановлює загальні правила планування і розподілу путівок на санаторно-курортне лікування і відпочинок. Знання і дотримання цих правил є обов'язковим для працівників регіональних дирекцій і профспілкових організацій, оскільки на них покладений обов'язок забезпечення працівників підприємств санаторно-курортними путівками.

Практика показує, що планування, розподіл і надання путівок працівникам у здравниці — справа не така проста. Воно здійснюється через галузеві комітети і регіональні відділення Фонду соціального страхування знизу доверху по профспілкових організаціях і затверджується правлінням Фонду. Але при цьому треба мати на увазі, що на цьому шляху діє ряд законодавчих актів про пільгове забезпечення путівками. Так, непрацюючі інваліди Великої Вітчизняної війни забезпечуються путівками на санаторно-курортне лікування за рахунок коштів державного бюджету за місцем одержання пенсії, ті, що працюють, — за місцем роботи.

Забезпечення непрацюючих інвалідів війни санаторно-курортними путівками за місцем їх колишньої роботи, на жаль, чинним законодавством не передбачено, хоча вони і не позбавлені такої можливості.

Розподіл путівок на санаторно-курортне лікування в здравниці по галузевих обкомах і радах профспілок здійснюється правлінням регіонального відділення фонду соціального страхування. У плані розподілу вказується загальна кількість путівок, виділених відповідному галузевому обкому і раді профспілок, а також профіль лікування, період року, ціна й інші відомості. До речі, сьогодні путівка в середньому коштує 800–900 гривень.

Після одержання з регіонального відділення фонду соціального страхування відомостей про виділення путівок на майбутній рік галузевий комітет профспілки планує і розподіляє путівки по районних комітетах і профспілкових об'єднаннях підприємств, установ і організацій. План розподілу путівок затверджується регіональною дирекцією та президією обкому профспілки.

Розподіл путівок по профспілкових організаціях здійснюється в залежності від суми запланованих коштів у бюджеті соціального страхування.

У планах, доведених до профспілкових організацій, вказується кількість путівок, виділених до санаторіїв і будинків відпочинку. При складанні планів враховується думка профспілкових організацій, заявки на путівки, що надходять від них. Крім того, при розподілі путівок по періодах року приймається до уваги специфіка роботи трудових колективів (навчальних закладів, сільського господарства та ін.). На рівні обкомів і рад профспілок створюється однопроцентний резерв путівок.

Одержавши від галузевого комітету чи ради профспілки пропозиції про виділення путівок на санаторно-курортне лікування і відпочинок, комісія із соціального страхування, а там, де її немає, — профспілковий комітет підприємства, установи, організації, визначає нужденних працівників для надання їм путівок. Облік таких осіб ведеться в спеціальному журналі профспілкового комітету.

Підставою для розгляду питання про видачу путівки є заява працівника і прикладена до нього медична довідка про рекомендацію санаторно-курортного лікування. Її можна одержати в лікарні чи поліклініці за місцем проживання чи роботи, де хворий спостерігається чи є на обліку. Довідка має попередній характер і видається хворому для представлення в профспілковий комітет з місця основної роботи для одержання путівки. Термін дії довідки — 2 міс.

Після одержання путівки необхідно звернутися в лікувальну установу, що видала довідку, за санаторно-курортною картою. Це робиться до початку дії путівки. Санаторно-курортні установи не приймають хворих на лікування без санаторної карти. У санаторно-курортній карті вказуються назва санаторію (курорту), номер путівки, терміни лікування по путівці, а також дані діагностичних досліджень і консультації фахівців.

Питання надання працівникам усіх видів путівок повинні розглядатися колегіально комісією із соціального страхування; пропозиції комісії затверджуються

профспілковим комітетом підприємства, установи, організації. А там, де комісії із соціального страхування не створені, путівки видаються за рішенням профспілкового комітету. Видача путівок за одноособовим наказом голови чи інших членів профкому нормативними актами не допускається. Рішення про видачу путівок повинні піддаватися гласності. Відомості про надходження путівок і список тих, хто отримав їх, рекомендується вивішувати на дошці оголошень до відома всіх працівників підприємства.

При вирішенні питання про надання працівнику путівки профспілковий комітет повинний керуватися не тільки діючими нормативними актами, але і принципом соціальної справедливості. За рахунок коштів соціального страхування одній особі може бути видано на лікування і відпочинок не більше одної путівки за рік.

Із загального числа одержуваних профспілковим комітетом санаторних путівок частина з них може бути видана, за рішенням профкому, безкоштовно, за повну вартість чи зі стягуванням їх вартості в розмірі 10, 30, 50 відсотків. Путівки в першу чергу повинні видаватися працюючим інвалідам і учасникам війни, воїнам-афганцям, багатодітним і малозабезпеченим, гостро нужденним в лікуванні.

Путівка в санаторій повинна видаватися працівнику заповненою, тобто в ній повинні бути зазначені: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи і посада того, хто направляється на лікування, а також найменування профспілкового комітету, що видав путівку. Підписується вона головою профспілкового комітету і скріплюється печаткою. Видача незаповненої путівки забороняється. Путівка видається на руки не пізніше ніж за 20 днів до від'їзду на лікування і відпочинок.

Якщо путівка підлягає оплаті, то одержувач її повинен внести гроші в касу підприємства. Бухгалтерія підприємства оформляє оплату путівки прибутковим ордером і видає одержувачу путівки квитанцію про оплату грошей. Одержавши таку квитанцію, працівник здає її в профспілковий комітет, щоб одержати путівку. Без пред'явлення квитанції про сплату грошей пу-

тівка не видається. Квитанції про оплату путівок разом з іншими документами про видачу путівок зберігаються в профспілковому комітеті підприємства.

Після повернення із санаторію працівник зобов'язаний повернути в профком підприємства «Зворотний талон до путівки» і відвідати свого лікаря для огляду й оцінки ефективності санаторного лікування.

Але далеко не скрізь дотримуються правил видачі путівок. На практиці мають місце факти, коли путівки видаються в обхід комісії із соціального страхування, за особистим розпорядженням голови профкому, не дотримується черговість надання путівок. Іноді путівки видаються не за профілем лікування, без медичної довідки, з порушенням терміну виїзду на лікування (так називані «палаючі» путівки).

На профспілкові комітети покладені контроль і відповідальність за організацію санаторно-курортного обслуговування і відпочинка працівників підприємств і членів їхніх сімей. Вони ведуть облік путівок і відповідають за правильний їх розподіл і використання. Путівки і вся фінансово-розрахункова документація по їх використанню зберігаються в порядку, установленому для збереження грошових документів.

У профспілковому комітеті повинна вестися книга обліку надходження і видачі путівок. Профком складає письмовий звіт про використання путівок і звітує на зборах трудового колективу про використання путівок у санаторії і будинки відпочинку.

Контроль за правильним використанням путівок здійснюють ревізійні комісії профспілкових органів. У ході перевірки ревізійні комісії виявляють: повноту обліку путівок; правильність видачі путівок; своєчасність видачі путівок працюючим; повноту надходження часткової плати за путівки, а також чи відповідають дані, приведені в звіті про використання путівок, фактичним даним обліку путівок за документами профспілкового комітету.

Акти перевірок (ревізій) обов'язково розглядаються на засіданні профкому, за результатами ревізій приймаються рішення, спрямовані на усунення недоліків.

У системі соціального страхування діють різні форми надання соціальних послуг для дітей працівників підприємств, установ, організацій. За рахунок коштів соціального страхування здійснюється повне чи часткове фінансування дитячих оздоровчих таборів, студентських баз відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв і т.д. Види і розміри соціальних послуг залежать від наявності коштів у Фонді соціального страхування, що формується за рахунок надходження страхових зборів від роботодавців і працівників.

Порядок формування Фонду соціального страхування, його статус визначені Положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України від 27 червня 1998 р. (зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 р.).¹ Розмір (тарифи) і термін сплати страхових зборів регламентуються Законом України «Про збір на обов'язкове соціальне страхування» від 26 червня 1997 р.² Установлено, що роботодавці, які використовують працю найманих робітників на підприємствах різних форм власності, повинні сплачувати у Фонд соціального страхування 5,5% від об'єкта оподаткування, у тому числі 1,5% на соціальне страхування на випадок безробіття. Фізичні особи, що працюють на умовах трудового договору (контракту), платять збір на соціальне страхування тільки на випадок безробіття в розмірі 0,5% від заробітної плати. Ніяких пільг для роботодавців і застрахованих осіб законодавством не передбачено.

Визначення розміру збору на соціальне страхування встановлюється з таким розрахунком, щоб забезпечувати: виплату і надання соціальних послуг застрахованим особам, передбачених законодавством; фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; покриття витрат страховика, зв'язаних зі здійсненням соціального страхування; створення резерву необхідних коштів.

¹ Див.: Офіційний вісник України, 1998.— № 26.— Ст. 946.

² Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 238; 1998.— № 14.— Ст. 53; № 20.— Ст. 101.

Кошти, що надходять у фонд, враховуються в централізованому порядку, а їх обсяг залежить від величини фактичних витрат на оплату праці. Наприклад, якщо місячний фонд оплати праці підприємства складає 100 тис. грн., то при нормі 5,5% страхового збору сума внесків у фонд дорівнює 5.500 грн. ($100.000 \times 0,055$).

Таким чином, між величиною страхових зборів і обсягом витрат на оплату праці існує пряма залежність: ріст обсягу коштів на оплату праці спричиняє відповідне збільшення відрахувань у Фонд соціального страхування. Дані статистики свідчать, що внески суб'єктів господарської діяльності мають тенденцію до збільшення. Це пояснюється зростанням виробництва, збільшенням працівників, охоплених державним соціальним страхуванням.

Кошти, перераховані у Фонд соціального страхування, складають власність держави й акумулюються на спеціальних рахунках, відкритих в установах банків відділеннями Фонду, а також Всеукраїнськими галузевими профспілками і профспілковими об'єднаннями. Право володіння, користування і розпорядження коштами фонду соціального страхування належить Фонду. Характерною рисою Фонду є те, що його кошти не можуть бути поділені в рівних частках між страхувальниками в процесі їх використання, тому що частка кожного страхувальника заздалегідь не визначена.

Сума страхових зборів за кожний місяць, рік визначається суб'єктом господарської діяльності самостійно на підставі даних бухгалтерського звіту про фактичні витрати на оплату праці працівників за попередній рік. Загальна планова сума відрахувань указується в річному кошторисі, проект якого розробляється суб'єктом господарської діяльності за участю профспілкового комітету, а в масштабі регіону, країни — відповідними виконавчими дирекціями Фонду соціального страхування.

Складання кошторису є обов'язковим для всіх органів управління Фондом соціального страхування низу доверху. Затверджений кошторис (бюджет) являє со-

бою основу організаційно-фінансової діяльності виконавчих дирекцій Фонду і профспілкових організацій у сфері соціального страхування. Однак дотримання правил розробки кошторису є лише частиною розглянутого питання. Головне ж — забезпечити виконання власних кошторисів (бюджетів) соціального страхування.

На практиці ще існує чимало випадків порушення термінів сплати страхових зборів, ненарахувань на окремі види винагороди працівників, несплати збору за окремих працівників, що підлягають обов'язковому соціальному страхуванню, тоді як своєчасність і повнота сплати страхових внесків складають один з важливих обов'язків страхувальників. Невиконання його веде до порушення балансу доходів і витрат по бюджету соціального страхування, знижує можливість здійснення заходів щодо соціального страхування.

До порушників законодавства про сплату страхових внесків можуть застосовуватися різні санкції: неприйняття до заліку необґрунтованих витрат, пеня за прострочення платежів, списання заборгованості по страхових внесках у безперечному порядку по рішеннях органів виконавчої дирекції. Практика показує, що органи управління соціальним страхуванням досить часто вдаються до таких методів ліквідації заборгованості страхувальників. Хоча, звичайно, застосування, наприклад, безперечного порядку стягнення страхових внесків із суб'єктів господарської діяльності — міра вимушена, але досить ефективна, тому що дозволяє забезпечити повне і своєчасне надходження коштів у фонд соціального страхування.

Безперечний порядок стягнення страхових платежів застосовується не тільки при порушенні термінів сплати зборів, але й у випадку штучного (необережного чи навмисного) зменшення загальної суми страхових зборів. Причини тут різні. Суб'єкти господарської діяльності іноді занижують розмір фактичних витрат на оплату праці, не включають у нього окремі виплати, додаткову оплату, премії і заохочення, натуральну оплату, а також інші види виплат.

Суми заборгованості за страхувальниками значні. Вони складають приблизно 30% річного бюджету Фонду соціального страхування.¹

Фонд соціального страхування України виступає як гарант матеріального забезпечення і надання різних видів соціальних послуг працівникам підприємств. Він має суворо цільове призначення. Органи управління Фондом не можуть витратити кошти на інші цілі, крім тих, для яких Фонд створений, і використовувати його кошти на цілі, не зв'язані з іншою діяльністю.

Кошти Фонду можна витратити тільки відповідно до затвердженого кошторису на підставі рішень органів управління Фондом соціального страхування. Правом прийняття рішень про видачу сум з коштів Фонду соціального страхування наділені центральна і регіональні дирекції Фонду і відповідні профспілкові органи.

Однак рішення органів управління соціальним страхуванням про витрату коштів можуть бути і правомірними, і протиправними. Хто повинний нести матеріальну відповідальність, якщо виплата зроблена на основі неправомірної дії органа управління соціальним страхуванням?

У літературі, та й на практиці, висловлюється думка, що переплати, допущені з вини органів соціального страхування, не повинні стягуватися за рахунок страхувальника. За це повинні нести матеріальну відповідальність ті посадові особи, що в результаті халатного відношення допустили переплати, необґрунтовані витрати страхових коштів. Але і страхувальники, що неправомірно витрачали кошти державного соціального страхування, повинні внести у Фонд додаткові суми, крім тих, котрі вони витрачали з Фонду соціального страхування для своїх працівників. Інакше кажучи, суми витрат, зроблені з порушенням установлених правил, не підлягають заліку в рахунок страхових внесків.

Велике значення для правильного використання коштів Фонду соціального страхування мають добре організовані облік і звітність, тобто контроль за дотри-

¹ Одесские известия, 1998.— № 179.

манням фінансової дисципліни й оперативне реагування на порушення законодавства.

Облік і звітність витрат страхових зборів ведуть усі органи управління фондом соціального страхування. В облікових документах повинні бути відбиті дані про суми нарахованих внесків і інших платежів у Фонд соціального страхування, витрати по статтях, число оплачених днів тимчасової непрацездатності, кількість путівок, виданих за рахунок коштів Фонду соціального страхування, витрати на оздоровлення дітей працівників підприємства на базах відпочинку, на виплату одноразових допомог, на народження дітей, на поховання.

Важливим статистичним документом є Звіт за установленою формою по внесках у Фонд соціального страхування. Він складається суб'єктом господарської діяльності разом із профспілковим комітетом і надається у відповідне регіональне відділення виконавчої дирекції й у галузеву профспілку.

Істотною роллю у забезпеченні законності використання страхових коштів грає контрольно-ревізійна діяльність відділу виконавчої дирекції Фонду соціального страхування. Головна задача контролю і ревізії: глибока і всебічна перевірка дотримання суб'єктами господарської діяльності діючих нормативних актів, що регулюють порядок формування і використання фонду соціального страхування, установлення законності і доцільності фінансових операцій і дій посадових осіб підприємства, виявлення випадків неправильної витрати коштів, уживання заходів до усунення виявлених недоліків.

Перевірці повинні піддаватися бухгалтерські документи про фактичні витрати на оплату праці працівників і нарахованих внесків на соціальне страхування, платіжні доручення про перерахування підприємством чи уповноваженим ним органом у встановлений термін страхових внесків на поточний рахунок дирекції Фонду у відповідному відділенні банку. При цьому встановлюють також правильність визначення суми страхових зборів, виявляють випадки її приховування в звітах, а також наявність заборгованості по внесках. Результати перевірки (ревізії) фіксуються в акті і, як пра-

вило, розглядаються на правлінні Фонду та президії галузевого комітету профспілки.

Говорячи про контроль і відповідальність страховальників за стан використання коштів соціального страхування, не можна залишати осторонь і питання матеріального стимулювання співробітників розпорядницьких дирекцій, підприємств і профспілкових організацій, що своїми активними діями сприяють економії (зниженню) витрат коштів на здійснення заходів щодо соціального страхування. Вважається, що треба відновити систему преміювання працівників адміністрації підприємства й активу профспілки за досягнення кращих результатів у профілактиці захворювань і зниженні тимчасової непрацездатності.

Глава XIII ГАРАНТІЇ ТА ПІЛЬГИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ, ПРАЦІ І ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

§1. Загальна характеристика правового статусу та соціального захисту ветеранів війни, праці і військової служби¹

Проблема правового статусу ветеранів складна і багатоаспектна. Основу правового статусу ветеранів складають конституційні права і свободи людини і громадянина. Обсяг прав і свобод, якими може користуватися в державі громадянин, а також коло обов'язків, покладених на нього, знаходяться в прямій залежності від його правового стану, що служить передумовою інших елементів правового положення громадянина.

Конституція України значно розширила і поглибила зміст правового статусу громадянина у соціальній сфері, уніфікувала поняття права громадян на соціальний захист, створила необхідні передумови для подальшого розвитку законодавства про соціальну захищеність громадян. Статус ветеранів зведений у ранг спеціальних законів. Він відрізняється деякими особливостями в порівнянні зі звичайним статусом громадян. Ці особливості виражаються в підставах визнання громадянина ветераном війни, праці чи військової служби і в засобах їхньої соціальної захищеності.

¹ У подальшому — «ветерани».

Соціальна захищеність громадянина, що має статус ветерана, являє собою систему норм права, державних гарантій та пільг, що забезпечують здійснення найважливіших прав і свобод, ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людини.

Соціальна захищеність невіддільна від найважливішого морального початку — справедливості.

Законодавство про соціальний захист ветеранів містить ряд спеціальних нормативних актів, що регулюють правовий статус ветеранів війни, праці і військової служби. Після проголошення державного суверенітету України практично створена нова національна нормативно-правова база по соціальному захисту ветеранів війни, праці і військової служби. По цій проблемі прийняті такі Закони України: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про пенсійне забезпечення»; «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»; «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей»; «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ»; «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»; «Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист».

Діючі закони про соціальний захист ветеранів гарантують їм рівні з усіма іншими громадянами можливості участі в трудовій діяльності. Відомо, наприклад, що настання пенсійного віку чи встановлення однієї з груп інвалідності не є тією причиною, що могла б перешкоджати ветерану продовжувати трудову діяльність. Навпаки, законодавство стимулює трудову діяльність осіб з обмеженою працездатністю шляхом виплати їм повної пенсії незалежно від одержуваної пенсіонером винагороди (прибутку) за свою працю.

В усіх регіонах України існують комплексні програми по соціально-професійній реабілітації інвалідів, що зберегли працездатність і бажають працювати, створена

спеціальна система трудового влаштування, установлені нормативи робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів на підприємствах усіх форм власності.

Створюючи умови для трудової діяльності громадян з обмеженою працездатністю, держава бере під свій патронат людей, що потребують працевлаштування, і забезпечує їм можливість реалізації права на працю, вибір професії і роду занять через державну службу зайнятості. Однак продовжувати роботу чи піти на відпочинок,— людина вирішує сама.

У законодавстві не передбачено ніяких обмежень права на працю громадян (ветеранів, інвалідів) через державну службу зайнятості. Це означає, що працюючі ветерани, інваліди можуть одночасно перебувати в двох видах правовідносин: трудових і пенсійних. Більш того, «перехід» на пенсію передбачає одержання додаткових соціальних пільг і переваг, а вони залежать від категорії ветеранів і їх правового статусу.

Законодавство про соціальний захист виділяє три категорії ветеранів: війни, праці і військової служби.

Ветеранами війни законодавство визнає осіб, що приймали участь у захисті Батьківщини чи у бойових діях на території інших держав. До таких осіб належать: учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни.

До учасників бойових дій належать насамперед військовослужбовці, що брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі, інших формуваннях, як у військовий, так і в мирний час.¹

Коло осіб, що вважаються учасниками бойових дій, визначено ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (з наступними змінами і доповненнями). За на-

¹ Перелік підрозділів, військових формувань, які входили до складу діючої армії, визначається Кабінетом Міністрів України.

явними даними, в Україні нараховується 750 тис. учасників бойових дій.¹

До інвалідів війни належать особи з числа військовослужбовців діючої армії і флоту, партизан, підпільників, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих при захисті Батьківщини, виконанні обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи зв'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях, групах і інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, у районі воєнних дій на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз і аеродромів у період громадянської і Великої Вітчизняної воєн, чи за участю в бойових діях у мирний час.

До числа інших інвалідів, прирівняних до інвалідів війни, належать:

військовослужбовці, особи вільнонайманого складу, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих при захисті Батьківщини, виконанні обов'язків військової служби, зв'язаних з перебуванням на фронті в інші, крім Великої Вітчизняної війни, періоди; що брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних іспитів, участь у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, іншою поразкою ядерними матеріалами; особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ і Комітету державної безпеки колишнього Союзу РСР, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України й інших військових формувань, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання, отриманих під час виконання службових обов'язків, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерних аварій, ядерних іспитів, участі у військових навчаннях із застосуванням ядерної зброї, інших поразок ядерними матеріалами;

¹ Див.: Урядовий кур'єр, 2000.— № 51.

малолітні (яким на момент примусового утримання не виповнилося 14 років) в'язні фашистських концтаборів, визнані інвалідами від загального захворювання, трудового каліцтва чи з інших причин;

особи, що стали інвалідами внаслідок поранень і інших ушкоджень здоров'я, отриманих у районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. і від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння в післявоєнний період, а також при виконанні робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів часів війни, незалежно від часу їхнього виконання;

особи, що стали інвалідами внаслідок воєнних дій у період громадянської і Великої Вітчизняної воєн, чи ті, що стали інвалідами за зазначених причинах у неповнолітньому віці у воєнні і післявоєнні роки;

військовослужбовці, особи вільнонайманого складу, а також колишні бійці винищувальних батальйонів і загонів захисту народу й інші особи, що приймали особисту участь у бойових операціях по ліквідації диверсійно-терористичних груп та інших незаконних формувань на території колишнього Союзу РСР, і ті, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, отриманих під час виконання службових обов'язків у цих батальйонах, взводах і загонах у період з 22 червня 1941 року по 31 грудня 1954 року;

учасники бойових дій на території інших держав, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання, зв'язаних з перебуванням у цих державах.

Загальне число інвалідів війни в Україні, за повідомленнями періодичної преси, складає 270 тис. осіб.¹ Це за станом на 1997 р. Зараз їх чисельність зменшилася, хоча загальна чисельність інвалідів в Україні збільшилася до 2,5 млн чол.²

Ще одна категорія ветеранів війни — учасники війни. Учасниками війни визнаються як військовослуж-

¹ Соціальний захист. Інформаційний бюлетень, 1997.— № 1.— С. 33.

² Дані на День інвалідів в Україні, 3 грудня 2000 року.

бовці, що проходили військову службу в період війни в Збройних Силах колишнього СРСР, так і робітники тилу, а також інші особи, передбачені законодавством. Коло осіб, що належать до учасників війни, визначено у ст. 9 Закону України від 22 жовтня 1993 р. Таких осіб, як свідчить статистика в Україні, більше 3 млн осіб.¹ Хоча їх, звичайно, більше. Справа в тім, що встановити статус учасника війни, особливо трудівникам тилу, часом важко. У багатьох з них, у зв'язку з віддаленістю подій війни, не збереглися підтверджуючі документи. У зв'язку з цим прийнятий ряд нормативно-правових актів, що регулюють це питання.

Так, Кабінет Міністрів України 26 квітня 1996 р. прийняв спеціальну постанову «Про комісії з розгляду питань, зв'язаних із встановленням статусу учасника війни».²

Міністерство соціального захисту населення України затвердило Типове положення про комісії.³ Відповідно до цього Положення створені комісії у всіх районах, областях і зацікавлених відомствах: при військоматах, УМВД, обласних Службах безпеки й інших державних органах.

Комісія, на підставі наявних документів, установлює статус учасника війни особам, що народилися до 31 грудня 1932 року включно і з поважних причин не можуть представити достатніх доказів, що підтверджують факт роботи в період Великої Вітчизняної війни і війни з імперіалістичною Японією в 1941–1945 рр. При цьому треба мати на увазі, що тим, хто народився після 31 грудня 1932 року, статус учасника війни встановлюється тільки на підставі документів і інших незаперечних доказів. Показання свідків у розрахунок не приймаються.

Доказом трудової діяльності в роки війни можуть бути різні документи і відомості довідково-інформа-

¹ Соціальний захист. Інформаційний бюлетень, 1997.— № 1.— С. 33.

² Там же.— С. 33.

³ Там же, 1996.— № 2.— С. 46.

ційного характеру, а також державні нагороди (ордена і медалі), отримані за трудову доблесть у роки війни. Перелік нагород, що можуть бути доказом, установлений законодавством (їх більше 20 видів).

Правовий статус учасника війни встановлюється районними (міськими) комісіями, що працюють при органах соціального захисту за місцем проживання, а правовий статус учасника бойових дій — спеціальними комісіями при військкоматах. Вони ж видають і відповідні документи: «Посвідчення учасника війни» чи «Посвідчення учасника бойових дій».

Статус ветеранів праці регламентується Законом України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці й інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. (з наступними змінами і доповненнями).¹ Ветеранами праці визнаються громадяни, що сумлінно працювали в народному господарстві, державних установах, організаціях і об'єднаннях, мають трудовий стаж (35 років — жінки і 40 років — чоловіки) і вийшли на пенсію. Крім того, до ветеранів праці належать працівники, яким призначені пенсії на пільгових умовах у зв'язку з роботою на особливо шкідливих і особливо важких виробництвах по Списках № 1 і № 2, при наявності, відповідно, загального трудового стажу — по першому Списку для жінок — 25 років і чоловіків — 30 років, а по другому Списку — для жінок — 30 років і чоловіків — 35 років. До ветеранів праці належать також інваліди I і II груп, що одержують пенсії по інвалідності, якщо вони мають загальний трудовий стаж не менше 15 років, всі інші пенсіонери, нагороджені медаллю «Ветеран праці» по законодавству колишнього Союзу РСР.

До ветеранів праці прирівнюються громадяни похилого віку. Особами похилого віку визнаються чоловіки у віці 60 років, жінки 55 років і більше, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку зали-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1994.— № 4.— Ст. 18; 1995.— № 45.— Ст. 339; 1996.— № 3.— Ст. 11; 1997.— № 8.— Ст. 62.

шилося не більше півтора роки. Статус цієї категорії громадян установлений тим же законом, що і ветеранів праці.

Ще одна категорія громадян, що має свій особливий статус,— це ветерани військової служби. Ветеранами військової служби визнаються громадяни України, що бездоганно прослужили на військовій службі 25 і більше років у календарному обчисленні і звільнені в запас чи у відставку відповідно до законодавства України чи колишнього Союзу РСР, а також інваліди I і II груп, інвалідність яких наступила внаслідок поранення, контузії, каліцтва чи захворювання, пов'язаних з виконанням обов'язків військової служби.¹

§2. Види і порядок надання соціальних пільг ветеранам війни, праці і військової служби

Поняття пільг у юридичній і економічній літературі визначається як надання кому-небудь переваг (часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків, наприклад податкові пільги, пенсійні пільги та ін.) чи полегшення умов їх виконання. Звичайно пільги зв'язують з особливими правами і перевагами, наданими тим чи іншим категоріям громадян у випадках, передбачених законодавством.

Актуальність питання визначається широким і загостреним суспільним інтересом, що виявляється в даний час до проблеми пільг як форми реалізації принципів соціальної справедливості.

Ряд причин, що визначають необхідність існування пільг, зв'язані з наявністю особливих заслуг громадян України перед суспільством, і пільги повинні підкреслювати суспільне визнання цих заслуг. Пільги дозволяють у якійсь мірі вирішувати соціальні задачі (соціальні пільги). Вони призначені для окремих соціаль-

¹ Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист: Закон України від 24 березня 1998 р. №203-98-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 40-41.— Ст. 249.

них груп населення, що потребують додаткового соціального захисту.

Пільги мають якість споживчої вартості, хоча надаються вони споживачу безкоштовно. Однак, з економічної точки зору, пільги не є безкоштовними для держави, тому що складають значну частину витрат на соціальні послуги ветеранів війни, праці і військової служби. Характерною рисою пільг є те, що вони, як правило, не утворюють самостійної організаційної форми соціального забезпечення. Вони як би накладаються на існуючі, наприклад на пенсію, і тісно з ними пов'язані. Пільги є складовою частиною більш широкої системи соціального захисту ветеранів війни, праці і військової служби.

Право на пільги, як і право на основний вид соціального забезпечення — пенсію, установлюється законодавством, а обсяг наданих пільг залежить від категорії ветеранів. Пільги надаються тільки на підставі Закону й у суворо визначених випадках. Ніхто не може користуватися незаконними пільгами. Встановлені пільги не підлягають розширювальному тлумаченню ні по колу осіб, ні по їх видах. Найбільший обсяг соціальних пільг передбачений для інвалідів війни.

Що представляють із себе пільги інвалідам війни й у яких формах вони надаються?

Перші нормативно-правові акти, що надавали певні пільги і переваги активним учасникам Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., з'явилися ще до закінчення війни. Поступово система пільг, спрямованих на поліпшення положення даної категорії інвалідів, розширювалася. Особливо велика кількість рішень з цього питання була прийнята в колишньому Союзі РСР наприкінці 60-х і в 70-і роки.

Однак в Україні ці рішення зараз не діють. Право на пільги інвалідів війни і порядок їх надання піднято до рангу законів. Установлене законом право на пільги і переваги для інвалідів нерозривно зв'язано з фактом інвалідності, а обсяг наданих пільг — із групою інвалідності. При визначенні групи інвалідності встановлюється і її причина, від якої залежить право інва-

ліда на соціальний захист — на пенсію, її розмір, а також на пільги.

Документом, що засвідчує право інваліда на пільги і переваги, є Посвідчення встановленої компетентними органами форми. До 1975 року право інвалідів війни й інших прирівняних до них інвалідів на встановлені для них пільги підтверджувалося різними документами. Різноманітність документів створювала певні незручності й утруднення як для самих інвалідів, так і для організацій, що надавали пільги і переваги.

Усі види пільг, установлені законодавством для інвалідів війни, можна розділити на декілька груп: пенсійні пільги; пільги по протезуванню і забезпеченню спеціальними засобами пересування; пільги по працевлаштуванню; пільги по медичному обслуговуванню, санаторно-курортному лікуванню і забезпеченню допомогою по тимчасовій непрацездатності; житлово-комунальні пільги; пільги по податках і зборах; пільги по проїзду на транспорті.

Пенсійні пільги можуть надаватися інвалідам у формі підвищення розмірів пенсій, а ті з них, що досягли пенсійного віку і мають певний стаж роботи, можуть перейти з пенсії по інвалідності на пенсію за віком і одержувати пенсію по інвалідності в мінімальному розмірі як надбавку до пенсії за віком.¹ При призначенні пенсії за віком інвалідам війни (і прирівняним до них по пенсійному забезпеченню особам) передбачене зниження віку на п'ять років,² включення в стаж роботи в потрібному розмірі часу перебування на фронті.

Досить часто пільги інвалідам війни надаються у формі позачергового безкоштовного зубопротезування, забезпечення іншими протезами і протезно-ортопедичними виробами.

Протезування — забезпечення інвалідів спеціальними засобами, що частково, а іноді і цілком, компенсують утрачені внаслідок поранення, контузії чи захворювання функції організму. Воно дозволяє багатьом

¹ Див.: Ст. 6 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

² Див.: Ст. 16 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

інвалідам не тільки самостійно, без сторонньої допомоги обслуговувати себе в побуті, але і повернутися до посильної праці.

Забезпечення інвалідів війни майже усіма видами протезно-ортопедичних виробів, спеціальними засобами пересування здійснюється органами соціального захисту. Різні види протезів, апарати видаються інвалідам установами органів охорони здоров'я.

Інваліди війни цілком звільняються від оплати вартості майже усіх видів протезно-ортопедичних виробів і спеціальних засобів пересування. Спеціальні засоби пересування надаються інвалідам у безкоштовне особисте користування.

Дуже важливим видом пільг є пільги по працевлаштуванню інвалідів. У цілому ці пільги схожі з правом громадян на працю. Однак у даному випадку питання про надання роботи зважається, виходячи зі стану здоров'я інваліда і збереженої здатності до праці. Прилучення інвалідів до праці — це одна з форм соціально-професійної реабілітації інвалідів, що не тільки повертає їх до праці і поліпшує матеріальне становище, але і дає глибоке моральне задоволення від того, що вони є повноправними членами суспільства.

До пільг такого характеру належать: позачергове влаштування інвалідів за фахом відповідно до підготовки і висновку медико-соціальної експертизи, переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, і на працевлаштування у випадку ліквідації підприємства, установи, організації.

Трудове законодавство передбачає для працюючих інвалідів ряд пільг і переваг. Зокрема, інваліди війни звільнені від іспитового терміну при прийомі на роботу. Вони не можуть бути притягнуті до надстрокової роботи, до роботи у вихідні дні і нічний час без їх згоди.

Для інвалідів війни може бути встановлений режим праці, що щадить їх, з неповним робочим днем з оплатою по фактичному виробленню або по фактично проробленому часі. Вони можуть працювати вдома

(надомна праця). Інвалідам війни надається можливість використовувати чергову щорічну відпустку в зручний для них час, а також одержати додаткову відпустку без збереження заробітної плати терміном до двох тижнів у рік.

Працевлаштуванням інвалідів, соціально-професійною реабілітацією займаються органи соціального захисту і регіональні відділення Фонду України соціального захисту інвалідів. Вони ведуть облік інвалідів, що потребують працевлаштування, видають направлення на роботу, а тих, що не мають професії чи потребують за станом здоров'я перекваліфікації, направляють на навчання.

Пільги по медичному обслуговуванню, санаторно-курортному лікуванню та забезпеченню допомогою по тимчасовій непрацездатності. Це досить ємний і витратний комплекс соціальних пільг, особливо в наш важкий час.

У законі про статус ветеранів війни встановлюється декілька видів медичного обслуговування інвалідів війни: безкоштовне чи за зниженими цінами одержання ліків по рецептах лікарів; позачергове обслуговування амбулаторно-клінічними установами, а також позачергова госпіталізація; щорічне медичне обстеження і диспансеризація з залученням необхідних фахівців; позачергове влаштування в установи соціального захисту, а також обслуговування вдома службами соціального захисту.

Для стаціонарного лікування інвалідів створені спеціальні госпіталі інвалідів війни. Ліквідація цих госпіталів не допускається без узгодження з Кабінетом Міністрів України.

Однією з форм медичного обслуговування інвалідів війни є санаторно-курортне лікування. Законодавством передбачено, що інваліди війни I-II груп один раз у два роки забезпечуються безкоштовно в позачерговому порядку санаторно-курортним лікуванням. Порядок забезпечення: працюючі інваліди війни забезпечуються за місцем роботи путівками в санаторії, профілакторії і будинки відпочинку. Непрацюючим інвалідам нада-

ються путівки на санаторно-курортне лікування відповідно органами соціального захисту, Міністерством оборони, Міністерством внутрішніх справ, Службою безпеки, Державним комітетом зі справ охорони державного кордону України й інших органів, за місцем перебування на обліку.

Інвалідам війни I–II груп (як працюючим, так і непрацюючим), за їхнім бажанням, замість путівки в санаторії чи будинок відпочинку видається один раз у два роки грошова компенсація в розмірах, установлених законодавством. Сьогодні вона складає 70 грн.

Видачею путівок у санаторії інвалідам війни з числа кадрових військових безпосередньо займаються військкомати і районні (міські) управління соціального захисту за місцем проживання тих, хто потребує санаторно-курортного лікування. Військкомати видають санаторні путівки пенсіонерам, що одержують пенсії від Міністерства оборони України, а органи соціального захисту — непрацюючим інвалідам війни, що перебувають у них на обліку. Органи охорони здоров'я забезпечують путівками інвалідів, що знаходяться в них на стаціонарному лікуванні в спеціалізованих госпіталях, клініках, інститутах, у протитуберкульозних диспансерах.

Однак задовольнити сьогодні санаторними путівками всіх інвалідів війни, які потребують лікування, просто неможливо. В органах соціального захисту України на обліку для санаторно-курортного лікування в 1997 році перебувало більше 200 тис. осіб, з них понад 42 тис. учасники війни, 24 тисячі — інваліди внаслідок Чорнобильської аварії, понад 24 тисячі — інваліди праці і майже 8 тисяч інвалідів з дитинства.¹

Щоб вирішити проблему пільгового медичного обслуговування і санаторно-курортного лікування ветеранів війни, потрібні великі кошти, а їх сьогодні бракує. Взаємодіючи з управліннями соціального захисту, органи державної виконавчої влади і місцевого самоврядування

¹ Див.: Соціальний захист: Інформаційний бюлетень, 1997.— № 1.— С. 34.

останнім часом стали активніше залучати для допомоги ветеранам війни додаткові бюджетні і позабюджетні кошти, шефську допомогу підприємств, благодійні фонди.

Одним з видів соціального захисту працюючих інвалідів війни є призначення допомоги по тимчасовій непрацездатності. Допомога інвалідам війни видається по лікарняному листу в розмірі 100 відсотків заробітної плати незалежно від стажу роботи. Тривалість виплати допомоги встановлена до чотирьох місяців підряд чи до п'яти місяців протягом календарного року. Надання допомоги може бути тільки за місцем роботи за рахунок коштів соціального страхування.

Житлово-комунальні пільги інвалідам війни. Основним нормативним актом, що визначає право інвалідів війни на позачергове забезпечення житловою площею, є Закон України «Про статус ветеранів війни...». Закон установлює не тільки право інвалідів війни на одержання житла, але і терміни, протягом яких вони повинні бути їм забезпечені (два роки з дня прийняття на квартирний облік, а інваліди I групи з числа учасників бойових дій на території інших країн — протягом року). Однак говорити сьогодні про дотримання термінів забезпечення інвалідів війни житлом за рахунок державних джерел навряд чи доцільно. Можливості держави обмежені.

Інвалідам війни надаються пільги по оплаті житлової площі і комунальних послуг. Вони користуються знижкою в розмірі 100 відсотків квартирної плати, а також плати за опалення, газ, електроенергію, водопровід (включаючи гаряче водопостачання) у межах встановлених норм житлової площі і комунальних послуг. Житлово-комунальні пільги надаються відповідними житлово-експлуатаційними організаціями, комунальними й іншими підприємствами, що надають послуги незалежно від того, у яких будинках проживають інваліди війни (місцевих органів самоврядування чи державних, кооперативних і суспільних підприємств, установ і організацій), тобто незалежно від виду житла чи форми власності на нього.

Інваліди війни I–II груп мають право на позачергову безкоштовну установку квартирних телефонів і позачергове користування всіма послугами зв'язку. Абонентна плата за користування квартирним телефоном установлюється для них у розмірі 50 відсотків тарифів.

Пільги на податки і збори інвалідам війни. Пільги на податки займають важливе місце в системі пільг, наданих інвалідам війни. Обсяг таких пільг визначається податковим законодавством і нормативно-правовими актами про статус ветеранів війни. Згідно зі ст. 6 Декрету Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 року «Про прибутковий податок із громадян»¹ інваліди війни мають право на пільги по прибутковому податку. Вони звільняються від сплати прибуткового податку в межах 15 неоподатковуваних мінімумів доходів на місяць, що складає сьогодні 255 грн.

Прибутковий податок не стягується з пенсій, які виплачуються інвалідам війни, незалежно від їх розмірів. Пенсії також не включаються в суму заробітку чи іншого доходу пенсіонера, що підлягає оподаткуванню. Крім того, інваліди війни звільняються від сплати земельного податку і податку з будівель, орендної плати за нежилі приміщення, орендовані під гаражі для спеціальних засобів пересування (автомобілів, мотоциколясок, велоколясок і т.п.).

Пільги на податки і збори, як і інші види пільг, надаються інвалідам війни виходячи з факту інвалідності, а не з виду одержуваної пенсії. Тому перехід інваліда війни на інший вид пенсії (наприклад, на пенсію за віком чи за вислугу років) не позбавляє його права на зазначені пільги.

Пільги інвалідам війни на проїзд у транспорті. Інвалідам війни надані пільги і переваги на проїзд майже в усіх видах міського пасажирського транспорту загального користування:

¹ Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 10.— Ст. 77; № 26.— Ст. 281; № 34.— Ст. 356; 1996.— № 9.— Ст. 41; № 45.— Ст. 234.

трамваях, тролейбусах, автобусах, автомобільному транспорті у сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення й автобусами приміських маршрутів у межах області за місцем проживання. Це право поширюється і на особу, що супроводжує інваліда I групи.

Суть цих пільг і переваг полягає в тому, що інваліди війни звільняються від оплати за проїзд транспортом. Крім того, інваліди користуються правом на позачергове придбання проїзних квитків і обслуговування іншими видами транспортних послуг. Обсяг наданих пільг на проїзд залежить від виду транспорту, часу року і групи інвалідності. Так, право безплатного проїзду міським транспортом далекого прямування — лише інваліди I і II груп. Саме їм надається право безплатного проїзду один раз у рік (туди і назад) залізничним, водним, повітряним чи міжміським автомобільним транспортом, а особам, що супроводжують інваліда I групи (не більше одного супровідного), — 50-відсоткова знижка вартості проїзду один раз на рік (туди і назад) зазначеними видами транспорту.

Інвалідам війни й особам, що супроводжують у поїзді інвалідів I групи, надається право користування міжміським транспортом зазначених видів по пільговому тарифу в осінньо-зимовий період, з 1 жовтня по 15 травня, з 50-відсотковою знижкою вартості проїзду.

Правом на проїзд за пільговим тарифом (з оплатою 50% вартості проїзду) користуються інваліди війни I і II груп. Квитки за пільговим тарифом продаються інвалідам війни при пред'явленні «Посвідчення інваліда війни». Проїзд інвалідів за пільговим тарифом в осінньо-зимовий період не обмежений відстанню і пред'являється в потягах і вагонах (каютах, салонах) усіх класів на маршрутах, що здійснюють регулярні пасажирські перевезення, за винятком транспорту туристичних маршрутів чи спеціальних нерегулярних рейсів.

Пільги і переваги для учасників бойових дій. Характер і види пільг для учасників бойових дій по обсягу і

змісту відрізняються від пільг інвалідів війни. Розглянемо цю сторону питання.

Уперше пільги учасникам бойових дій були встановлені в колишньому Союзі РСР у 1978 році. Вони надавалися тільки військовослужбовцям і особам вільнонайманого складу, що проходили службу у військових частинах, штабах і установах, що входили до складу діючої армії в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. і під час інших бойових операцій.

Основною умовою, що визначає право на пільги і переваги, є сам факт участі в бойових діях по захисту Батьківщини. Таким чином, поняття «Учасник бойових дій» значно ширше, ніж «Інвалід війни», а тому пільги і переваги для учасників бойових дій поширюються на більш широке коло осіб, у тому числі і на інвалідів війни.

Категорія «Учасник бойових дій» введена в законодавство України вже в наші часи, у 1993 році. І до них належать, як уже відзначалося, у першу чергу військовослужбовці, що служили в роки війни у частинах діючої армії.

Які ж пільги і переваги встановлені для учасників бойових дій?

Перелік видів пільг для ветеранів війни закріплений у ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни...». Для учасників бойових дій, як і для інвалідів війни, встановлені різноманітні види пільг. Вони користуються багатьма видами пільг. Пільговість виявляється в більш високому рівні пенсійного забезпечення. Так, пенсія учасникам бойових дій збільшена в розмірі на 150 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Крім пенсійних пільг, учасникам бойових дій надаються пільги на податки і збори. Працюючим ветеранам знижений розмір сплати прибуткового податку до рівня, встановленого інвалідам війни. Всі учасники бойових дій користуються пільгами безплатного проїзду на міському пасажирському транспорті, 75-відсотковою знижкою квартирної плати і комунальних послуг, а також плати за паливо, надане населенню, що

проживає в будинках, що не мають центрального опалення, безкоштовним медичним обслуговуванням і переважним правом на санаторно-курортне лікування.

Пільги і переваги, які надаються учасникам бойових дій, не обмежуються лише вище перерахованими. Їм надаються й інші пільги за рахунок місцевих бюджетів.

Про пільги учасникам війни. До учасників війни належать у першу чергу робітники тилу, що працювали в роки війни на оборону країни.

Учасникам війни, нагородженим орденами і медалями колишнього Союзу РСР за самовіддану працю і бездоганну військову службу в тилу в роки війни, пенсії підвищуються на 75% мінімальної пенсії за віком, іншим учасникам війни — на 50 відсотків мінімальної пенсії за віком.

Однак потрібно підкреслити, що система пільг учасникам війни знаходиться на стадії формування. Вона створена зовсім недавно, хоча контингент пільговиків складає досить велику частину ветеранів війни і складається з пенсіонерів старшого покоління, що уже давно вийшли на пенсію за віком. Але брак коштів не дозволяє забезпечити всіх ветеранів пільгами. З 1 січня 2000 року Законом України «Про державний бюджет на 2000 рік»¹ припинена дія деяких положень про надання пільг і компенсацій учасникам війни. У той же час, оцінюючи важливість пільг, необхідно відзначити, що вони виконують функцію по наданню адресної соціальної допомоги одній із самих малозабезпечених категорій населення.

У законодавстві про статус і пільги ветеранам війни виділене коло осіб, що мають особливі заслуги перед Батьківщиною. Такими особами вважаються Герої Радянського Союзу, повні кавалери ордена Слави, особи, нагороджені чотирма і більше медалями «За відвагу», а також Герої Соціалістичної Праці, відзначені цим зван-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 14–15–16.— Ст. 121.

ням в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Чисельність цих особливо заслужених людей має досить стійку тенденцію до зменшення, причому випереджуючу по темпах число усіх ветеранів війни і праці.

Особи, що мають особливі заслуги, користуються значним обсягом пільг, що впливають на різні сторони їхнього життя. Для цієї категорії громадян установлений більш високий розмір пенсії, ніж іншим ветеранам війни. Вони мають право на надбавку до пенсії в розмірі 250 відсотків мінімальної пенсії за віком. У 1999 році знову збільшений розмір надбавки до пенсії, а в 2000 році прийнято Закон України «Про пенсії за особливі заслуги».

Передбачено ряд пільг по безкоштовному лікуванню, користуванню медичними установами, госпіталізації, безкоштовному наданню путівок у санаторії і будинки відпочинку, звільненню від сплати деяких видів податків.

Особливі заслуги перед Батьківщиною відзначаються не тільки зазначеними пільгами, але і поліпшенням житлових умов. Особам, що мають особливі заслуги, надається додаткова житлова площа до 20 кв. м.

Законодавством встановлено для осіб, що мають особливі заслуги, ритуал безкоштовного поховання з військовими почесними померлого (загиблого Героя Радянського Союзу, повного кавалера ордена Слави, особи, нагородженої чотирма медалями «За відвагу», Героя Соціалістичної Праці, спорудження на могилі померлого (загиблого), незалежно від часу смерті, надгробка, виплата дружині (чоловіку) і дітям у віці до 18 років у випадку смерті (загибелі) одноразової допомоги в розмірі 20 мінімальних заробітних плат на день смерті (загибелі).¹

Пільги ветеранам праці і громадянам похилого віку. Законодавство України встановлює ряд пільг і переваг для ветеранів праці і забезпечує їх реалізацію. Ветерани праці користуються всіма соціально-економічними

¹ Ст. 16 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».

й особистими правами і свободами, закріпленими в Конституції України. Дискримінація громадян похилого віку у сфері праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення забороняється, а посадові особи, що порушують ці гарантії, притягуються до відповідальності відповідно до діючого законодавства.

Усе законодавство про ветеранів спрямовано на формування в суспільстві гуманного, поважного відношення до них і забезпечення їх активного довголіття.

Які пільги мають ветерани праці і громадяни похилого віку? Пільги ветеранам праці невеликі і не грають істотної ролі у формуванні їх рівня життя. Серед пільг, наданих усім ветеранам праці, звичайно називається переважне право на медичне обслуговування і використання чергової відпустки в зручний для них час, звільнення від плати за землю і земельний податок, одержання позички для будівництва чи придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок і інші.

Невеликий обсяг пільг передбачений і для *громадян похилого віку*. Вони мають право, при наявності загального трудового стажу, на достроковий вихід на пенсію, за півтора року до встановленого законодавством віку, у тому числі на пільгових умовах. Самотнім особам, що потребують постійного стороннього догляду, надається щомісячна допомога у розмірі, встановленому Законом України «Про пенсійне забезпечення». Якщо самотній громадянин похилого віку має у приватній власності житловий будинок, то він може бути цілком чи частково звільнений від сплати земельного податку або орендної плати за землю.

Законодавством передбачені для громадян похилого віку гарантії на медичну і соціальну допомогу вдома й у спеціальних установах, на опіку і піклування та ряд інших пільг.

Пільги ветеранам військової служби. Право ветеранів військової служби на пільги встановлено Законом України «Про статус ветеранів військової служби і їх соціальний захист».¹ Цим Законом передба-

чено невеликий обсяг пільг для колишніх кадрових військовослужбовців. Їм надано право на пільги по медичному обслуговуванню і санаторно-курортному лікуванню, по оплаті за житло і комунальні послуги. Але Верховна Рада України внесла корективи до Закону України «Про Державний бюджет на 2000 рік». Більша частина пільг припинена. Кабінету Міністрів України запропоновано розглянути питання грошової компенсації пільг військовослужбовцям.

За ветеранами військової служби залишились пільги на безкоштовне одержання у приватну власність займаного ними і членами їх сімей житла, незалежно від розміру його загальної площі, у будинках державного житлового фонду.

Традиційним видом пільг для колишніх військовослужбовців є пільги по праці. Способи їх надання різні (переважне залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників, використання відпустки в зручний час, одержання щорічної відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безупинної роботи в перший рік роботи на даному підприємстві чи організації).

Характерною рисою надання пільг і переваг ветеранам з числа військовослужбовців є те, що вони можуть користуватися пільгами не тільки за одним законом про свій статус, а й пільгами, установленими для них іншими нормативно-правовими актами про соціальний захист ветеранів війни. Однак це не означає, що вони можуть користуватися декількома одними і тими же видами пільг. У випадку, якщо право на одну і ту же пільгу передбачено різними нормативно-правовими актами, то пільга надається по одному з них на вибір ветерана військової служби.

Ветерани військової служби і члени їх сімей позбавляються права на пільги на період відбування ветераном призначеного йому судом покарання у виді позбавлення волі.

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1998.— №40-41.— Ст.249.

Установлені для всіх категорій ветеранів пільги гарантуються і забезпечуються за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів. Уперше за останні три роки забезпечено 100-відсоткове, передбачене бюджетом, фінансування заходів соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, що здійснюється через Міністерство праці та соціальної політики України.¹

У той же час необхідно відзначити, що статтею 58 Закону України від 7 грудня 2001 року № 2120 ІІІ «Про Державний бюджет України на 2001 рік»² продовжено на 2001 рік дію положень законодавчих актів України у частині надання пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів, на звільнення або зменшення плати за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо особам, яким надані зазначені пільги (крім ветеранів війни, реабілітованих, Героїв України, Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів ордена Слави та ордена Трудової Слави, осіб, нагороджених чотирма і більше медалями «За відвагу», а також Героїв Соціалістичної Праці, дітей загиблих учасників бойових дій, які стали інвалідами до досягнення повноліття, батьків загиблих учасників бойових дій, дітей до 18 років загиблих учасників бойових дій, які не мають (і не мали) своїх сімей, одного з подружжя загиблого учасника бойових дій, який не одружився вдруге, дружин (чоловіків) загиблих та померлих учасників бойових дій і учасників війни, визнаних за життя інвалідами, які не одружилися вдруге, а також громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та дружин (чоловіків) померлих громадян з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою).

Установлено, що у 2001 році при наданні пільг до членів сімей ветеранів війни, реабілітованих, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастро-

¹ Соціальний захист : Інформаційний та науково-виробничий журнал, 2000. — № 11. — С. 16.

² Урядовий кур'єр, 2000. — № 243.

фи, яким надаються пільги по платі за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо, відносяться дружина (чоловік) і неповнолітні діти (до 18 років), діти, які є інвалідами з дитинства, та неповнолітні діти — сироти, які залишилися без піклування обох батьків і знаходяться на утриманні осіб, що мають право на пільги.

Звичайно, пільги повинні органічно вписуватися в систему соціального захисту населення, доповнюючи й уточнюючи окремі стадії формування доходів громадян. При цьому надання пільг не повинне суперечити принципу соціальної справедливості. Пільги надаються певним соціальним групам. Вони носять адресний характер і спрямовані на соціальний захист заслужених у суспільстві людей — ветеранів війни, праці і військової служби.

У ході реформування державної системи соціального захисту передбачено розвивати й удосконалювати основні напрями соціального обслуговування ветеранів війни і праці.

Глава XIV

ОСНОВНІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У ході формування демократичної і соціально-орієнтованої правової держави істотно зростає роль правозахисного механізму стосовно прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності. Охорона прав і законних інтересів людини і громадянина стає найважливішим обов'язком усіх державних органів.

Стверджуючи і забезпечуючи права і свободи людини (ст. 3 Конституції України), держава в законодавчому порядку встановлює гарантії здійснення і захисту цих прав, що має важливе значення для їх реалізації. Кожен громадянин може розраховувати на захист із боку держави своїх суб'єктивних прав.

У юридичній літературі під захистом прав звичайно розуміється розв'язання спорів між зацікавленими фізичними, юридичними особами, коли одна зі сторін, що сперечається, вважає, що порушено її права. Форми і засоби захисту прав, відповідальність осіб за їх порушення закріплені в нормативно-правових актах.

Основою реального здійснення права громадян на соціальне забезпечення є функціонування системи засобів, спрямованих на охорону цього права від можливих чи дійсних порушень. Усі засоби, за допомогою яких забезпечується реальне здійснення громадянами своїх прав, підрозділяються на засоби охорони і засоби захисту суб'єктивних прав.

Захист прав громадян на соціальне забезпечення здійснюється в судовому й адміністративному порядку, заснованому на законах. Серед них ведуче місце належить Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. і прийнятих на його основі підзаконних актах (постановах Кабінету Міністрів України, інструкціях, наказах і роз'ясненнях Міністерства праці та соціальної політики України).

Згідно зі ст. 104 названого Закону рішення органа, що призначає пенсію, може бути оскаржене в районну державну адміністрацію, органи місцевого самоврядування чи в суд.

Судовий порядок захисту будь-яких прав, включаючи пенсійні, набагато ефективніше, ніж адміністративний. У сучасних умовах звертання до суду з позовом, скаргу чи заявою — один з основних засобів правозахисту. Правда, громадянам літнього віку часом важко перебороти психологічний бар'єр звертання в суд, однак звертання до суду є історично кращою формою культурного, цивілізованого розв'язання суперечок, у більшій мірі гарантуючій об'єктивність і незалежність розв'язання скарг. У цілому ряді випадків законодавство рекомендує громадянам звертатися з позовом у суд за захистом своїх прав.

Які дії і чий рішення у сфері соціального забезпечення можна оскаржити в суді? Об'єктом оскарження є дії тих органів соціального захисту і посадових осіб, у чю компетенцію входить рішення відповідних питань. Так, призначення пенсій за чинним законодавством віднесено до компетенції районних (міських) управлінь соціального захисту населення. Тому на рішення цих органів і подається скарга в суд при відмовленні в призначенні пенсії. У тих випадках, коли питання призначення пенсій розв'язуються одноосібно начальником районного (міського) управління соціального захисту, то тоді його рішення є об'єктом оскарження.

У суді можна оскаржити такі рішення органів соціального захисту:

про відмовлення в призначенні пенсії чи будь-якого виду допомоги;

про призначення пенсії не на тих умовах, на які претендував заявник (наприклад, пенсія призначена на загальних умовах, а не в пільгових розмірах);

про призначення пенсії в конкретній сумі, коли заявник не згодний з її розміром, порядком обчислення його стажу, заробітку і, відповідно, пенсії. Однак, в суд не може бути оскаржене рішення власника підприємства чи уповноваженого ним органа про відмовлення в поданні документів працівника до призначення пенсії, тому що в цьому випадку зацікавлена особа має право безпосередньо звернутися з усіма документами в районне (міське) управління соціального захисту;

про утримання зайво виплачених пенсій і допомог, заперечуючи як сам факт переоплат, так і розмір утримань, або докази про свою невинність у виникненні переоплати;

дії працівників органів Пенсійного фонду, пов'язані з затримкою виплати пенсій, із припиненням виплати пенсій, включаючи і стягнення невиплачених сум пенсій з вини органів Пенсійного фонду за минулий час;

про перерахунок пенсії, а саме про відмовлення в перерахунку пенсії, про розмір пенсії при перерахунку, про призначення надбавки до пенсії;

про переведення з одного виду пенсії на інший, включаючи відмовлення в переведенні, про новий розмір пенсії і т.д.;

про відмовлення в установленні стажу роботи за показаннями свідків, про тривалість установленого стажу і т.д.

У суд можна звертатися і з приводу встановлення юридичних фактів, необхідних для призначення пенсії, коли їх неможливо підтвердити в позасудовому порядку. Зокрема, суд встановлює факти сімейних відносин, перебування на утриманні, реєстрації народження, усиновлення, шлюбу, розлучення і смерті, стану у фактичних шлюбних відносинах, батьківства, визнання батьківства, нещасного випадку на виробництві, як-

що це необхідно для призначення пенсії чи одержання допомоги по соціальному страхуванню, належності правостановлюючих документів особі.¹ Наприклад, якщо в довідці про трудовий стаж заявника, що звернувся за призначенням пенсії, прізвище зазначене з перекрученням, то орган соціального захисту вправі відмовити в заліку в стаж часу роботи з цієї довідки. Але суд на підставі показань свідків, інших письмових доказів може установити належність довідки заявнику. Дане положення має важливе значення для визначення розміру пенсії. Розмір пенсії, як відомо, залежить від тривалості загального стажу роботи.

Зазначений вище перелік обставин, які може розглядати суд у сфері соціального захисту, не є вичерпним. Так, суд вправі встановити факт перебування громадянина в неповнолітньому віці як в'язня у фашистських концтаборах для наступного одержання пільг, передбачених для даної категорії осіб. В іншому випадку суд установить факт перебування на окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. колишньої громадянки СРСР, нині — Ізраїлю, що не має особливого юридичного значення по законодавству України, але необхідний для заявниці в Ізраїлі для одержання компенсації від уряду ФРН як постраждалої в роки нацизму.

Судом захищається право особи на відшкодування шкоди, заподіяної громадянину неправильним оформленням пенсійних документів з вини власника підприємства чи уповноваженого ним органа. Так, акціонерне товариство «Метал» подало в управління соціального захисту неправильні відомості про фактичний розмір заробітку свого працівника для обчислення пенсії. Це спричинило заниження розміру пенсії, виплачуваної протягом року. Після подання в управління соціального захисту довідки про фактичний розмір заробітку був зроблений перерахунок. Органи Пенсійного фонду в подібних випадках не доплачують пенсію

¹ Див.: Ст. 273 ЦПК України.

за минулий час, оскільки заниження розміру пенсії відбулося не з їхньої вини, а з вини підприємства, що подавало документи.

Тому працівник звернувся в суд з позовом на власника підприємства з приводу стягнення недоотриманих сум пенсії з моменту її призначення і до перерахунку. Суд цей позов задовольнив на тій підставі, що працівнику був нанесений матеріальний збиток. Правовою підставою відшкодування шкоди у даному випадку є статті 440 і 441 ЦК України.

Інший приклад. Інвалід вправі стягнути з причинителя шкоди, як правило, підприємства, додаткові витрати, необхідні для оплати додаткового харчування, придбання лік, протезування, стороннього догляду, санаторно-курортного лікування, включаючи вартість проїзду до місця лікування і назад самого потерпілого, а в необхідних випадках і супровідного, придбання спеціальних транспортних засобів і т.п.¹

Згідно зі ст. 6 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»² громадянин вправі в судовому порядку оскаржити рішення органа медико-соціальної експертної комісії (МСЕК) про визнання або невизнання його інвалідом. Думаємо, що й інші порушені соціальні права, установлені Законом, можуть бути також оскаржені в суд.

У суд може бути оскаржене відмовлення в наданні різних пільг і переваг, передбачених законами про статус ветеранів війни, праці і військової служби, що носять загальний, а не індивідуальний характер. Наприклад, не можна оскаржити в суд відмовлення в наданні пенсіонеру одноразової матеріальної допомоги, коли вона надається на розсуд різних державних органів, включаючи органи соціального захисту. Якщо ж пільга носить загальний характер і в законі конкретизовані умови її надання (тобто коло осіб, що мають право на неї, харак-

¹ Див.: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди».

² Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 21.— Ст. 252.

тер пільги, умови одержання, зобов'язаний державний орган), то тоді відмовлення в її наданні можна оскаржити в суд. Наприклад, інваліду війни відмовлено у виплаті компенсації витрат на бензин, ремонт, запасні частини. Таке відмовлення можна оскаржити в суд, оскільки право інваліда війни на одержання компенсації носить цілком конкретний характер.

Законодавством встановлений певний порядок подачі і розгляду скарги судом. Скарга подається в суд у писемній формі. Вона повинна відповідати вимогам ст. 137 ЦПК України і містити в собі:

прізвище, ім'я та по батькові заявника і його адресу; найменування органа соціального захисту (посадової особи), чиї дії, рішення оскаржуються, а також місце його перебування; який акт оскаржується і дату його винесення;

чи звертався заявник у вищий орган соціального захисту, яке рішення ним було прийнято по скарзі; обставини, якими заявник обґрунтовує свою незгоду з рішенням органа соціального захисту, докази, що підтверджують його доводи і позицію; формулюється прохання заявника (наприклад, зобов'язати районне управління соціального захисту призначити пенсію за віком у конкретному розмірі з заліком у стаж усього часу роботи з представлених документів).

До скарги додаються її копія, марка держмита, докази, що підтверджують обґрунтованість вимог заявника. Скарга подається в суд або самим громадянином, або його уповноваженим представником за дорученням. Скарга подається в суд за місцем перебування управління соціального захисту чи за місцем перебування посадової особи, чиї дії оскаржуються, наприклад на рішення управління соціального захисту Малиновської районної адміністрації в Малиновський суд м. Одеси.

Порядок розгляду скарг судом спрощений з метою їх більш швидкого розв'язання. Так, скарга повинна бути розглянута в 10-денний термін із дня підготовки справи до розгляду (на підготовку відводиться

судді термін до 7 днів; але він може бути продовжений по складних справах до 20 днів із дня прийняття скарги суддею).¹

У судові засідання запрошується керівник органу соціального захисту, рішення якого оскаржується.

Рішення суду по скарзі вноситься в залежності від результатів перевірки. Якщо суд визнає оскаржувані дії неправомірними, то він виносить рішення про задоволення скарги. Суд зобов'язує орган соціального захисту здійснити конкретні дії для усунення допущених порушень. Наприклад, при встановленні незаконності відмовлення в призначенні пенсії суд зобов'язує орган соціального захисту призначити пенсію. При невиконанні рішення потрібно звертатися в суд за вживанням заходів по статті 417 ЦПК України. На винну посадову особу може бути накладений штраф у розмірі до двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і призначений новий термін для виконання рішення. Штраф стягується в доход держави. При невиконанні рішення після накладення штрафу на посадову особу розмір штрафу може бути збільшений у три рази. Сплата штрафу не звільняє посадову особу від обов'язку виконати передбачені рішенням суду дії.

Особі, що не має спеціальної юридичної підготовки, іноді складно провести справу в суді, захищаючи свої інтереси. Тому необхідно звертатися за допомогою в юридичну консультацію. Але при цьому треба знати, що в ряді випадків юридична допомога ветеранам війни може надаватися безкоштовно. Так, у відповідності зі ст. 22 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»,² ветерани війни звільняються від сплати за оформлення документів, юридичні консультації, а також від судових витрат, пов'язаних з розглядом питань по їхньому соціальному захисту.

¹ Див.: Ст. 146 ЦПК України.

² Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 45.— Ст. 425.

Однак, незважаючи на те, що судовий порядок захисту прав громадян є універсальним і досить ефективним, він не виключає і таку форму захисту права на соціальне забезпечення, як адміністративний (спеціальний) порядок. Справа в тому, що звертання до суду все-таки є останньою, крайньою мірою розв'язання конфлікту. Краще розв'язати суперечку до суду, на що, власне кажучи, і спрямований адміністративний порядок розв'язання соціальних питань, що установив розгляд скарг у вищому органі соціального захисту, а саме: в обласному управлінні соціального захисту, Міністерстві праці та соціальної політики України, Пенсійному фонді України, інших органах.

Слід зазначити, що основна маса соціальних питань розглядається в адміністративному порядку органами соціального захисту. Причому добре, коли зацікавлена особа, чиї інтереси зачеплені, розрізняє, які дії вона хоче оскаржити. Наприклад, якщо мова йде про відмовлення в призначенні пенсії чи неправильному визначенні її розміру, то скарга може бути подана в обласне управління соціального захисту, Міністерство праці та соціальної політики України.

Якщо рішення конкретних питань віднесено до компетенції органів Пенсійного фонду, наприклад пов'язане з затримкою виплати пенсії, то стосовно відділів і управлінь у районах, містах і областях як вищестоящий орган є Правління Пенсійного фонду як центральний орган державної виконавчої влади, що разом з районними, міськими й обласними відділами і відділеннями Фонду утворюють систему органів, що здійснюють фінансування пенсійного забезпечення.

Отже, скарга може бути подана в суд чи у вищий орган соціального захисту у порядку підпорядкованості. Вищий орган зобов'язаний розглянути її в порядку і термін, установлені Законом України «Про звертання громадян» від 2 жовтня 1996 р.¹ Про результати повідо-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України, 1996.— № 47.— Ст. 256.

мити зацікавленій особі в місячний термін. У випадку одержання незадовільної відповіді громадянин вправі звернутися зі скаргою в суд, тобто право подачі скарги в суд за ним зберігається.

А як бути в тому випадку, якщо взагалі ніякої відповіді не було отримано з обласного управління соціального захисту? Тоді після закінчення місячного терміну з моменту подачі скарги, як у нашому прикладі, в облсоцзахисті громадянин вправі звернутися в суд незалежно від того, дана йому відповідь чи ні.

Крім цього спеціального порядку оскарження рішень органів соціального захисту, можливі звертання громадян зі скаргою й в органи, яким підпорядковане управління соціального захисту, тобто в районну державну адміністрацію чи у відповідний орган місцевого самоврядування.

Функції цих органів по розгляду скарг визначені законодавством. Надаючи великого значення роботі зі скаргами, як засобу охорони прав громадян, у всіх державних установах передбачена обов'язковість їх реєстрації.

Реєстрації підлягають усі скарги, що надійшли до органів влади, у тому числі усні, з наступним розглядом і відповіддю по суті зазначених у скарзі питань.

До числа найбільш типових причин, що породжують скарги по соціальних питаннях, можуть бути віднесені наступні: ненадання сприяння заявнику при оформленні пенсії; перевищення повноважень окремими працівниками управлінь соціального захисту; нехтування юридичних фактів, що мають значення для соціального забезпечення; подача скарги в некомпетентні органи; бюрократизм і тяганина.

Загальний нагляд за законністю і правильністю розгляду скарг громадян здійснюють органи прокуратури. Прокурор може зажадати будь-який акт органа соціального захисту чи посадової особи цього органа, перевірити дотримання законодавства в органах, що здійснюють соціальний захист. По виявлених фактах порушень законодавства прокурор зобов'язаний відповідним чином

реагувати, а в необхідних випадках притягти до відповідальності винну посадову особу.

Таким чином, вибір засобів захисту права на соціальне забезпечення залежить від конкретних обставин. Однак власник порушеного права може скористатися не будь-яким, а тільки тим, що встановлено законодавством.

ДОДАТОК № 1

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ТЕРМІНІВ, ЗАСТОСОВУВАНИХ У ПІДРУЧНИКУ

Акт про нещасний випадок — офіційний документ, що засвідчує факт нещасного випадку, що відбувся з людиною чи групою людей. Порядок розслідування й обліку нещасних випадків регламентується спеціальним Положенням, затвердженим постановою КМ України від 10.08.93 р. № 623 // ЗП України, 1994. — № 1.— Ст. 1. Залежить від того, чи зв'язаний даний нещасний випадок з роботою чи ні. Від цієї обставини залежать умови і розміри надання допомоги по тимчасовій непрацездатності, а також призначення пенсії по інвалідності.

Акт юридичний — офіційний письмовий документ, що породжує певні правові наслідки, що створює юридичний стан і спрямований на регулювання суспільних відносин. Наприклад, рішення МСЕК про встановлення групи інвалідності; рішення управління соціального захисту населення про призначення пенсії та ін. акти.

Архівні установи — під архівними установами звичайно розуміють установи чи структурні підрозділи підприємства, де зберігаються документи. Документи про трудову діяльність громадян зберігаються в архівах міністерств, відомств, установ і підприємств визначений

законодавством час, потім вони передаються на збереження в державні архіви країни. Відомчі і державні архіви зобов'язані видавати по заявах громадян запитах підприємств, установ, профспілкових організацій, довідки на підставі документальних даних, що зберігаються в архіві. Довідки архівних установ, що містять зведення про трудову діяльність, заробіток, є доказом стажу роботи, з обліком якого призначаються пенсії.

Аспіранти (аспірантура) — основна форма підготовки наукових кадрів при вузах і науково-дослідних установах. Час навчання в очній аспірантурі входить у стаж роботи і враховується при призначенні пенсії. На аспірантів, як і на студентів, цілком поширюється законодавство про пенсійне забезпечення.

Багатодітні матері — жінки, що народили п'ять і більше дітей і виховали їх до восьмирічного віку, мають право на пенсію за віком на пільгових умовах по досягненні 50 років і при стажі роботи не менше 15 років. Матері, які народили семеро і більше дітей та виховали їх не менше як до восьмирічного віку, можуть бути представлені до пенсії за особливі заслуги перед Україною. (Див.: Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 року № 1767-III). Про підтримку багатодітних і неповних сімей є спеціальний Указ Президента України від 30 грудня 2000 року.

Безвісна відсутність — встановлений у судовому порядку факт тривалої відсутності громадянина в місці його постійного проживання. Визнання громадянина безвісно відсутнім провадиться за заявою зацікавленої особи, якщо протягом року в місці постійного проживання громадянина немає відомостей про місце його перебування (ст.18 Цивільного кодексу України). Має значення при призначенні пенсії в разі втрати годувальника.

Будинки-інтернати для літніх та інвалідів — установи, що здійснюють матеріально-побутове обслуговування літніх і інвалідів, що потребують догляду і не мають працездатних дітей і родичів, що за законом зобов'язані їх утримувати. У ці установи приймаються особи пенсійного віку (55 і 60 років), а також інваліди I і II груп. Утримання пенсіонерів у зазначених будинках здійснюється за рахунок бюджетних коштів і частково пенсій, що їм належать.

Бюджет Пенсійного фонду України — основне джерело фінансування пенсійного забезпечення громадян України. Передбачений Законом України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. і Законом України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. Складається зі страхових внесків суб'єктів підприємницької діяльності — юридичних і фізичних осіб. Розмір (тариф) страхових внесків для платників встановлений окремо для підприємців, що використовують працю найманих робітників, — 32 відсотки від об'єкта оподаткування, і для платників, що працюють на умовах трудового договору (контракту), — диференційовано в залежності від розміру заробітної плати.

Пенсійний фонд України не включається в Державний бюджет України. Забороняється використання коштів Пенсійного фонду не за цільовим призначенням. Під опікою Пенсійного фонду сьогодні знаходиться 14 мільйонів пенсіонерів, ветеранів війни та праці і 2,5 млн інвалідів; майже 8 млн одержувачів допомоги — сім'ї з дітьми; 3,5 млн сімей — одержувачів житлових субсидій; понад 2 млн. безробітних (Соціальний захист, 2000.— № 11.— С. 15).

Ветерани війни — особи, що приймали участь у захисті Батьківщини чи у бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни. Статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту визна-

чені Законом України від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами і доповненнями від 22 грудня 1995 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, — № 45. — Ст. 425; 1996. — № 1. — Ст. 1.

Ветерани праці — громадяни, що сумлінно працювали в господарському комплексі України, державних установах, організаціях і об'єднаннях, мають трудовий стаж (35 років — жінки і 40 років — чоловіки) і вийшли на пенсію. До ветеранів праці прирівнюються працівники, яким призначені пенсії на пільгових умовах по Списках № 1 і № 2 з особливо шкідливими і тяжкими умовами праці, а також громадяни похилого віку. Статус ветеранів праці визначений Законом України від 16 грудня 1993 р. // ВВР, 1994. — № 4. — Ст. 18.

Винагорода за працю — Конституційне визначення заробітної плати (оплати праці). Кожен працюючий по найманню має право на заробітну плату не нижче тієї, котра визначена Законом. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом (ст. 43 Конституції України).

Виплата допомоги — провадиться органами соціального захисту населення за місцем проживання. За місцем роботи виплачується допомога по соціальному страхуванню, призначувана працюючим громадянам (допомога по тимчасовій непрацездатності, з вагітності й пологах, при народженні дитини, по догляду за дитиною та ін.). Більшість видів допомоги виплачуються органами соціального захисту за місцем проживання громадян. Порядок призначення, види і розміри допомоги визначені Законом України «Про державні допомоги сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. // ВВР.— 1993.— № 5.— Ст. 21; «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 року // ВВР, 2000.— № 35.— Ст. 290.

Виплата пенсії — провадиться щомісяця без обліку одержуваного заробітку (прибутку) за місцем фак-

тичного проживання пенсіонера, незалежно від прописки. За бажанням пенсіонера пенсія може переказуватися управлінням соціального захисту населення на рахунок пенсіонера в Ощадний банк. Пенсія може виплачуватися за дорученням, засвідченим нотаріально чи за місцем роботи (служби, навчання, перебування в стаціонарі лікувальної установи).

Виплата пенсії за минулий час — дозволяється в залежності від того, з чієї вини вона вчасно не була отримана. Пенсії, вчасно не затребувані пенсіонером (незалежно від причини), виплачуються не більше ніж за 3 роки (відлік ведеться з того дня, коли пенсіонер звернувся за її одержанням). Якщо ж пенсія вчасно не була отримана з вини органа, що призначає чи виплачує її, вона виплачується за весь минулий час без обмеження яким-небудь терміном.

Виплата пенсії, недоотриманої пенсіонером у зв'язку зі смертю. Суми пенсій, що належать пенсіонеру, але недоотримані ним у зв'язку зі смертю, не включаються до складу спадщини і виплачуються тільки тим членам його сім'ї, що знаходилися на утриманні померлого і відносяться до кола забезпечуваних пенсією в разі втрати годувальника. Ці правила не поширюються на батьків і одружених осіб, а також членів сім'ї, що проживали разом з пенсіонером на день його смерті.

Вислуга років — тривалий, вимірюваний рядом років період трудової чи державної діяльності, що створює за певних умов право на відповідні пільги і переваги (пенсії, додаткові відпустки, грошові виплати і т.п.). Законодавством установлені деяким категоріям працівників і військовослужбовців пенсії за вислугу років, призначувані, як правило, незалежно від віку і працездатності.

Відповідальність за порушення пенсійного законодавства — установлена Законом України «Про пенсійне забезпечення» (стст. 101–103). Відповідальність

може бути: матеріальна чи кримінальна за зловживання як з боку пенсіонера, так і посадової особи, за незаконне призначення та виплату пенсії. Той чи інший вид відповідальності настає в залежності від характеру порушення законодавства і наслідків, що наступили.

Грошове забезпечення — щомісячна винагорода, надана військовослужбовцям, працівникам міліції, СБУ й іншим особам конституційних військових формувань. Грошове забезпечення — альтернатива заробітній платі.

Група інвалідності — ступінь постійної чи тривалої втрати працездатності. Визначається група інвалідності медико-соціальною експертною комісією (МСЕК) відповідно до Інструкції «Про встановлення груп інвалідності», затвердженої Міністерством охорони здоров'я України за узгодженням з Федерацією профспілок України від 28 грудня 1991 р.

Установлено три групи інвалідності — I, II, III. Підставою для встановлення групи інвалідності є медичні показання стану здоров'я людини.

Державне пенсійне страхування — найважливіша організаційна форма соціального захисту населення. Для неї характерні: а) «страховий метод» утворення соціальних фондів — нарахування на всіх суб'єктів підприємницької діяльності і громадян, що працюють на умовах трудового договору (контракту), страхових внесків і внесення їх у Пенсійний фонд; б) певний контингент забезпечуваних працівників і деяких інших громадян і членів їх сімей; в) специфічні види матеріального забезпечення (пенсії, допомоги, компенсації, санаторно-курортне лікування, пільги й інші соціальні послуги); г) управління страхуванням державними органами (див. Закон України № 400/97 ВР від 26 червня 1997 р. «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» // ВВР, 1997.— № 37.— С. 237)

Державне регулювання пенсійного забезпечення — одна з функцій діяльності держави по регулюванню

пенсійного забезпечення, установленню розмірів (норм) пенсій і умов її призначення при настанні певних страхових випадків. У країні діє єдина державна система пенсійного забезпечення. Єдина система припускає централізоване правове регулювання, що гарантує повсюдно, на всій території країни, рівні умови і норми пенсійного забезпечення.

Джерела права соціального забезпечення — нормативні акти, що містять норми права соціального забезпечення. Основним джерелом українського права, у т.ч. права соціального забезпечення, є Конституція України. Конституція України містить найважливіші вихідні положення правового регулювання соціального забезпечення, є юридичною базою для всієї системи джерел права соціального забезпечення.

Джерелами права соціального забезпечення є також закони, видання яких передбачене Конституцією України (ст. 92).

Джерелами права соціального забезпечення є і підзаконні акти — Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства праці та соціальної політики України, постанови Правління Пенсійного фонду і фондів соціального страхування, Національного банку України й інших міністерств і відомств.

Дитячі будинки-інтернати — медико-соціальні установи, призначені для тривалого проживання в них дітей, що мають дефекти розвитку. У такі будинки приймаються діти до 18 років, що мають відхилення від норми у фізичному чи розумовому розвитку, що потребують догляду і медичного обслуговування, а також соціальної адаптації. Перелік медичних показань і протипоказань по прийому до дитячих будинків-інтернатів затверджується Міністерством охорони здоров'я України.

Диференціація пенсійного забезпечення — розходження в розмірах пенсій, обумовлених розміром заро-

бітної плати, трудовим стажем, специфікою і характером умов праці, страховими внесками.

Докази про вік — в Україні основним документом, що засвідчує особистість громадянина, що досяг 16 років, є паспорт. При звертанні за пенсією в управління соціального захисту населення робиться виписка з нього. Буває, що в паспорті записаний тільки рік народження, а точна дата — число і місяць — не названі. У такому випадку за дату народження умовно приймається середина зазначеного в паспорті року, тобто 1 липня. Якщо в паспорті названі рік і місяць народження, але не зазначене число, за дату народження приймається 15 число відповідного місяця.

Однак паспорт не єдиний документ, що засвідчує вік. Вік можна встановити і за свідоцтвом про народження. Визначення віку за свідоцтвом про народження, а не по паспорту, допускається на практиці лише для уточнення дати народження в рамках зазначеного в паспорті року (або року і місяця).

Докази сімейних відносин. Відповідні сімейні відносини при призначенні пенсії необхідно засвідчувати. Вони потрібні при виході жінки, багатодітної матері, на пенсію на пільгових умовах, при призначенні пенсії в разі втрати годувальника, надбавки до пенсії на утриманців, при одержанні пенсії, недоотриманої в зв'язку зі смертю пенсіонера і т.д. Доказом сімейних відносин може служити довідка ЖЕКа, сільської ради, у якій указуються сімейні відносини. Якщо ці організації не мають потрібних відомостей, то вони доводяться документами органів РАГСу. Якщо одержати належні документи або встановити втрачені неможливо, факт сімейних відносин може бути установлений у судовому порядку.

Докази трудового стажу — надання відповідних документів (трудової книжки, архівних довідок і інших установлених пенсійним законодавством документів).

Однак іноді частина загального і спеціального трудово-го стажу може підтверджуватися показаннями свідків.

Докази факту смерті — основними документами, що підтверджують факт смерті, є: свідчення, видане органом РАГСу, а також документ, отриманий від військової частини чи рай-, міськвійськкомату чи іншої військової установи, судові рішення про оголошення померлим громадянина.

Докази шлюбних відносин — для призначення пенсії в разі втрати годувальника, одержання надбавки до пенсії на непрацездатних членів сім'ї й у деяких інших випадках необхідний доказ шлюбних відносин. Таким доказом звичайно є свідчення про шлюб, а у певних випадках — рішення суду.

Документи, необхідні для призначення пенсії. Перелік документів встановлюється відомчими наказами органів соціального захисту населення. Кожен, хто звертається за пенсією, повинен написати заяву і подати всі необхідні документи. Зразки документів мають у кожному районному (міському) управлінні соціального захисту населення. Документи про призначення пенсії розглядаються органом соціального захисту населення не пізніше 10 днів із дня їх надходження.

Допомога — допомога громадянам у встановлених законодавством випадках. Проводиться в зв'язку з настанням певних обставин. У залежності від терміну виплати розрізняються допомоги: одноразові і щомісячні. Допомоги виплачуються за рахунок коштів Пенсійного фонду, фондів соціального страхування чи Держбюджету. Допомоги поряд з пенсіями вважаються одним з основних видів соціального забезпечення.

Допомога на поховання — видається у випадку смерті пенсіонера сім'ї чи особі, що здійснила похоро-

ни. Допомога виплачується за рахунок коштів Пенсійного фонду в розмірах, установлених законодавством.

Доручення — письмове уповноваження, що видається однією особою (довірителем) іншій (довіреній) для представництва перед третьою особою (див. ст. 64 ГК України). Пенсійним законодавством встановлені особливі правила виплати пенсії за дорученням. Вона може виплачуватися не більше 3 місяців підряд. Хоча відповідно до цивільного законодавства термін дії доручення не може перевищувати 3 років. Якщо термін у дорученні не визначений, воно зберігає силу протягом року з дня його здійснення. Що потрібно зробити пенсіонеру, якщо за його дорученням, виданим на 1 чи на 3 роки, пенсія виплачувалася 3 місяці підряд? Видати нове доручення або одержати в наступному місяці пенсію особисто, після чого вона знову може виплачуватися 3 місяці підряд за старим дорученням. Доручення повинно бути засвідчене в нотаріальному порядку чи ЖЕКом за місцем проживання, або керівником стаціонарної лікувальної установи, у якій пенсіонер знаходиться на лікуванні.

Дублікат трудової книжки — документ, що видається роботодавцем (власником чи уповноваженим ним органом) замість утраченої чи зіпсованої трудової книжки. По суті дублікат трудової книжки — це нова трудова книжка з написом у верхньому правому куті «Дублікат».

Загальне захворювання — встановлюється у всіх випадках, коли тимчасова непрацездатність не є наслідком трудового каліцтва, професійного захворювання чи побутової травми, а інвалідність — результатом перших двох причин.

Загальний трудовий стаж — сумарна (загальна) тривалість будь-якої роботи, виконуваної працівником на підставі трудового договору (контракту) чи членських відносин у кооперативах, незалежно від форм влас-

ності, а також характеру, тривалості роботи і тривалості перерв. Нарівні з такою роботою в стаж зараховується й інша суспільно-корисна діяльність, якщо працівник (військовослужбовець, студент) підлягав у цей час обов'язковому державному соціальному страхуванню чи самостійно сплачував страхові внески в Пенсійний фонд України. Має значення при визначенні права на пенсію (за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника), при збільшенні розміру пенсії за віком.

Законодавство про пенсійне забезпечення — складається з численних нормативних актів, що регулюють пенсійні відносини. Основою законодавства про пенсійне забезпечення є Конституція України (ст. 46), що закріпила право громадян на всі види пенсій.

У галузі пенсійного забезпечення найважливішим актом є Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. // ВВР, 1992.— № 3.— Стст. 10, 11. Відповідно до цього Закону здійснюється пенсійне забезпечення практично всіх громадян, зайнятих у господарському комплексі країни. В окремі статті цього Закону неодноразово вносилися доповнення і зміни, що, однак, не торкаються його принципових положень.

Крім цього Закону діє більше 20 законів, чимало постанов Кабінету Міністрів України і відомчих нормативних актів.

Заробіток — основа для обчислення трудових пенсій. Але порядок його підрахунку для призначення пенсії різний. Законодавством встановлено два способи обчислення середньомісячного заробітку для визначення розміру пенсії. На вибір того, хто звернувся за пенсією, заробіток може підраховуватися виходячи з короткого або більш тривалого періоду роботи, а саме: за 24 останніх календарних місяці роботи підряд перед звертанням за пенсією чи за будь-які 60 календарних місяців роботи підряд протягом усієї трудової діяльності перед звертанням за пенсією, незалежно від наявних перерв у роботі. Надалі ці способи будуть переглянуті і збільшені періоди роботи і сплати страхових внесків.

Заява про призначення пенсії — див.: Звертання за пенсією.

Звертання за пенсією і представлення до її призначення — перша стадія реалізації права на пенсію. Процедура оформлення пенсії починається з подачі заяви. Працюючі подають заяву про призначення пенсії власнику підприємства чи уповноваженому ним органу, інші громадяни звертаються безпосередньо в районне (міське) управління соціального захисту населення. Заява повинна реєструватися в спеціальному журналі. Якщо до заяви додаються документи (про стаж роботи, зарплати й ін.), працівнику видається розписка про їх одержання. Адміністрація підприємства зобов'язана в десятиденний термін підготувати всі необхідні документи і представити їх у районне (міське) управління соціального захисту за місцем перебування підприємства для призначення пенсії.

Інваліди війни — колишні військовослужбовці, партизани і підпільники Великої Вітчизняної війни, що стали інвалідами внаслідок поранення, контузії, каліцтва, захворювання, отриманих під час захисту Батьківщини, виконання обов'язку військової служби (службового обов'язку) чи зв'язаних з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і об'єднаннях, підпільних організаціях і групах і інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, у районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз і аеродромів у період Великої Вітчизняної війни чи за участю в бойових діях у мирний час. Не має значення, коли наступила інвалідність. Важливо, щоб вона була безпосередньо обумовлена цими причинами.

Перелік осіб, що відносяться до інвалідів війни, визначений у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. (зі змінами і доповненнями від 22 грудня 1995 р. // ВВР, 1993.— № 45.— Ст. 425; 1996.— № 1.— Ст. 1).

Інваліди з дитинства — особи, у яких інвалідність наступила до досягнення 16 років і до початку трудової діяльності. Інваліди з дитинства мають право на соціальну пенсію. Перелік медичних показань, що дають право на одержання соціальної пенсії на дітей-інвалідів у віці до 16 років, визначається в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України. 16 листопада 2000 року прийнятий спеціальний Закон України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам».

Інваліди праці — громадяни, інвалідність яких наступила внаслідок трудового каліцтва, професійного чи загального захворювання. Причини і групи інвалідності визначаються медико-соціальною експертною комісією (МСЕК). Інвалідність встановлюється на певний строк або довічно. Інваліди праці забезпечуються пенсіями в розмірах, визначених законодавством.

Інвалідність — тривала або постійна втрата працездатності чи значне обмеження її. У залежності від важкості розрізняють три групи інвалідності: I, II, III. При настанні інвалідності призначаються пенсії, встановлюються інші види соціального захисту, пільги і переваги.

Законодавство розрізняє причини інвалідності, що спричиняють різні правові наслідки: 1) загальне захворювання; 2) каліцтво, трудове чи професійне захворювання; 3) поранення (контузії), каліцтво, отримане при захисті Батьківщини чи при виконанні інших обов'язків військової служби, або захворювання, зв'язане з перебуванням на фронті; 4) каліцтво, отримане внаслідок нещасного випадку, не зв'язаного з виконанням обов'язків військової служби, або захворювання, не зв'язане з перебуванням на фронті.

Лікарняний листок — установленної форми документ, що засвідчує тимчасову непрацездатність працівника. Лікарняний листок є підставою для виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності і допомоги по

вагітності і пологам. Звичайно лікарняний листок видається тією лікувальною установою, де лікується хворий, тобто за місцем проживання чи роботи. Робітники, які довгостроково хворіють направляються на огляд у медико-соціальну експертну комісію (МСЕК), що у залежності від характеру захворювання може установити групу і причину інвалідності.

Ліліпути — особи, хворі гіпофізарним нанізмом (за захворювання, що є в основному природженою потворністю, що спричиняє зупинку фізичного розвитку і зазвичай веде до зниження працездатності). Працюючі за найманням ліліпути мають право на пенсію: чоловіки — з досягненням 45 років і зі стажем роботи не менше 20 років; жінки — з досягненням 40 років і зі стажем роботи не менше 15 років. У такому ж порядку пенсії призначаються карликам.

Медалі колишнього Союзу РСР — одна з форм нагородження громадян за заслуги перед Батьківщиною, у т.ч. за особливі заслуги в праці. Вони і сьогодні є доказом при визначенні статусу учасника війни і визначенні розміру пенсії. (Див.: Типове положення про комісії для розгляду питань, зв'язаних із установленням статусу учасників війни відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», затверджене Міністерством соціального захисту населення України від 30 травня 1996 р.).

Медичні працівники — для медичних працівників установлена пенсія за вислугу років при наявності 25-літнього стажу роботи зі спеціальності і незалежно від віку. Перелік медичних працівників, які мають право на пенсію за вислугу років, установлений постановою Кабінету Міністрів України.

Міжнародні пакти про права людини — схвалені 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН міжнародні пакти: «Про економічні, соціальні і культурні права», «Про цивільні і політичні права людини». Від-

повідно до «Пакту про економічні, соціальні і культурні права» держави визнають право на працю, у т.ч. надання кожній людині можливості заробляти собі на життя працею, яку вона вільно вибирає чи на яку вона вільно погоджується. Відповідно до цього пакту держави визнають також право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Мінімальний розмір пенсії — гарантований державою найменший рівень пенсії на місяць. Передбачений законодавством місячний розмір пенсії не може бути нижче ні при яких обставинах. Мінімум пенсії постійно коригується в залежності від зміни рівня інфляції. З 1 лютого 2001 року встановлений новий мінімальний розмір пенсії (58 грн. на місяць).

Міністерство праці та соціальної політики України — центральний орган державної виконавчої влади. Міністерство покликане здійснювати активну соціальну політику в сфері трудових відносин зайнятості, соціального захисту і пенсійного забезпечення населення. Міністерство здійснює різноманітні функції, покладені на нього законодавством. (Див.: Положення про Міністерство, затверджене Указом Президента України від 30 серпня 2000 року).

Надбавки до пенсії — один із способів підвищення розміру пенсії за Законом «Про пенсійне забезпечення». У ряді випадків нараховуються надбавки у твердих розмірах чи у відсотках до основної суми пенсії: непрацюючим пенсіонерам на утримання утриманців, на догляд за інвалідом I групи і самотнім пенсіонерам, що потребує за висновком медичної установи постійного стороннього догляду. У зазначених випадках надбавки встановлені у твердих розмірах соціальної пенсії.

Ветеранам війни, у залежності від їхнього статусу, встановлені надбавки (підвищення пенсії) диференційовано у відсотках до основної суми пенсії.

Неповна пенсія — див.: Пенсія при неповному стажі роботи.

Непрацевдатність — див.: Тимчасова непрацевдатність; Інвалідність.

Нещасний випадок на виробництві — випадок, що призвів до ушкодження здоров'я працівника і що відбувся на території підприємства або поза ним, але при виконанні роботи з наказу роботодавця, а також при доставці працівників на роботу чи з роботи. Кожен нещасний випадок розслідується роботодавцем у порядку, встановленому законодавством (див.: Акт про нещасний випадок).

Обчислення пенсій — пенсії обчислюються в відсотках до заробітку. При наявності необхідного загального стажу роботи пенсія встановлюється в розмірі 55 відсотків середньомісячного заробітку.

Оплата праці — див.: Заробіток. Винагорода за працю.

Органи соціального захисту населення — державні установи, районні (міські) і обласні управління соціального захисту населення, що здійснюють на місцях роботу з пенсійного забезпечення і соціального захисту населення. Окремі функції по пенсійному забезпеченню кадрових військовослужбовців, працівників органів внутрішніх справ, виконують військкомати і пенсійні відділи УМВД.

Основні принципи правового регулювання соціального забезпечення — закріплені в чинному законодавстві основні початки, вихідні положення (ідеї), що виражають сутність права (див.: Підручник з права соціального забезпечення, гл. III «Основні принципи права соціального забезпечення»).

Пенсійний вік. Встановлений законодавством вік. Служить однією з умов для призначення пенсії за віком.

Розрізняють загальний пенсійний вік і пільговий чи знижений пенсійний вік (див.: Пенсія за віком).

Пенсія — грошова виплата (у розрахунку на місяць), призначувана непрацездатним громадянам у зв'язку з настанням певних обставин — досягненням відповідного віку, настанням інвалідності, втратою годувальника. У залежності від підстав призначення пенсії, розрізняються два види пенсій: трудові і соціальні.

Пенсія в разі втрати годувальника — такою пенсією забезпечуються непрацездатні члени сім'ї померлого, котрі знаходилися раніше на його утриманні. Однак умови і норми пенсійного забезпечення сімей різних категорій не завжди збігаються. Так, діти мають право на пенсію незалежно від того, чи перебували вони на утриманні померлого годувальника. Батьки, чоловік (дружина) мають право на пенсію, якщо вони є непрацездатними.

Пенсія за вислугу років — встановлюється при наявності відповідного спеціального стажу незалежно від віку і фактичного стану працездатності. Спеціальний стаж для таких пенсій іменується в законодавстві вислугою років (звідси і назва пенсії). Пенсія за вислугу років встановлена для окремих категорій працівників і пояснюється специфікою їх професії.

Пенсія за віком (старістю) — призначається громадянам по досягненні ними певного віку і при наявності відповідного загального стажу роботи. У Конституції України ця пенсія названа пенсією за старістю, з погляду на те, що пенсійний вік є юридичною межею старості. Розрізняють два підвиди цієї пенсії: пенсія за віком на загальних умовах і пенсія за віком на пільгових умовах.

Пенсія за неповного стажу роботи — встановлена для осіб, що не мають трудового стажу, необхідного для одержання повної пенсії. Призначається за віком, з

інвалідності і членам сім'ї в разі втрати годувальника. Пенсія за неповного стажу призначається в розмірі, пропорційному наявному стажу.

Пенсія по інвалідності — призначається в зв'язку з тривалою чи постійною фактичною втратою працездатності (інвалідністю). Умови і норми пенсійного забезпечення залежать від ряду обставин — характеру трудових відносин чи служби, іншої діяльності, групи, причини настання інвалідності і т.д.

Перерахунок пенсії — зміна розміру раніше призначеної пенсії. Проводиться пенсіонерам (за їх заявами), що проробили після призначення пенсій за віком чи інвалідністю не менш 2 років з більш високим заробітком, чим той, з якого була обчислена пенсія. Перерахунок пенсії здійснюється також у зв'язку зі зміною числа членів сім'ї, що одержують пенсію в разі втрати годувальника, при зміні групи інвалідності пенсіонера, представленні додаткових документів, що підтверджують право на збільшення пенсії, і т.д.

Пільги інвалідам війни, учасникам бойових дій, учасникам війни, сім'ям загиблих воїнів і ветеранам праці — законодавство встановлює різні види пільг для зазначених категорій громадян. Обсяг пільг залежить від статусу ветерана. (Див.: Закони України: «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» і «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про Державний бюджет України на 2001 рік»).

Пільгове обчислення вислуги років військово-службовцям — встановлюється, як правило, з урахуванням умов проходження військової служби, участі в бойових діях, ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС і в деяких інших випадках, встановлених законодавством. Наприклад, військова служба в складі діючої армії в період бойових дій, участь у миротворчих операціях зараховуються на пільгових умовах (один

місяць за три місяці) при призначенні пенсій за вислугу років (див.: ст.57 Закону України «Про пенсійне забезпечення»).

Пільгове обчислення трудового стажу — включення в загальний стаж роботи, а у відповідних випадках і в спеціальний трудовий стаж, з обліком яких здійснюється пенсійне забезпечення, більшого періоду, чим фактично пророблений час. У такому порядку допускається обчислення стажу працівникам за наступні види і час робіт: сезонні роботи, робота на водному транспорті, у лепрозоріях і протичумних установах (відділеннях) по лікуванню хворих СНІДом, у реанімаційному і деяких інших відділеннях лікувальних установ. На пільгових умовах обчислюється стаж роботи за період Великої Вітчизняної війни; реабілітованим громадянам; за час перебування у фашистських концтаборах, у період блокади м. Ленінграда в роки Великої Вітчизняної війни й інші періоди.

Порядок і розміри пільгового обчислення регламентуються законодавством (Див.: стст. 57–61 Закону України «Про пенсійне забезпечення»).

Пільгові умови призначення пенсій — встановлені законодавством для працівників, зайнятих на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці (по Списках № 1 і № 2) виробництв, затверджених Кабінетом Міністрів України. На пільгових умовах мають право на пенсію за віком й інші категорії громадян (працівники, зайняті на підземних і відкритих гірських роботах і в металургії, особи, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, інваліди, учасники війни і сім'ї загиблих воїнів, а також багатодітні матері і матері інвалідів з дитинства).

Показання свідків (доказ стажу роботи) — спосіб доказу не менше як двома свідками загального чи спеціального стажу роботи під час призначенні пенсії, коли відсутні документи про наявний стаж роботи і не-

має можливості їх отримати у зв'язку з надзвичайними обставинами (воєнними діями, стихійним лихом, аваріями, катастрофами та ін. ситуаціями) або через відсутність архівних даних.

Предмет права соціального забезпечення — суспільні відносини, що регулюються цією галуззю права. Змістом цих відносин є соціальний захист непрацездатних громадян.

Призначення пенсій — див.: Звертання за пенсією.

Професійне захворювання — захворювання, що властиве винятково праці, пов'язаній з певними професійними шкодами, а також таке, що має місце при роботі з даними шкодами в багато разів частіше, ніж при інших умовах. Професійними захворюваннями вважаються захворювання, які зазначені в Переліку професійних захворювань, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2000 року № 1662. Працівники, що одержали професійне захворювання, мають ряд пільг у забезпеченні пенсіями по інвалідності, а їхні сім'ї — в забезпеченні пенсіями в разі втрати годувальника. Крім того, ті, що постраждали внаслідок такого захворювання, мають право на додаткове відшкодування заподіяної їм шкоди.

Роз'яснення по застосуванню законодавства про пенсійне забезпечення — один зі способів тлумачення застосування нормативно-правових актів, використовуваних уповноваженими на те державними органами в межах їхньої компетенції. Таким органом є Міністерство праці та соціальної політики України. Йому надано право видавати інструкції, правила і роз'яснення по застосуванню законодавства про пенсійне забезпечення. Роз'яснення по застосуванню окремих норм пенсійного законодавства можуть надавати й інші центральні органи державної виконавчої влади (Міністерство охорони здоров'я, Правління Пенсійного фонду, фонди соціального страхування, Національний банк України).

Правом тлумачення, роз'яснення нормативних актів користується Верховний Суд України (див. постанову Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р.).

Сезонні роботи — роботи, що в силу природних і кліматичних умов виконуються не цілий рік, а впродовж певного періоду (сезону). До сезонних робіт належать, наприклад, окремі види робіт на лісозаготівлях, робота на підприємствах рибної, цукрової, консервної галузей промисловості. Повний сезон роботи зараховується в стаж за рік роботи для призначення пенсії.

Середній заробіток — обчислений за спеціальними правилами розмір заробітної плати працівника, що відображає регулярні виплати, обумовлені системами оплати праці, і є типовим, нормальним для даного робітника. Обчислюється з фактичної заробітної плати за минулий час. У залежності від того, з якою метою розраховується середній заробіток, законодавством установлені різні способи його обчислення (див.: Заробіток).

Скарги з пенсійних питань — розглядаються управліннями соціального захисту обласних держадміністрацій, Міністерством праці та соціальної політики України або відповідними органами місцевого самоврядування, яким підлеглі управління соціального захисту населення. Скарга може бути подана в районний (міський) суд за місцем проживання (див.: ст. 104 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.). Порядок розгляду скарг громадян регулюється Законом України «Про звертання громадян» від 12 жовтня 1996 р.

Соціальне забезпечення — передбачена законодавством система матеріального забезпечення й обслуговування громадян у випадку повної або часткової втрати працездатності, старості, а також членів сім'ї, що втратили годувальника. Найважливішими видами соціального забезпечення є: пенсії, допомоги, пільги, утриман-

ня непрацездатних громадян у будинках для престарілих і інвалідів. Соціальне забезпечення здійснюється за рахунок соціальних фондів чи державного бюджету. У нашій країні йде реформування соціального забезпечення і створення нової системи соціального захисту населення ринкового типу.

Соціальне страхування — одна з основних форм соціального забезпечення, заснована на застосуванні страхового методу, тобто внесенні в соціальні фонди обов'язкових зборів суб'єктами підприємницької діяльності (фізичними і юридичними особами, а також особами найманої праці, які працюють на умовах трудового договору) незалежно від форм власності і видів господарської діяльності, і використання державою цих коштів для матеріального забезпечення громадян, що втратили працездатність, а також охорони їх здоров'я. Соціальне страхування нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю людини в різних формах суспільної організації праці.

Діюча в нашій державі система соціального страхування, як і вся система соціального забезпечення знаходиться в стадії реформування.

Соціальний захист непрацездатних громадян — система засобів, установлених державою для реалізації конституційного права на відповідний вид пенсії, допомоги, соціальних пільг. Фактичному здійсненню цього права сприяють різні гарантії, що додають праву стійкий характер, тобто громадянин може розраховувати на підтримку держави в реалізації свого суб'єктивного права. Особливості соціального захисту окремих категорій непрацездатних громадян регламентуються законодавством.

Спеціальний трудовий стаж — тривалість роботи у визначених умовах (чи на відповідних роботах) або у певних районах. З урахуванням такого стажу надається право на пенсію на пільгових умовах (див.: Пенсії за віком на пільгових умовах).

Списки підприємств, робіт, професій, посад і показників з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці, що дають право на пенсію на пільгових умовах, затверджені постановою Кабінету Міністрів України 11 березня 1994 р. // Інформаційний бюлетень Міністерства праці України «Людина і праця», 1994.— № 6.

Страховий стаж — це період (термін), протягом якого особа підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачувала внески на страхування, якщо інше не передбачено законодавством.

Страхові внески (збори) — внески, що їх сплачують підприємства, установи, організації і громадяни в Пенсійний фонд і фонди соціального страхування за працівників, які підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню. Розмір страхових внесків визначається у відсотках до загального фонду заробітної плати працівників підприємства (див. Закон України «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р.).

Термін, від якого призначається пенсія. За загальним правилом пенсія призначається з дня звертання за нею. Ним вважається день прийому управління (відділом) соціального захисту населення подання до пенсії чи заяви про призначення пенсії з усіма необхідними документами. У тих випадках, коли подання чи заява пересилається поштою, днем звертання за пенсією вважається день, зазначений в поштовому штемпелі місця відправлення. Якщо до подання чи заяви прикладена лише частина необхідних документів, управління (відділ) соціального захисту зобов'язаний прийняти їх і роз'яснити (у відповідних випадках поштою), які документи треба подати додатково. Якщо вони будуть подані не пізніше 3 місяців із дня одержання роз'яснення, днем звертання за пенсією вважається день прийняття подання чи заяви з частиною документів.

Терміни виплати пенсій — пенсії призначаються, як правило, із дня звертання за їх призначенням, виплачуються в залежності від виду пенсії, категорії забезпечуваних довічно, на весь час інвалідності або по досягненні неповнолітнім визначеного віку.

Довічно виплачуються пенсії за віком, за вислугу років, з інвалідності чоловікам старше 60 років, жінкам старше 55 років, а також тим особам, у яких інвалідність установлена безстроково.

Терміни звертання за пенсією — громадяни, що мають право на пенсію, можуть звертатися за її призначенням будь-коли після виникнення права на неї. При цьому пенсії за віком і з інвалідності призначаються незалежно від того, припинено роботу до часу звернення за пенсією чи вона триває. Пенсія за вислугу років призначається при залишенні роботи, що дає право на цю пенсію (див.: Звертання за пенсією).

Тимчасова непрацездатність — неможливість за станом здоров'я виконувати роботу протягом відносно невеликого проміжку часу. При стійких порушеннях працездатності, що приводять хворого до необхідності припинити трудову діяльність взагалі чи на тривалий період або значно змінити умови праці, встановлюється інвалідність. Тимчасова непрацездатність засвідчується лікарняним листком, а в деяких випадках довідкою про тимчасову непрацездатність.

Трудове каліцтво — ушкодження здоров'я працівника внаслідок нещасного випадку, зв'язаного з роботою. Факт трудового каліцтва враховується при призначенні пенсій з інвалідності та в разі втрати годувальника (див.: ст. 26 Закону України «Про пенсійне забезпечення», а також Закон України від 23 вересня 1999 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві і професійному захворюванні, що спричинили втрату працездатності» // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 46–47.— Ст.403).

Трудовий стаж — тривалість праці та інших видів діяльності, з якою пов'язуються права людини, головним чином у сфері пенсійного забезпечення. Розрізняються три види стажу: загальний трудовий стаж; стаж спеціальний, неперервний. Трудовий стаж обчислюється в роках, місяцях і днях (див.: Загальний стаж роботи).

Угоди про соціальний захист і пенсійне забезпечення громадян між Україною й іншими державами. Україна є учасницею багатьох колективних угод між державами — учасниками Співдружності Незалежних Держав (СНД) у сфері пенсійного забезпечення, визнання пільг і гарантій для учасників і інвалідів війни; уклала двосторонні угоди з Республікою Вірменія, Азербайджанською Республікою, Молдовою, Білоруською й іншими державами // ВВР, 1996.— № 26.— Ст. 113.

Утримання — повне утримання людини чи надання їй допомоги, що є постійним і основним джерелом засобів для існування. Утримання має значення в пенсійному забезпеченні в разі втрати годувальника, при рішенні питань про відшкодування шкоди, заподіяної смертю постраждалого, виплаті допомоги на поховання і різні компенсації. Факт перебування на утриманні підтверджується відповідними документами.

Утримання з пенсії — допускаються лише у встановлених законодавством випадках — не більше 50% її розміру: на утримання членів сім'ї (аліменти); на відшкодування шкоди від розкрадань майна підприємств і організацій; на відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю годувальника; на повернення зайво отриманих сум заробітної плати (пенсії); за всіма іншими видами утримань — не більше 20% пенсії.

Шлюбні відносини — це юридичні відносини, «союз між чоловіком і жінкою», укладений у державних

органах реєстрації актів громадського стану РАГСу із метою створення сім'ї, охорони особистих і майнових прав і інтересів. Порядок і умови вступу в шлюбні відносини регулюються Кодексом про шлюб і сім'ю України (гл.4). Шлюб породжує певні правові наслідки при призначенні пенсії в разі втрати годувальника й в інших випадках, установлених законодавством.

Юридичні гарантії пенсійних прав громадян — правові засоби і способи забезпечення реалізації права на соціальний захист. Установлені законодавством.

Юридичні факти у сфері соціального забезпечення — передбачені законодавством обставини, що є підставою для виникнення (зміни, припинення) конкретних видів правовідносин. Поділяються на дві групи: події і дії. Події — юридично значимі факти, що виникають незалежно від волі людей (досягнення пенсійного віку, смерть людини, закінчення терміну виплати пенсії і т.д.). Дії — життєві факти, що є волевиявленням (тобто результатом свідомої діяльності) людей (наприклад, наявність загального трудового стажу, рішення компетентного органу про встановлення групи інвалідності, призначення пенсії і т.д.). Для виникнення пенсійних правовідносин звичайно необхідне настання декількох факторів (комплексу їх). Юридичні факти встановлюються документами, виданими у встановленому порядку уповноваженими на це органами. У ряді випадків вони можуть встановлюватися й у судовому порядку.

ДОДАТОК № 2

ПЕРЕЛІК ЗАКОНОДАВЧИХ, НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЛЯ ВИВЧАЮЧИХ КУРС «ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ»

1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996.— № 30.— Ст. 141.

2. Концепція соціального забезпечення населення України: Схвалена постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. № 3758-XII // Відомості Верховної Ради України, 1994.— № 6.— Ст. 31.

3. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік. «Україна: поступ в ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки». // Урядовий кур'єр, 2000. — № 34.

4. Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року: Указ Президента України від 24 травня 2000 року № 717/2000 // Офіційний вісник України, 2000.— № 21.— Ст. 858.

5. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні: Указ Президента України від 13 квітня 1998 р. № 291/98 // Офіційний вісник України, 1998.— № 15.— Ст. 569.

6. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 48.— Ст. 409.

7. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 року № 966-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 38.— Ст. 348.

8. Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік: Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2025-III // Офіційний вісник, 2000.— № 44.— Ст. 1883.

9. Про внесення змін до Закону України «Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати на 1999 рік»: Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1047-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 45.— Ст. 398.

10. Про встановлення розміру мінімальної заробітної плати на 2000 рік: Закон України від 1 червня 2000 року № 1766-III Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 35.— Ст. 288.

11. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 23.— Ст. 121.

12. Про збір на обов'язкове соціальне страхування: Закон України від 26 червня 1997 р. № 402/97-ВР (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 238; 1998.— №14.— Ст. 53; № 20.— Ст. 101.

13. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату

працездатності: Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 46-47.— Ст. 403.

14. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 22.— Ст. 171.

15. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1788-XII (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 3.— Стст. 10, 11; № 32.— Ст. 459; 1993.— № 5.— Ст. 34; № 22.— Ст. 227; № 29.— Ст. 303; 1994.— № 24.— Ст. 179; 1995.— № 43.— Стст. 313, 314; 1996.— № 31.— Ст. 146; 1997.— № 45.— Ст. 283; 1998.— № 26.— Ст. 156; 1999.— № 52.— Ст. 456.

16. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26 червня 1997 р. № 400/97-ВР (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 37.— Ст. 237; 1998.— № 11-12.— Ст. 49, № 42.— Ст. 257; № 49.— Ст. 303; 1999.— № 5-6.— Ст. 39; № 25.— Ст. 211; № 38.— Ст. 349.

17. Про підвищення мінімального розміру пенсії: Закон України від 15 липня 1999 р. № 979-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 40.— Ст. 359.

18. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 17 листопада 1999 р. № 1222-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 52.— Ст. 465.

19. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1 червня 2000 року № 1767-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 35.— Ст. 289.

20. Про соціальний і правовий захист військово-службовців і членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 15.— Ст. 190; № 45.— Ст. 228; 1997.— № 12.— Ст. 103; № 45.— Ст. 228.

21. Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ: Закон України від 9 квітня 1992 р. № 2262-XII // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 29.— Ст. 399; 1994.— № 24.— Ст. 178; 1996.— № 17.— Ст. 73; 1998.— № 8.— Ст. 149.

22. Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист: Закон України від 24 березня 1998 р. № 203-98-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1998.— № 40-41.— Ст. 249.

23. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII // Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 21.— Ст. 252; 1994.— № 45.— Ст. 404; № 45.— Ст. 406; 1996.— № 52.— Ст. 301.

24. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України в редакції від 19 грудня 1991 р. № 2001-XII // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 13.— Ст. 178; № 37.— Ст. 543; 1993.— № 10.— Ст. 76; № 26.— Ст. 277; № 29.— Ст. 305; № 32.— Ст. 343; 1995.— № 16.— Ст. 111; 1996.— № 35.— Ст. 162; 1997.— № 6.— Ст. 45; 1998.— № 21.— Ст. 109.

25. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII // Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 45.— Ст. 425; 1995.— № 44.— Ст. 329; 1996.— № 1.— Ст. 1; № 3.— Ст. 11; 1997.— № 8.— Ст. 62.

26. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3721-XII // Відомості Верховної Ради України, 1994.— № 4.— Ст. 18; 1995.— № 45.— Ст. 339; 1996.— № 3.— Ст. 11; 1997.— № 8.— Ст.62.

27. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 3.— Ст. 17; 1994.— № 34.— Ст. 315; № 40.— 363; 1995.— № 35.— Ст. 270; № 34.— Ст. 268; 1997.— № 50.— Ст. 303; Офіційний вісник України, 2000.— № 43.— Ст. 1819.

28. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 52.— Ст. 490; 1995.— № 34.— Ст. 268; № 29.— Ст. 216; 1996.— № 16.— Ст.71.

29. Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 р. № 2862-XII // Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 8.— Ст. 56; 1994.— № 22.— Ст. 142; № 26.— Ст. 203; 1995.— № 34.— Ст. 268; 1996.— № 25.— Ст. 105.

30. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 р. № 1789-XII (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 53.— Ст. 793; 1993.— № 32.— 229; № 50.— Ст. 474; 1995.— № 11.— Ст. 71; № 34.— Ст. 268.

31. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 27.— Ст. 382.

32. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 4.— Ст. 20; 1992.— № 36.— Ст. 526; 1993.—

№11.— Ст. 83; 1994.— № 26.— Ст. 216; 1995.— № 15.— Ст. 102.

33. Митний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою України 12 грудня 1991 р. № 1970-XII (зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України, 1992.— № 16.— Ст. 203; 1997.— № 35.— Ст. 218.

34. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. № 540/97-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 50.— Ст. 302.

35. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 1 грудня 1998 р. № 284-X // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 2-3.— Ст. 20.

36. Про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»: Закон України від 6 квітня 2000 року № 1646-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 28.— Ст. 223.

37. Про зайнятість населення: Закон України від 1 березня 1991 р. № 803-XII // Відомості Верховної Ради України, 1991.— № 14.— Ст. 170; 1992.— № 12.— Ст. 169; 1993.— № 2.— Ст. 3; 1994.— № 45.— Ст. 408; 1996.— № 3.— Ст. 11; № 9.— Ст. 42; 1997.— № 8.— Ст. 62; 1998.— № 11-12.— Ст. 44.

38. Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 45.— Ст. 397.

39. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504-96-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 2.— Ст. 4.

40. Про курорти: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2026-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 50.— Ст. 435.

41. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII // Відомості Верховної Ради України, 1993.— № 5.— Ст. 21; 1994.— № 11.— Ст. 47; 1999.— № 19.— Ст. 174.

42. Про внесення змін до Закону України «Про проведення у Львівській області експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду України»: Закон України від 21 вересня 2000 року № 1980-III // Відомості Верховної Ради України, 1999.— № 5-6.— Ст. 41; 2000.— № 45.— Ст. 388.

43. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1 червня 2000 р. № 1768-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 35.— Ст. 290.

44. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16 листопада 2000 року № 2109-III // Офіційний вісник України, 2000.— № 50.— Ст. 2146.

45. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей: Указ Президента України від 30 грудня 2000 року № 1393/2000// Урядовий кур'єр, 2001.— № 3.

46. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997.— № 46.— Ст. 292.

47. Про Державний бюджет України на 2000 рік: Закон України від 17 лютого 2000 р. № 1458-III // Відомості Верховної Ради України, 2000.— № 14-16.— Ст. 121.

48. Про Державний бюджет України на 2001 рік: Закон України від 7 грудня 2000 року № 2120-III // Урядовий кур'єр, 2000.— № 243.

49. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням: Закон України від 18 січня 2001 року № 2240-III // Урядовий кур'єр, 2001.— № 38.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

50. Положення про Пенсійний фонд України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 1994 р. № 345 // ЗП України, 1994.— № 9.— Ст. 229; 1998.— № 3.— Ст. 69.

51. Положення про Фонд соціального страхування України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 1998 р. № 972 (у редакції від 31 серпня 1998 р.) // Офіційний вісник України, 1998.— № 26.— Ст. 946; № 35.— Ст. 1300.

52. Положення про Наглядову раду Фонду соціального страхування України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 1998 р. № 972 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 1351 від 31 серпня 1998 р.) // Офіційний вісник України, 1998.— №26.— Ст. 946.

53. Порядок видачі свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2000 р. № 1306 // Офіційний вісник України, 2000.— № 34.— Ст. 1452.

54. Положення про медико-соціальну експертну комісію: Затверджено постановою Кабінету Міністрів

України від 22 лютого 1992 р. // ЗП України, 1992.— № 3.— Ст. 69.

55. Про обчислення розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998 р. № 571 // Офіційний вісник України, 1998.— № 17.— Ст. 629.

56. Правила обчислення загального трудового стажу для призначення працівникам допомоги по тимчасовій непрацездатності: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 19 жовтня 1998 р. № 1658 // Офіційний вісник України, 1998.— № 42.— Ст. 1556.

57. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів продовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 // Офіційний вісник України, 2000.— № 16.— Ст. 675.

58. Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат пенсіонерам: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2000 р. № 1686 // Урядовий кур'єр, 2000.— № 211.

59. Про розміри державної допомоги сім'ям з дітьми у 2001 році: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2001 року № 141-1 // Урядовий кур'єр, 2001.— № 8.

60. Про перелік наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»:

Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 р. № 923 // Офіційний вісник України, 1999.— № 22.— Ст. 1010.

60. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 р. № 923 у зв'язку з прийняттям Закону України від 6 квітня 2000 р. «Про внесення змін до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2000 року № 1191 // Офіційний вісник України, 2000.— № 31.— Ст. 1313.

61. Перелік посад наукових (науково-педагогічних) працівників державних підприємств, установ, організацій, перебування на яких дає право на призначення пенсій та виплату грошової допомоги у разі виходу на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 р. № 923 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2000 р. № 1191)// Офіційний вісник України, 2000.— № 31.— Ст. 1313.

62. Порядок перерахунку пенсій науковим працівникам державних наукових установ, організацій та науково-педагогічним працівникам державних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, які вийшли на пенсію до набрання чинності Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 1999 № 924 // Офіційний вісник України, 1999.— № 22.— Ст. 1004.

63. Положення про Міністерство праці та соціальної політики України: Затверджено Указом Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1035/2000 // Офіційний вісник України, 2000.— № 35.— Ст. 1482.

64. Типове положення про головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498 // Офіційний вісник України, 2000.— № 40.— Ст. 1698.

65. Типове положення про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р. № 1498 // Офіційний вісник України, 2000.— № 40.— Ст. 1698.

Зміст

Передмова	3
РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	5
Глава I. Поняття, предмет та система права соціального забезпечення	5
§ 1. Теоретичні основи соціального забезпечення чи соціального захисту непрацездатних громадян	5
§ 2. Поняття й основні риси предмета та методу права соціального забезпечення	11
§ 3. Правові форми і види соціального забезпечення	20
§ 4. Система права соціального забезпечення	31
Глава II. Джерела права соціального забезпечення. Органи, що здійснюють управління соціальним забезпеченням	38
§ 1. Поняття і загальна характеристика джерел права соціального забезпечення	38
§ 2. Основні види нормативно-правових актів, що регулюють соціальне забезпечення	43
§ 3. Державні органи, що здійснюють управління соціальним забезпеченням	53
Глава III. Основні принципи права соціального забезпечення	63
§ 1. Поняття і система принципів правового регулювання соціального забезпечення	63
§ 2. Зміст принципів правового регулювання соціального забезпечення	67

Глава IV. Правовідносини з соціального забезпечення	80
§ 1. Поняття і загальна характеристика правовідносин з соціального забезпечення	80
§ 2. Основні риси пенсійних правовідносин	89
§ 3. Процедурні і процесуальні правовідносини у сфері права соціального забезпечення	99
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА	106
Глава V. Трудовий (страховий) стаж і вислуга років	106
§ 1. Поняття трудового стажу, його види і значення у сфері соціального забезпечення	106
§ 2. Обчислення стажу роботи	109
§ 3. Вислуга років як спеціальний стаж роботи, застосований у пенсійному забезпеченні	119
§ 4. Докази загального та спеціального стажу роботи	131
Глава VI. Пенсії за старістю	138
§ 1. Поняття і соціальне призначення пенсії	138
§ 2. Основні умови й особливості пенсійного забезпечення окремих категорій працівників за віком (старістю)	147
Глава VII. Пенсії за вислугу років	161
§ 1. Поняття й умови призначення пенсії за вислугу років	161
§ 2. Пенсійне забезпечення громадян, що проходили військову службу чи службу в органах внутрішніх справ	164
§ 3. Пенсії за вислугу років працівникам цивільної авіації і льотно-випробувального складу	172
§ 4. Пенсії за вислугу років державним службовцям, суддям, працівникам прокуратури, митних органів, науково-педагогічним працівникам, журналістам	176

§5. Пенсії за вислугу років окремим категоріям фахівців інших галузей господарського комплексу України	182
Глава VIII. Пенсії по інвалідності	187
§1. Поняття пенсії по інвалідності. Медичні і правові критерії інвалідності	187
§2. Види, розміри пенсії по інвалідності й умови її призначення	192
§3. Деякі особливості пенсійного забезпечення громадян по інвалідності	203
Глава IX. Пенсії в разі втрати годувальника	209
§1. Поняття й особливості пенсії в разі втрати годувальника	209
§2. Умови призначення пенсії в разі втрати годувальника	214
Глава X. Основні стадії здійснення права на трудову пенсію	228
§1. Здійснення права на пенсію на стадії звертання за призначенням пенсії	228
§2. Здійснення права на пенсію на стадії призначення пенсії	235
§3. Здійснення права на пенсію на стадії виплати пенсії	249
Глава XI. Соціальні пенсії і державні соціальні допомоги малозабезпеченим, багатодітним і неповним сім'ям	255
§1. Загальна характеристика соціальних пенсій і підстави їх надання	255
§2. Державні соціальні допомоги як інститут права соціального забезпечення	258
§3. Порядок і умови призначення окремих видів державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми	263
Глава XII. Допомоги й інші соціальні послуги працівникам за рахунок державного соціального страхування	278
§1. Допомога по тимчасовій непрацездатності	278
§2. Інші форми надання соціальних послуг по соціальному страхуванню	298

Глава XIII. Гарантії та пільги в системі соціального захисту ветеранів війни, праці і військової служби	310
§1. Загальна характеристика правового статусу та соціального захисту ветеранів війни, праці і військової служби	310
§2. Види і порядок надання соціальних пільг ветеранам війни, праці і військової служби	317
Глава XIV. Основні засоби захисту суб'єктивних прав громадян у сфері соціального забезпечення	333
ДОДАТОК № 1.	
Словник-довідник термінів, застосовуваних у підручнику	343
ДОДАТОК № 2.	
Перелік законодавчих, нормативно-правових актів, рекомендованих для вивчаючих курс «Право соціального забезпечення в Україні»	369

І.М. СИРОТА

**ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ**

Підручник

Відповідальний за випуск С.В. Карплюк

Художник А.В. Воронков

**Коректори Ю.Х. Рогінський,
І.М. Крилова**

НБ ПНУС

639437

Здано в набір 18.12.2000. Підписано до друку 19.03.2001.

Формат 84x108/32. Папір газетний.

Гарнітура «Шкільна».

Умовн.- друк. арк. 20,16. Облік.-вид. арк. 16,25.

Товариство з обмеженою відповідальністю «Одіссей»

61022, Харків-22, Чичибабіна, 2.

Тел. (0572) 40-81-35, факс (0572) 40-81-37.

Надруковано в друкарні ЧП «Торнадо»